

Tanja Oblak

Izzivi e-demokracije

Tanja Oblak

IZZIVI E-DEMOKRACIJE

zbirka Javnost

Ljubljana, november 2003

Tanja OBLAK
IZZIVI E-DEMOKRACIJE

Knjižna zbirka JAVNOST. Urednik Slavko SPLICHAL.

Recenzenta: Slavko Splichal, France Vreg.

Izdajatelj FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE. Za založbo Hermina KRAJNC.

Copyright © po delih in v celoti FDV 2003, Ljubljana.

Fotokopiranje in razmnoževanje po delih in v celoti je prepovedano.

Vse pravice pridržane.

Naslovница Miran KLENOVŠEK

Prelom Karmen ZAHARIAŠ

Tisk Tiskarna LITTERA PICTA

Izdajo je omogočilo Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316.77
321.7:004

OBLAK, Tanja
Izzivi e-demokracije / Tanja Oblak. - Ljubljana : Fakulteta
za družbene vede, 2003. - (Zbirka Javnost)

ISBN 961-235-138-4

127408384

Andreju

PREDGOVOR	vii
1 UVOD	1
2 KONTEKSTI IN ZGODOVINE PODOB E-DEMOKRACIJE	11
Obdobje prvih napovedi futuristov	17
Zagovor ‐teledemokracije‐ in neposredne participacije	22
Manjkajoča stičišča e-demokracije	31
Dominantnost digitalne demokracije?	39
3 JAVNA SFERA IN KIBERNETSKI PROSTOR	41
‐Mediatizirana javna sfera‐: od dialoga k reprezentacijam	44
Komunikacijski značaj kibernetega prostora	53
<i>Iskanje elektronske javne sfere</i>	55
<i>Učinki ‐normalizacije‐ kibernetega prostora</i>	60
Nove kolektivitete v elektronski javni sferi	62
<i>Med množico in občinstvom, med javnostjo in skupnostjo</i>	65
4 NOVA POLITIČNA PRIZORIŠČA NA SPLETU	73
Računalniki kot novi mediji	77
Vstop računalniških tehnologij v politično arenو	81
<i>E-državljeni, e-mesta, e-regije</i>	85
<i>Spletна reprezentacija političnih institucij</i>	89
(De)mitologizacija učinkov tehnologij	93
<i>Dostop do interneta – še vedno privilegij?</i>	95
<i>Ideje o idealnem državljanu</i>	96
<i>Breme (ne)interaktivnosti</i>	100
5 MOČ IN NEMOČ RAČUNALNIŠKEGA KOMUNICIRANJA	105
Zgodnje teorije o računalniško posredovanem komuniciranju	108
Raznolikost računalniško posredovanih komunikacijskih praks ...	114
Konteksti in učinki razpravljalnih forumov	117
(Ne)privlačnost političnih razprav	122
<i>Težave in pasti deliberativnega dialoga</i>	125
<i>Kako do odločitev?</i>	127
O (ne)demokratični naravi računalniškega komuniciranja	129
6 SKLEP	133
7 LITERATURA	139
8 STVARNO IN IMENSKO KAZALO	155

PREDGOVOR

Vnajširšem pomenu pričajoča knjiga govori o tehnologijah. Pa ne o kakršnihkoli tehnologijah. Omejena je na posebno vrsto komunikacijskih tehnologij, na tiste, ki nastopajo kot orodja za komuniciranje – ki torej med uporabniki gradijo mostove, utrjujejo medosebne vezi in jih tako povezujejo v bolj ali manj naključna, trdna in trajna komunikacijska razmerja. Danes je na voljo veliko tovrstnih orodij: sežemo lahko po pisalu in spišemo pismo; dvignemo telefonsko slušalko, vtipkamo želeno številko in se pogovarjam; ali pa sestavimo SMS-sporočilo, ga odpošljemo in počakamo na odgovor. V vseh naštetih primerih stopimo v komunikacijski odnos prek tehnološkega vmesnika, ki med komunikatorji nastopa kot posrednik. In vendar namenja knjiga pozornost zgolj posebnim vmesnikom. Omejuje se namreč na računalniške, v interaktivna omrežja povezane tehnologije, ki skupaj tvorijo to, kar dandanes raznolike množice po svetu, različnim jezikom navkljub, opisujejo s skupnim imenom *internet*.

Čeprav je pojem internet zagotovo ena najbolj pogosto zapisanih besed na naslednjih straneh, pa to še zdaleč ni tehničnoobarvana knjiga. Pojavu interneta se tu ne približujemo s tehnicističnim izrazjem, prav tako nas ne zanimajo posebnosti tehnoloških konfiguracij in logike informacijskih sistemov, baz podatkov, grafične in strojne opreme ali specifičnih programskih paketov. Če pričakujete “best practice” napotke, ki bi ponujali recepte, narekovali pravila ali določali norme, kako tehnologijo snovati, tržiti in uporabljati, potem je to zagotovo napačna knjiga in boste nad prebranim zelo verjetno razočarani.

V tej knjigi se namreč oddaljujemo od tehničnega dojemanja interneta, saj nas v prvi vrsti zanimajo njegove družbene razsežnosti. Ko tu govorimo o družbenem pomenu komunikacijskih tehnologij, mislimo predvsem na širok spekter raznorodnih družbenih delovanj in pomenov, komunikacijskih praks in odnosov, ki se – vpeti v obstoječe družbene strukture in konkretne institucionalne okvire – spreminjajo ali povsem na novo razvijajo. Proučevanje te razsežnosti je pomembno, ker internet ni družbeno, politično ali kulturno nevtralno orodje. Prav nasprotno: s tem ko ponuja nove možnosti za delovanje, ustvarja nove oblike komuniciranja ter sooblikuje družbene interakcije, postaja vse bolj pomemben del političnega, družbenega in kulturnega okolja. Raziskovati družbene razsežnosti interneta zato pomeni, da pozornost usmerimo na kontekste njegovega razvoja, na pričakovane učinke vraščanja računalniških tehnologij v specifična družbena področja, na prevladujoče vzorce uporabe in končno na dejanske posledice intenzivnega prepletanja tehnologije s povsem vsakdanjimi praksami.

Pričakovati, da lahko v enem zamahu predstavimo vsa pomembna vprašanja, ki zadovajajo razmerja med razvojem komunikacijskih tehnologij

in držbenimi spremembami, bi bilo pretečeno. Zato se običajeno na kritično predstavitev nekdanjih in trenutnih izzivov, ki jih razvoj interneta prinaša na področje demokratičnih procesov. Zgodovinski kontekst, v katerem se tu obravnavani problemi in njihove ključne premise nenehno gibljejo, je časovno gledano kratek in ga je tako treba tudi brati. Seže namreč nedaleč nazaj v čas, ko so v 70. letih takrat še "nove" komunikacijske tehnologije prestopile meje akademskih okolij ter v sredini 90. let prerasle v širšim množicam dostopen medij. Od te prvotne točke se torej bližamo k sedanjosti. Takšna zamejitev, ki je gotovo v prid aktualnosti pričajoče knjige, ni plod vnaprej sprejete odločitve, temveč je dejansko rezultat proučevanja.

Gledano z vsebinskega zornega kota knjiga odpira v mednarodnem prostoru že dalj prisotno, za slovensko okolje pa še razmeroma novo poglavje o tem, na kakšne načine utegne pojav interaktivnih računalniških tehnologij preobraziti obstoječe oblike javnih delovanj in spremeniti naša dosedanja razmišljanja o demokraciji. Kako je pojav komunikacijskih tehnologij v zadnjih desetletjih razburkal sodobne razprave o nastajajočem modelu teledemokracije, kibernetiske, digitalne ali – kot jo tu imenujemo – elektronske demokracije in kakšne učinke imajo nova komunikacijska orodja na oblikovanje pogojev ter okoliščin za javno delovanje in komuniciranje med državljanji ter oblastjo, so tista temeljna vprašanja, na katera skušamo odgovoriti. Namen pričajoče knjige je zato odstrniti različne vizije in pričakovanja, ki jih je beležijo številne "podobe o e-demokraciji", obenem pa kritično ovrednotiti njihove ključne pomanjkljivosti. Tematsko ogrodje študije je temu primerno široko, saj črpa tako iz politoloških, socioloških kot tudi komunikoloških spoznanj, zato ji interdisciplinarne vrline zagotovo ne gre odrekati. Kljub temu se razprava iz poglavja v poglavje nagiba bolj v prid komunikološkim vidikom proučevanja e-demokracije. V prvi vrsti to dokazuje že izhodiščno razumevanje interneta kot (novega) medija, kar se nadalje izraža v sistematični analizi razmerij med množičnimi medijami in javno sfero ter obravnavi ključnih komunikacijskih procesov, ki jih spodbujajo nove tehnologije.

Zagotovo je odveč poudarjati, da gre še za eno temo, ki izvira "od zunaj", ki je torej pripeljana od drugod in se problemsko – vsaj na videz – sploh ne dotika za slovenski prostor pomembnih vprašanj. Z namenom, da bi vendarle potrdila prav nasprotno in upravičila relevantnost izbrane problematike, sem na več mestih nenehno iskala stik z domačo družbeno stvarnostjo, vpeljevala različne praktične primere in zbirala empirične podatke. Mogoče je prav na tem mestu ustrezno dodati, da je knjiga rezultat večletnega raziskovanja na Centru za raziskovanje družbenega komuniciranja na Fakulteti za družbene vede, ki se je izteklo v obliki doktorske disertacije. Deli knjige so bili v njihovih zgodnjih verzijah že objavljeni, večinoma v slovenskih revijah in publikacijah (*Teorija in Praksa*,

Društvene razprave, Casopis za knjiko znanosti, Vregot in vajotek Zbornik, Zbornik dela mladih raziskovalcev, pa tudi mednarodnih znanstvenih revijah (*Javnost—The Public, Medijska Istraživanja, Journal of Computer-Mediated Communication*). Delo, ki je pred vami, tako ni le prevod moje doktorske naloge, temveč predelana študija, ki je nastala iz želje, da tovrstne teme približam širši slovenski publiku in zapolnim vrzel, ki na tem področju obstaja tudi zunaj akademskih zidov. Sodelovanje z nekaterimi institucijami v praksi (tako na lokalni kot tudi državni ravni) me je namreč prepričalo, da se različni poskusi o e-upravi ali e-regijah izkoriščanja tehnoloških prednosti pogosto lotevajo na napačnem koncu. Zmota se kaže predvsem v premajhnem posluhu za potrebe in želje končnih uporabnikov – državljanov. Knjiga zato pomeni dvakratni izziv: pokaže na teoretske dileme, ki jih sprožajo dosedanji premisleki o e-demokraciji, s pregledom praktičnih izkušenj pa opozori na njihove povsem realne omejitve. Ponujena zastavitev naj bi tako služila tudi kot spodbuda k nadaljnemu sistematičnemu raziskovanju, saj predstavlja v slovenskem prostoru eno prvih poglobljenih študij s tega področja.

Kar nekaj ljudi je pustilo svoje odtise na poti, ko je sprva nastajala doktorska naloga in za njo še pričujoče delo. Prepričana sem, da se bodo v teh vrsticah prepoznali, četudi jih namenoma ne bom posebej izpostavila. Za vso iskreno pomoč, nesebično spodbudo, neskončno mero razumevanja in potrpljenja sem jim neizmerno hvaležna. Posebna zahvala gre mojemu dolgoletnemu mentorju, profesorju Slavku Splichalu, za njegovo iskreno zaupanje, vzpodbudno kritiko in strokovno podporo. Za vse pripombe, ki sem jih ob pisanju doktorata prejemala prek e-pošte, sem hvaležna tudi profesorju Andrewu Calabreseju z Univerze v Boulderju (ZDA). Profesorju Francetu Vregu gre zahvala za prijazno spodbudo, Vasji Vehovarju in Zenelu Batagelju hvala za pomoč pri zbiranju empiričnih podatkov, Martini Trampuž pa za iskanje literature v času njenega obiska Univerze v Boulderju. Posebna zahvala gre kolegici Bredi, ki me je s svojo držo in predanostjo raziskovanju znala vedno prepričati, da je vredno vztrajati. Za spodbudo hvala tudi kolegicam z Oddelka za komunikologijo – Moniki, Tini, Meliti, Maruši ter Tanji. Svojo skoraj dokončno podobo je knjiga dobila v Edinburghu, kjer sem po zaslugi prijateljice Anne Malina lahko nemoteno pisala in v miru zaključevala delo. Največjo zahvalo pa dolgujem Andreju, ki je s svojim kritičnim očesom, intelektualno ostrino in pronicljivostjo pomagal k jasnosti besedila, s potrežljivim razumevanjem pa postal “sokriv”, da je knjiga resnično pred vami. In ne nazadnje se zahvaljujem še Ministrstvu za šolstvo, znanost in šport, ki je finančno podprtlo izid knjige.

Ljubljana, oktober 2003

Tanja Oblak

1

UVOD

Čeprav je prepletjenost vsakdanjega življenja z raznovrstnimi komunikacijskimi tehnologijami dandanes sprejeta že kot naravno dejstvo, vsaj v kontekstu zahodnih razvitih družb, se zdi, da pridobijo tehnologije širši družbeni pomen šele tedaj, ko postanejo vitalni del političnega delovanja; ko namreč določen tip tehnologij in njihove rabe vstopijo v politična okolja, kjer se zlijejo z utečenimi praksami in jih celo korenito spremenijo. Premik v smer večjega zanimanja za interaktivna računalniška omrežja, kot je danes denimo internet, je v Sloveniji vzniknil v času parlamentarnih volitev leta 2000. Čas predvolilne kampanje je zaznamoval pred tem še neizrazit občutek o moči novih tehnologij in prebudil dileme, ki so se v zavesti tehnološko bolj odzivnih družbenih struktur sicer že pojavile, vendar so zaradi domnevne samozadostnosti ali zaprtosti ostajale skrite. V povsem podobnem kontekstu le desetletje za tem kot v ZDA, ko je leta 1992 takratni predsedniški kandidat Ross Perot pritegnil pozornost širše javnosti z vizijo o "elektronski mestni hiši" in "informacijski avtocesti", je z volilnim bojem tudi v našem prostoru zaživel projekt "E-Slovenija". Številni predstavniki slovenskih političnih strank in politični kandidati so si poskušali naklonjenost državljanov pridobiti z obljubo o komunikacijski e-revoluciji. Veliko besed je bilo namenjenih cilju, ki bo Slovenijo približal preostalim državam stare Evrope, ki so ero internetizacije javne politike že prestopile. Stranka LDS je v svoj politični program denimo jasno zapisala, da bo v njihovi vladi vsak državljan postal del globalnega razvoja, ki ga prinaša informacijska družba; dostop do interneta bo zato omogočen tako od doma kot tudi v javnih institucijah. Program je zagotavljal tudi skrb za pripravo državljanov na e-del in e-poslovanje. In kar je še posebej pomembno, vključeval je tudi obljubo o prehodu na elektronsko obliko urejanja javnih administrativnih storitev. Slovenijo je tako preplavil govor o e-upravi, e-vladi in e-parlamentu in nova komunikacijska tehnologija je postala del javnega življenja. Vprašanje novega odnosa med tehnologijo in družbo, konkretnje med državljanji, tehnologijo in državo, je tako dobilo pomembno mesto v javnem diskurzu, v množičnih medijih in pozneje tudi v procesih političnega odločanja.

Danes skoraj ni več področja družbenega življenja, kamor ne bi segle interaktivne računalniške tehnologije; sfera političnega v tem smislu ni izjema. Zato ne preseneča, da se ob naglem tehnološkem razvoju odpirajo številna vprašanja o tem, kako pojasniti in razumeti spremenjena razmerja med demokratično javnostjo, državo in državljanji. Mnoga je mogoče razumeti tudi kot posledico različnih razprav o prednostih in omejitvah, ki naj bi jih prinesla t. i. *elektronska demokracija*. Splošno gledano je ideja o elektronski demokraciji obljuba o bolj demokratičnem, bolj dostopnem in zato tudi bolj odprttem političnem prizorišču, v katerem lahko tako

državljani kot politični akterji, tvorili sodelujejo. Prav tako električna se na tem mestu uporablja za opis sprememb, ki jih prinaša nagla razširjenost digitalne, računalniške, komunikacijske tehnologije. Ideja elektronske demokracije zato implicira obliko demokracije, ki bi nastala kot rezultat implementacije novih komunikacijskih tehnologij v obstoječe demokratične procese. Toda različnih podob elektronske demokracije ne spremljajo vedno optimistične predstave, pač pa jih zaznamujejo tudi opozorila o morebitnih težavah, omejitvah in slabostih, ki jih lahko prineseo. V obeh primerih so različne podobe o elektronski demokraciji odvisne predvsem od predstav, ki jih imamo glede demokracije. Namreč pojem elektronske demokracije – ne glede na to, kako ga definiramo – že v izhodišču implicira neki model demokratičnega življenja in tudi politike. Pri različnih modelih demokracije pa ne gre le za drugačne poudarke, temveč se razlikujejo predvsem glede na to, kakšne vloge pripisujejo posameznim akterjem in institucijam. V ta namen je nujen pregled tipičnih primerov predstav o elektronski demokraciji, njihovih teoretskih kontekstov ter morebitnih učinkov, ki je podrobneje predstavljen v drugem poglavju.

Za številne podobe elektronske demokracije, ki jih danes srečamo v znanstvenem diskurzu, je značilno, da se tesno povezujejo s tistimi komunikacijskimi procesi in oblikami javnih delovanj, ki tvorijo ključne elemente *javne sfere*. V zelo splošnem smislu si javno sfero lahko predstavljamo kot javno arenou, kot prostor ali prizorišče, kjer potekajo številne javne aktivnosti in v katerem lahko posamezniki, skupine, člani civilne družbe izražajo svoje interese in zagovarjajo svoje cilje. Pojem javne sfere torej implicira tudi načine, kako se demokratične spremembe sprejemajo in preoblikujejo. Demokratizacija v širšem pomenu besede označuje povečane možnosti za sodelovanje v političnem in javnem življenju, vključuje pa tudi enake možnosti dostopa do sodobnih komunikacijskih poti, povečan obseg vidnosti in javne publicitete. Javna sfera je pojav, ki ne more brez predpostavk o komunikacijskih pravicah in pravicah javnega delovanja, sam po sebi pa je tudi tvoren kazalec tega, koliko in kako se te pravice izpolnjujejo in uresničujejo v stvarnosti.¹

Eno od zahtevnejših dilem na tem mestu pomeni zagotavljanje novih razmer, ki bi pripomogle k večji integraciji kompleksne in raznovrstne javne sfere. V mreže povezane računalniške tehnologije, ki v konceptualnem smislu temeljijo na predpostavkah, da s svojo interaktivno naravo korenito spremenijo obstoječe načine komuniciranja, brišejo časovno-prostorske ovire in ustvarjajo nove družbene prostore, se zdijo v tem smislu izjemno

¹ Omenjene predpostavke se jasno izražajo v Habermasovem pojmovanju javne sfere (1989) kot tistega področja družbenega življenja, kjer se lahko oblikuje javno mnenje in v katerega lahko vsaj načeloma vstopajo vsi državljanji. Javna sfera se konstituira v pogovorih med posamezniki, ki se družijo in oblikujejo javnost. Državljanji tako delujejo kot javnost takrat, ko se brez kakršnekoli prisile ali omejitev ukvarjajo z zadevami skupnega interesa, ko se torej svobodno združujejo, izražajo in objavljujo svoja mnenja.

obetavnic. Kar vključuje tudi preobrazbo stevilnih objektov njega delovanja, navezovanja stikov s političnimi predstavniki, pisana pisem podpore, oddajanja glasu določenemu kandidatu in podobno. Različna pričakovanja o tem, ali so novosti v računalniško podprtih načinih izražanja mnenj, informiranja, iskanja političnih sogovornikov, razpravljanja o javno spornih temah, organiziranja političnih akcij tudi odsev neke nove demokratične družbe, niso poenotena. Ta nejasnost najbrž izhaja iz dejstva, da vprašanja o povezanosti med razvojem komunikacijske tehnologije in družbenimi spremembami niso niti preprosta niti enolično določena (Bell, 1976; Castells, 1996; Dizard, 1982; Flichy, 1995; Robins in Webster, 1998; Sclove, 1995; Slevin, 2000; Splichal, Calabrese in Sparks, 1992). Večrazsežnost odnosov med družbo in tehnologijo namreč pogojujejo tako kompleksnost družbe kot tudi konkretne pojavnne oblike tehnologij, ki se nenehno izpopolnjujejo. Razmerja med njimi zato niso statična, temveč izrazito dinamična.

Odgovore na dilemo, ali razmah komunikacijskih tehnologij spodbuja razcvet demokracije v družbi ali ne, poskuša tale knjiga iskatи v različnih teoretskih predpostavkah in tudi konkretnih primerih iz sodobne družbene stvarnosti, ki jih v znanstvenem diskurzu razkrivajo *različne podobe elektronske demokracije*. K pojmu elektronska demokracija štejemo vrsto razprav in praktičnih poskusov, ki učinke tehnologij na politične spremembe prikazujejo kot približevanja k neki novi vrsti demokracije – virtualni, digitalni, kibernetksi, teledemokraciji, oziroma splošneje, elektronski demokraciji. Sam pojem ni nova skovanka, saj je osrednji predmet številnih študij že od konca 70. let. Poudarek na nastajajočih možnostih drugačnega političnega delovanja s pomočjo komunikacijske tehnologije je sprožil vrsto razprav o tem, koliko zmore razmah tehnologije odpreti nove načine, ki bi dopolnili ali celo izboljšali obstoječe prakse in delovanja demokratične javnosti in politike.

Toda pomen elektronske demokracije je daleč od enoznačnega (Arterton, 1987; Alexander in Pal, 1998; Barber, 1997; Buchstein, 1997; Grossman, 1995; Hague in Loader, 1999; Saco, 2002; Hacker in van Dijk, 2000) in v različnih kontekstih zajema *različne stvarne pojave*: komuniciranje s političnimi predstavniki in drugimi javnimi institucijami prek računalniške pošte; razpravljanje v različnih računalniško posredovanih forumih; sistematičen dostop do podatkov, ki so v javnem interesu; tehnike množičnega glasovanja prek računalniških tehnologij in javne informacijske sisteme v lokalnih skupnostih. Zato praviloma velja, da informacijski, komunikacijski, mnenjski, participativni procesi ter procesi odločanja, ob katere neizogibno trčijo konceptualizacije elektronske demokracije, niso jasno zamejeni, pač pa zadevajo različne dele družbe – z vidika življenjskih področij gre za prepletanje zasebnih in javnih praks, z vidika družbenih akterjev pa so vanje vpletene tako politične, državne ustanove kot tudi vitalni deli civilne družbe ter državljanji sami. In končno, intenzivno vraščanje interaktivnih

Komunikacijskih tehnologij, v različne slike druženega življenja pomembno spreminja številne druge dejavnike. Porajajo se nove oblike komunikativnega delovanja, saj lahko prek računalniško posredovanega komuniciranja spletemo medosebna, sinhrona oziroma sočasna komunikacijska razmerja kot tudi skupinske, množične, asinhronne oblike komunikacijskih odnosov. Poleg tega se spreminja tudi načini izražanja mnenj, kajti interaktivna narava računalniškega komuniciranja omogoča vzpostavitev javnih razpravljalnih forumov, kjer posamezni udeleženci poljubno izmenjujejo stališča med seboj, ne da bi pri tem nujno razkrili svojo pravo identiteto. Tudi razumevanje političnih akcij se širi; računalniško komuniciranje namreč odpira nove metode za politično delovanje, kot so denimo podpisovanje elektronske peticije, pisanje e-pošte politikom in drugim javnim osebam, sodelovanje v spletnih javnomnenjskih glasovanjih itd. S tem se pomembno preoblikujejo dosedanje oblike interakcij s političnimi institucijami; politični akterji prek svetovnega spleta javno predstavlajo svoje programe, cilje, predloge in konkretne odločitve ter tako prispevajo k učinkovitejšemu informiraju ljudi in preprostejšemu dostopu do javnih zadev. Spreminja pa se tudi način prepoznavanja političnih somišljencov, saj se prav prek računalniških razpravljalnih forumov tvorijo specifične interesne skupine, ki predstavljajo svoje politične preference in rekrutirajo morebitne zagovornike ali celo aktivne člane iz vrst naključnih obiskovalcev. Tako prihaja torej do pomembnih preoblikovanj za demokracijo ključnih komunikacijskih in participativnih procesov. Novi komunikacijski in informacijski postopki lahko v tem smislu bodisi poenostavljajo načine javnega delovanja, preoblikujejo pogoje in okoliščine kolektivnih in individualnih političnih akcij bodisi vzpostavljajo nove oblike politik, ki temeljijo na horizontalnih, ne le na vertikalnih komunikacijskih poteh. Vprašanje pa je, ali se navedeni tehnološki potenciali uresničujejo v smeri, ki bi dejansko spodbujala k širivju ključnih demokratičnih vrednot in jih temu primerno tudi zaščitila.

Družbena procesa, ki v svojih temeljih zagotavlja gradnjo mostu med posameznikom (ali državljanom) in politično arenou (ali oblastjo), sta komuniciranje in participacija. V splošnem pomenu je (državljansko) participacijo smiselnno zamejiti glede na izpolnjevanje štirih kriterijev (Brezovšek, 1995: 202): o participaciji govorimo takrat, a) ko vključuje posameznike; b) ko predstavlja prostovoljni proces; c) ko se nanaša na določeno dejavnost, ki je či usmerjena k vplivanju na vladu oziroma širše na oblast. (Državljansko) participacijo lahko torej obravnavamo predvsem kot komunikacijski proces, v katerem državljanji sporočajo svoje želje politikom (Brezovšek, 1995: 199). Vprašanje je, koliko se spričo razvoja in hitrega vpenjanja komunikacijskih tehnologij v politične procese spreminja pogoji in okoliščine dejanskih možnosti za participacijo ter kakšne posledice prinašajo za obstoječa komunikacijska razmerja. Politična dejavnost namreč vključuje tako horizontalno kot tudi vertikalno razsežnost

delovanja, horizontalna je tecino izraza v dosegreni stopnji politične informiranosti, interesu za politiko, pripravljenosti ali motivaciji za participacijo, njena vertikalna raven pa nakazuje dejanski (neposredni) vpliv posameznikov na voditelje ali vladne dejavnosti. Sodeč po številnih poskusih z implementacijo komunikacijskih tehnologij v razmerja med državljanji in oblastjo se odpirajo nove, hitrejše in predvsem učinkovitejše oblike za politično delovanje. Tehnologija torej v tem pogledu nastopa kot pomemben dejavnik, vendar kot je jasno opozoril že Vreg, "nove tehnologije niso nikoli prinesle novih oblik za politično demokracijo; razvoj demokracije in demokratičnega komuniciranja namreč ostaja naloga človeka" (Vreg, 1990: 11).

Če je participacija državljanov dosleden komunikacijski proces, potem je obseg, koliko voditelji sledijo preferencam državljanov, interesnih skupin, lokalnih skupnosti ter preostalih akterjev, merilo odzivnosti političnega sistema. Velja pa tudi obratno. Po mnenju Splichala govorimo o demokratizaciji komuniciranja takrat, ko se na različnih komunikacijskih poteh razvijajo pogoji za dejavno sodelovanje državljanov. Dejanska demokratizacija se torej ne izraža le v tem, koliko se povečuje število aktivnih udeležencev v komunikacijskih procesih, ampak predvsem v tem, koliko se širi *socialna osnova komuniciranja* (Splichal, 1997: 368). Gre torej za vprašanje, ali nove oblike komuniciranja, ki jih danes recimo ponuja internet, prispevajo k vključevanju tistih socialnih kategorij in skupin, ki so bile do sedaj večinoma izključene iz javnega prostora. Spremembu političnega sistema v smeri, ki bi omogočila sodelovanje bolj razpršenega in zato tvornejšega kroga državljanov, je odvisna tudi od stopnje odprtosti informacijskih in komunikacijskih tokov, ki zagotavljajo na informacijah utemeljene odločitve o javnih zadevah (Splichal, 1992). Da je nove digitalne tehnologije mogoče uporabljati na način, da izboljšajo delovanje demokracije, je izpostavil že de Sola Pool (1983). Prednosti tehnologij so po njegovem izrazite predvsem takrat, ko premoščajo omejitve obstoječih oblik navezovanja stikov državljanov s politično sfero: "Boljše komunikacijske tehnologije, ki ustvarjajo bolj učinkovite, bolj razširjene in bolj intenzivne interakcije med javnimi akterji in državljanji, lahko reducirajo občutek odtujenosti tako, da javnim osebam omogočijo boljši odziv, državljanom pa večji vpliv" (de Sola Pool, 1998: 298). Komunikacijske tehnologije so v tem smislu pomembni mehanizmi, ki spodbujajo razširitev dostopa do različnih oblik participacije. Nove digitalne tehnologije lahko razumemo tudi kot vrsto "demokratičnih tehnik" (Keane, 1991), ki ponujajo možnosti za krepitev moči državljanov in imajo v primerjavi z množičnimi medijii, kot so tisk, radio ali televizija, številne prednosti, saj slabijo verjetnost, da se, kadarkoli izrazimo svoje mnenje, vmeša ducat cenzorjev, ki bi ukazovali, kaj naj in česa naj ne povemo. Pomagajo tudi negovati "vrline demokratičnega državljanstva, kot so previdnost, presojanje, zgovornost, domiselnost, pogum, samozavest, občutljivost za oblast, zdrav

razumljivo” (Keane, 1991: 157). Omogočajo torej, da razvijani “komunicirajo na način, ki si ga prej ni bilo mogoče zamisliti” (Keane, 1991: 147).

Če sodobna računalniška omrežja primerjamo s klasičnimi radiodifuznimi in tiskanimi mediji, lahko rečemo, da so slednji bistveno manj interaktivni, manj neposredni in manj dialoški. Kibernetksi prostor namreč naseljujejo osebne komunikacijske prakse in medosebna razmerja, ki se razvijajo na primer v številnih interaktivnih forumih, klepetalnicah, poštnih mrežah in njim podobnih situacijah. Zaradi priljubljenosti teh forumov se celo zdi, da so v računalniško generiranih prostorih interaktivne in dialoške oblike komuniciranja prevladujoče. Kaj to pomeni za razumevanje mediatizirane javne sfere, kjer po mnenju Thompsona (1995) prevladujejo t. i. kvazimediatizirane interakcije, ki so, čeprav odpravljajo prostorske in časovne omejitve, predvsem monološke in enosmerne? Ali lahko govorimo o novi preobrazbi javne sfere, ki jo narekujejo nove izkušnje z interaktivnimi tehnologijami, ki so operte na različne oblike računalniško posredovanega komuniciranja?

Na prvi pogled je odgovor na zastavljeni vprašanje nujno pritrdilen, kajti načelo odprtosti, decentraliziranosti, nehierarhičnosti in interaktivnosti računalniških mrež že v izhodišču ponuja drugačne možnosti za (so)delovanje v javni sferi, kot jih na drugi strani opredeljujejo radiodifuzni in tiskani mediji. Toda kot izpostavljajo mnoge empirične izkušnje in predvsem sodobne teorije računalniško posredovanega komuniciranja, se s popularnostjo svetovnega spletja širi t. i. učinek množičnosti interneta. Izkušnje z deskanjem po svetovnem spletu in branjem v hipertekstualne strukture povezanih vsebin so namreč lahko zelo podobne klikanju na televizijski daljinski upravljalec. Populacija internetnih uporabnikov zato s tega vidika vse bolj spominja na občinstva množičnih medijev. Prav tako ne gre zanemariti dejstva, da je potrošnja novih medijev obvezno vpeta v odnose, ki jih vzpostavljamo z drugimi mediji.

Seznam omejitev novih medijev se s tem ne konča. Kibernetksi prostor namreč ni sestavljen samo iz interaktivnega komuniciranja, temveč predstavljajo njegov sestavni del tudi *oblike spletnega reprezentiranja*, ki so bistveno bliže elementom mediatizirane javne sfere. Logika spletnih reprezentacij deluje namreč po načelu samopredstavljanja in informiranja. V sodobna razmišljanja o elektronski javni sferi je torej treba vključiti učinke obeh konstitutivnih elementov računalniško generiranih javnih prostorov, namreč tako računalniško posredovanih dialogov kot tudi spletnih reprezentacij. Zelo preprost test, ki ga v tej knjigi postavljamo ob bok takšnemu prepričanju, ponujajo številni eksperimenti z implementacijo računalniške tehnologije v obstoječe družbenopolitične tokove. Še posebej zgoverni so tisti primeri internetnih ali spletnih reprezentacij, ki ponazarjajo ključne institucionalne akterje v nastajajočem političnem prizorišču. S pomočjo svetovnega spletja imajo namreč danes državljeni možnost, da se seznanijo z naravo dela teh institucij, z njihovimi programi in predlogi.

Prepad med državo in državljanji se tako včasj potencialno kreji. Praktični poskusi, ki podpirajo pogoje za horizontalne in tudi vertikalne oblike političnega sodelovanja, lahko pomenijo tudi učinkovit mehanizem za zasnova in uveljavitev interakcij, ki temeljijo na posvetovanju.

***

Razpravo, ki sledi v nadaljevanju, povezujejo med seboj širje širši samostojni deli. V prvem delu (poglavlje 2), *Konteksti in zgodovine podob e-demokracije*, predstavljamo sistematično analizo različnih teoretskih perspektiv o elektronski demokraciji in številna razmišljanja o spreminjačih se odnosih med državljenji in državo, ki jih sicer lahko najdemo v obširnem korpusu sodobne znanstvene literature. V tem poglavju se tako najprej srečamo s prvimi napovedmi futuristov ter cilji zgodnjih empiričnih poskusov s teledemokracijo, ki so na plano privreli v 80. letih. V nadaljevanju sledi teoretski ekskurz o tistih idejnih okvirih, ki so pojavu novih komunikacijskih tehnologij pripisovali nove možnosti za realizacijo bolj neposrednih oblik demokracije, bodisi v obliki participatorne, plebiscitarne ali klasične neposredne demokracije. Ob bok takšnim predpostavkam postavljamo bolj kritične in manj optimistične interpretacije morebitnih demokratičnih učinkov novih tehnologij, ki se osredotočajo predvsem na spregledane težave in omejitve elektronske demokracije. Poglavlje se konča z novim konceptom "digitalne demokracije", za katerega se zdi, da nastopa kot zadnji trend, obenem pa pridobiva vlogo recepta, kako elektronsko demokracijo proučevati danes.

Ena od ključnih tez v pričujoči knjigi je, da omejitve raznovrstnih podob elektronske demokracije izhajajo iz njihove pretirano stroge delitve na model neposredne na eni in model predstavnikiške demokracije na drugi strani. Poskus nove konceptualne konvergence, kot ga vpeljuje val o digitalni demokraciji, poskuša tovrstno omejitev preseči tako, da e-demokracijo razume kot nekakšen "politični hibrid". Kljub temu pa ostaja odgovor na vprašanje o tem, kako teoretsko pojasniti in interpretirati nove komunikacijske in participacijske procese, ki nastajajo s pomočjo interaktivnih računalniških tehnologij, tudi v tej perspektivi nejasen in navidez nerešljiv. Možno pot, ki jo ponujamo v knjigi, predstavlja iskanje t. i. elektronske javne sfere.

Bolj podrobno se temu vprašanju posvetimo v tretjem poglavju z naslovom *Javna sfera in kibernetski prostor*, kjer razlagamo, zakaj je teorija javne sfere na tem mestu ustrezna. Razlog je namreč v njeni osnovni značilnosti: v idejo javne sfere so vključene temeljne predpostavke demokratičnega življenja. Ker pa je sodobna javna sfera v veliki meri odvisna od delovanja množičnih medijev, se razprava začne z idejo o mediatizirani javni sferi, ki jo določajo medejske reprezentacije in zaton dialoških oblik interakcij med vpletenimi akterji. Toda sodobne konceptualizacije mediatizirane javne sfere pozabljaljo na vlogo novih

posredovanimi oblik komuniciranja, ki jih ponujajo v računalniška omrežja povezane interaktivne tehnologije. Zato se zdi, da lahko ustvarjajo tehnološki potenciali računalniško posredovanega komuniciranja, ki izhajajo iz predpostavk o njihovi interaktivnosti, odzivnosti in odprtosti, povsem obetaven poligon za pojav t. i. elektronske javne sfere. V pričajoči študiji pa razkrivamo, da sestavljo ideje in analize o pogojih ter lastnostih, ki bi na eni strani spodbujale, na drugi pa oteževale pojav elektronske javne sfere, širok korpus različnih ugotovitev. Zato predlagamo, da se konceptualne rešitve iščejo skladno s tezo o "normalizaciji kibernetskega prostora".

Idejo o elektronski javni sferi, ki se poraja v novih kontekstih, kot jih generirajo trenutne računalniško posredovane prakse, v naslednjem poglavju tesneje povežemo s konkretnimi empiričnimi izkušnjami. Kot pove že sam naslov poglavja, *Nova politična prizorišča na spletu*, pozornost usmerimo na implementacijo novih tehnologij v demokratične procese. Zelo kratki predstavitev zgodovine razvoja računalniških tehnologij sledi opis vstopanja računalnikov v politične arene, in sicer na dveh ravneh. Najprej predstavljamo nekatere izbrane participativne projekte, namenjene delovanju državljanov, lokalnih skupnosti in predstavnikov civilne družbe. V drugem delu v ospredje postavimo vprašanje reprezentacij različnih političnih institucij na spletu. V sklepnu delu tega poglavja ugotovitve iz prakse pojasnjujemo glede na teoretska izhodišča o neposredni e-demokraciji in s tem opozorimo na ključne težave, ki resno zavirajo uresničevanje takšnih vizij.

V petem poglavju, *Moč in nemoč računalniškega komuniciranja*, je problemska zamejitev vsebinsko zožena, in sicer na naravo, razvoj in kontekste novih oblik računalniško posredovanega komuniciranja. Po krajišem pregledu ključnih teoretskih premis in smeri proučevanja se usmerimo na ene najbolj kontroverznih komunikacijskih praks v tem okolju – na računalniško posredovane razpravljalne forume. Slednji predstavljajo prav posebej zanimiv izziv za analizo, saj so v tehnološkem smislu popolna okolja, v katerih se v specifičnih razmerah oblikujejo in javno izražajo številna mnenja, preverjajo argumenti, izmenjajo stališča in ideje, ki so z vidika demokratizacije sodobnih družbenih procesov ključnega pomena. Vend pa, kot pokažemo v dialogu med možnostmi na eni in realno prakso na drugi strani, njihova demokratična narava še zdaleč ni samoumevno pripisana, temveč je lahko le rezultat premišljene zasnove in odgovornega (so)delovanja vseh vpletenih akterjev.

2

KONTEKSTI IN ZGODOVINE PODOB E-DEMOKRACIJE

Pojem elektronska demokracija ima daljo zgodovino, kot bi morda določili na prvi pogled. Ker različni avtorji (npr. Arterton, 1987; Grossman, 1995; Barber, 1997; Buchstein, 1997; Alexander in Pal, 1998; Hague in Loader, 1999) drugače opredeljujejo njegovo vsebino in ga analizirajo iz različnih zornih kotov, za ta pojem ni mogoče najti kakšne soglasne in nesporne definicije. Še več, zaradi različnih teoretskih tradicij, ki se s tem pojmom srečujejo, je elektronska demokracija izjemno problematična in kontroverzna ideja. V ta namen je nujen pregled tipičnih primerov predstav o elektronski demokraciji in njihovih teoretskih, družbenih ter zgodovinskih kontekstov (v tabeli 2.1).

Tabela 2.1: Prikaz idejnega razvoja elektronske demokracije

	razumevanja komunikacijskih tehnologij	splošne značilnosti in predpostavke
1. FUTURISTIČNE NAPOVEDI: (Toffler, Naisbitt)	komunikacijska revolucija kot eden od megatrendov, računalnik kot nov in bistven politični dejavnik družbenih sprememb	razvoj komunikacijske tehnologije je vzrok sprememb v demokratični politiki in praksi; <i>opiranje na model neposredne demokracije</i>
2. ZGODNJI PRAKTIČNI PROJEKTI: (Choices for 76, Hawaii Televote, Open/Net)	sistemi televolitev, teleglasovanj, ki izpostavijo participativne potenciale tehnologij	razmah prvih poskusov s teledemokracijo; <i>uvedba novih oblik neposredne demokracije</i>
3. TEORIJE O PARTICIPATIVNIH POTENCIALIH E-DEMOKRACIJE: (Barber, Budge, Grossman)	interaktivni sistemi kot nove možnosti za delovanje državljanov, elektronske pobude in plebisciti, videotelefonski pogovori in teledebate so po definiciji demokratični	preprosta dostopnost, interaktivnost in preprosta raba tehnologij; konkretne rešitve za problem velikega obsega; kult "dobrega državljanja"; <i>opiranje na modela neposredne in participativne demokracije</i>
4. KRITIČNE ANALIZE PRVIH IMPLEMENTACIJ NOVIH TEHNOLOGIJ: (Abramson, Elstain, Arterton)	e-plebisciti zanemarjajo vlogo in pomen racionalnih sodb; praktični projekti ne omogočajo deliberativnega komuniciranja	dvorezni učinki interaktivnih tehnologij; nove tehnologije ne izkoriščajo deliberativnih potencialov; vloga institucionalnih ciljev; <i>opiranje na model reprezentativne demokracije</i>
5. TEORETIZACIJE DELIBERATIVNIH POTENCIALOV E-DEMOKRACIJE: (Davis, Coleman, Buchstein)	vloga deliberativnih potencialov računalniško posredovanega komuniciranja, pomen razpravljalnih skupin, forumov in svetovnega spletka	disfunkcionalnost novih medijev za politično participacijo; nezmožnost doseganja konsenza; nevzpostavljanje stikov med državljeni in predstavniki oblasti; <i>opiranje na teorije deliberativne demokracije</i>
6. NOVA KONCEPTUALNA KONVERGENCA: (Hague in Loader, Alexander in Pal)	elektronska pošta, spletnne reprezentacije, razpravljalne skupine, javni informacijski kioski, državlanske pobude	razdelitev analize sprememb na ravni državnih in civilnodružbenih akterjev; digitalna demokracija kot "politični hibrid" z elementi participativne in reprezentativne demokracije

TVE znake o razvodu pojma elektronske demokracije je mogoče najti v številnih eksperimentih, ki so se sprva razvijali izključno v ameriškem kontekstu. Ko so se namreč v sredini 70. let pojavile prve refleksije o demokratičnih potencialih komunikacijskih tehnologij, so se sočasno uveljavili tudi nekateri konkretni poskusi v praksi. Poglavitni namen tovrstnih eksperimentov je bil predvsem preveriti, kakšne možnosti sploh ponujajo nove tehnologije za aktiviranje političnega delovanja. Enega najbolj znanih projektov tega zgodnjega obdobja, ki ga je zaznamovala naraščajoča zavest o teholoških inovacijah, je leta 1973 zasnovalo Združenje za regionalno načrtovanje (*Regional Plan Association*) v New Yorku. Pod naslovom Izbire v letu 76 (*Choices for 76*) je omenjena agencija oblikovala možnost za javno delovanje, ki je televizijsko produkcijo združevalo z manjšimi, na lokalni ravni organiziranimi medosebnimi srečanji, v katerih so udeleženci razpravljalni o problematikah, ki jih je televizija prenašala v obliki dokumentarnih filmov (Arterton, 1987). Prav tako odmeven projekt širitve javne participacije so bile Washingtonske alternative (*Alternatives for Washington*), ki jih je med letoma 1974 in 1976 zasnoval takratni guverner Washingtona, Daniel Evans (Becker, 1981; Arterton, 1987). Na prostovoljni podlagi izbrana skupina državljanov je razpravljalna o načinih, kako oblikovati prihodnje politike, njihovi predlogi pa so bili nato posredovani članom širše javnosti, ki so se nanje odzivali prek glasovnic, objavljenih v lokalnih časopisih. Eksperiment je prebivalce spodbujal tudi k sodelovanju na posebnih sestankih, v javnomnenjskih anketah in v telefonskih stikih s sodelujočimi. Poskus TV-postaje Berks Community (BCTV) iz Readinga v Pensilvaniji je eden tistih, ki jih različni avtorji še posebej izpostavljajo (Barber, 1984; Arterton, 1987; Grossman, 1995). Program kabelske TV, zasnovan predvsem za javno participacijo občanov v procesih izvajanja in oblikovanja politik, je prek telefonskih zvez omogočal redne razprave med predstavniki lokalne uprave in občani. Razprave so se dotikale predvsem vprašanj o javni upravi in aktualnih dejavnostih politikov ter njihovih ciljev. Podoben projekt Volitve o zdravju 82 (*Healt Vote 82*) se je leta 1982 začel v mestu Des Moines v Iowi. Šlo je za kampanjo, ki je prek služb odnosov z javnostmi z natančnimi predstavtvami pomembnejših ponudnikov zdravstvenih storitev zajela večji del mestne skupnosti. Svoja stališča do ponudb na področju zdravja so občani posredovali z glasovnicami, ki so bile natisnjene v mestnem registru.

V istem obdobju je vzniknilo kar nekaj eksperimentov z elektronskim glasovanjem. Prvi poskus te vrste, Teleglasovanje na Havajih (*Hawaii Televote*), so razvili v začetku 70. let (Baker, 1976). Snovalci projekta so najprej izbrali vzorec ljudi in jih povabili k sodelovanju pri volitvah; tisti, ki so se strinjali z idejo, so prejeli glasovalne lističe in podrobne informacije o vsaki temi oz. problemu, ki so bili predmet glasovanja. Po določenem času so anketiranci oddali svoje glasove. S povsem podobnimi cilji je nekoliko pozneje nastal projekt Elektronska mestna srečanja v Honoluluju

(*Electronic Town Meeting*), ki je zadrževal televizijski program z dvema oblikama glasovanj; državljanji so svoja stališča do posredovanih tem lahko sporočili z glasovnicami, objavljenimi v časopisih, ali pa s telefonskimi klaci med določeno oddajo in po njej. Med takšnimi projektmi ima posebno mesto eksperiment Minerva (Arterton, 1987), ki ga je zasnoval in izvedel znani teoretik Amitai Etzioni. Etzioni je poskušal razviti niz participacijskih mehanizmov, ki bi jih lahko uporabili za aktiviranje takšnih skupin državljanov, ki so za neposredna medosebna srečanja običajno prevelike. Pomemben tehnički napredek v izvedbenem smislu pa je prinesel poskus Odperte mreže (*OPEN/Net – Open Public Events Network*), ki so ga leta 1983 razvili v državi Severne Karoline s podporo Agencije za javne telekomunikacije (glej Arterton, 1987). Z instalacijo t. i. elektronske mestne hiše (*electronic town hall*) so poskušali okrepliti stike med državljanji in državno oblastjo.

Navedeni in zgolj skopo opisani projekti kažejo na možne, specifične rabe komunikacijskih tehnologij, ki jih vendarle ne gre razumeti zunaj konteksta, v katerem so se pojavile. Zasnova nekaterih eksperimentov je namreč izhajala iz konkretnje potrebe po bolj učinkovitem vključevanju državljanov v procese lokalnega odločanja, drugi projekti pa so ponujali predvsem nove možnosti za glasovanje in izražanje mnenj. V vseh primerih so bile nove komunikacijske tehnologije dobrodošel prispevek k obstoječim demokratičnim procesom.

Ne glede na njihove realne učinke so številni popularni pisci tega obdobja razvijajočo se komunikacijsko tehnologijo dojemali kot "velikega pravičneža" (Wilhelm, 1999: 157), ki obljudlja "najbolj čisto obliko demokracije kadarkoli" (Becker, 1981). Pogost argument v tej zgodnji paradigmi je izražala teza, da "nove komunikacijske tehnologije ponujajo takšne možnosti za informiranje in delovanje, o katerih niti ustavní očetje niso sanjali" (Williams, 1981; cit. v Arterton, 1987). Precej popularno razumevanje elektronske demokracije lahko najdemo tudi pozneje, recimo v Grossmanovem prepričanju o "elektronski republiki": "Nove interaktivne telekomunikacijske tehnologije dojemamo kot orodja, ki bodo svetu dala potreben zagon in pospešek na poti k večji svobodi za čim več ljudi, k razmeram, ko bodo ljudje imeli večji vpliv na pomembne odločitve, ki zadevajo njihova življenga. Poceni komunikacijske tehnologije in poceni računalniki naj bi Združene države Amerike spremenile v ogromno elektronsko agoro, v Atene brez sužnjev" (Grossman, 1995: 48). Zagotovo pa to ni edini odgovor na vprašanje, ali in v kakšni smeri utegne uporaba računalniške tehnologije preobraziti obstoječe politične ureditve. Že bežen prerez nekaterih novejših razprav pokaže, kako raznovrstne in včasih celo nasprotuječe podobe elektronske demokracije najdemo v sodobnem znanstvenem diskurzu.

Medtem ko nekateri v implementaciji računalniških tehnologij na širše področje političnega delovanja vidijo možnosti za obuditev neposrednih

oblik demokracije (Grossman, 1993; Badje, 1998), drugi govorjo o pojavu diskurzivne demokracije (Nixon in Johansson, 1999; Wilhelm, 1999). Diskurzivna demokracija postaja po mnenju nekaterih novo dejstvo in je takšna oblika "razprave in interakcije med posameznimi državljanji, ki podpira bolj konsenzualno obliko sprejemanja odločitev" (Nixon in Johansson, 1999: 135). Tretji sklop študij povezuje govor o pojavi teledemokracije (Arterton, 1987; Cross, 1998), kjer je pozornost usmerjena na vprašanje o deliberativnih oziroma posvetovalnih potencialih komunikacijskih tehnologij (Dutton, 1992; Wilhelm, 1999). Bolj kritični prispevki tako ugotavljajo, da raznovrstnost glasov v razpravljalnih forumih še ne zagotavlja, da se možnosti posvetovanja in predstavljanja različnih stališč tudi uresničujejo. Da je premik v dobo teledemokracije optimističen izhod, je običajno teza, ki jo zagovarjajo tudi pobudniki kritičnih družbenih gibanj v kibernetskem prostoru (Gurak, 1997). Spet drugi pa naraščajoče možnosti političnega delovanja ocenjujejo v luči plebiscitarne demokracije (Hacker in Todino, 1996; Malina, 1999), pogosti pa so tudi poskusi, ki pričakujejo uresničevanje ciljev participativne demokracije (Barber, 1984; Aikens, 1999).

Četudi pojem elektronske demokracije v osnovi označuje vzročno zvezo med demokratično politiko in uporabo računalniških tehnologij, je odgovor na dilemo, ali utegne uporaba računalniške tehnologije zatrepi ali pospešiti razvoj demokracije, povsem nejasen, če ne vemo, kaj nam demokracija pomeni in kakšno demokracijo si predstavljamo v prihodnje (Barber, 1997: 222). Ocenjevanja tehnoloških učinkov se torej ne delijo zgolj na pozitivne in negativne napovedi o tem, koliko se družba spričo njihove rabe *lahko* demokratizira. Razlikujejo se tuži v tem, *na kakšen model demokracije se opirajo in h kateremu težijo*. Če različne razprave o prednostih in slabostih elektronske demokracije postavimo pod drobnogled, potem lahko pojasnimo, kateri modeli demokracije stojijo v ozadju posameznih podob (Friedland, 1996; Hacker, 1996; van Dijk, 1996; Moore, 1999, itd.). V grobem smislu se na tem mestu običajno izpostavlja nasprotje med pesimističnimi študijami, ki v svojem zagovoru predstavnškega modela demokracije opozarjajo predvsem na težave, ki jih v politična okolja lahko vnesejo komunikacijske tehnologije, in med optimističnimi predstavami, ki v razvijajočih se tehnoloških potencialih vidijo predvsem upanje za premik v neposredno obliko demokracije. Seznam podobnih dualističnih sintetizacij pa s tem še ni končan.

Van Dijk (1996: 44) je denimo zgodnejše študije o elektronski demokraciji razdelil v dva poglavitna vala: prvi val po njegovem mnenju vključuje vizije o ponovnem rojstvu atenske agore in drugih oblikah neposredne demokracije (kot recimo v delih Tofflerja ali Barberja), za pojav drugega vala pa so zaslužni zagovorniki nekakšnega izboljšanega modela reprezentativne, predstavnške demokracije (na primer Laudon in Arterton). Docter in Dutton (1998: 222) ponudita podobno dvodelno delitev, s

tem da v prvo skupino avtorje, ki trdijo, da lahko elektronska oblika komuniciranja nadgradi in obogati odzivnost političnih institucij in tako prispeva k bolj neposrednemu vključevanju državljanov v javne zadeve (mednje štejeta Artertona in Beckerja), v drugo skupino pa tiste, ki opozarjajo, da bo nova oblika komuniciranja uporabljena tako, da bo onemogočala posvetovanje in s tem osiromašila politično razpravljanje (kot recimo Laudon in Abramson). O dokaj podobni razmejitvi odnosov med demokracijo in komunikacijskimi tehnologijami govori tudi Friedland (1996: 187), s tem da prvenstveno ločuje med plebiscitarnimi in deliberativnimi pojmovanji elektronske demokracije. V plebiscitarni pristop do proučevanja elektronske demokracije uvršča zagovornike t. i. razširjene demokracije (Williams in Barber) ter futuriste (Tofflerja in Naisbitta), zaupanje in zagovarjanje deliberativnih potencialov pa pripše deloma Barberju, pa še Artertonu, Abramsonu s sodelavci in Fishkinu. Hacker (1996: 226) razmišlja drugače in ugotavlja, da dosedanje razprave in ideje o elektronski demokratizaciji podpirajo predvsem širje teoretski okviri, in sicer: 1) klasična teorija demokracije, ki temelji na antičnih grških idealih neposredne participacije z javnim razpravljanjem ter delovanjem; 2) klasični pluralizem, ki predpostavlja, da je v demokratični družbi vsakdo reprezentiran prek svojega predstavnika; 3) elitni pluralizem, ki zagovarja tezo, da so ljudje s socialnega dna za politične zadeve in politike nezanimivi, in končno 4) kritični pluralizem, ki opozarja, da nove tehnologije bolj ustrezajo tistim posameznikom, ki kapital že imajo, kot pa onim, ki ga nimajo.

V nasprotju s tukaj predstavljeno tezo, da so pojmovanja elektronske demokracije odvisna predvsem od naslonitve na določen model ali teorijo demokracije, se v izhodiščih drugih razprav pogosto pojavlja tudi teza, da so vzrok za različne podobe razlike v samem pojmovnem aparatu, ki ga avtorji uporabljajo. Srečamo se namreč s pojmi, kot so *teledemocracy* (Becker, 1981; Arterton, 1987; Cross, 1998), *cyberdemocracy* (Tsagarousianou, Tambini in Bryan, 1998; Davis, 1999; Wilhelm, 2000; Saco 2002), *electronic democracy* (Calabrese in Borchert, 1996; Friedland, 1996; Hacker, 1996), *computer-aided democracy* (Chambat, 2000), *digital democracy* (Hacker in van Dijk, 2000), ki pa v osnovi zajemajo povsem podobne družbene pojave in podobne politične spremembe. Takšnega mnenja sta denimo Hacker in Todino, ki vzroke za našteta pojmovanja vidita predvsem v drugačni retoriki o mitskih podobah elektronske demokratizacije (Hacker in Todino, 1996: 79). Da gre prvenstveno zgolj za retorične boje in ne toliko za vprašanje vsebinskih razlik, je mogoče sklepati tudi iz podob, ki jih je ponudil popularni politični diskurz. Nekdanji ameriški podpredsednik Al Gore je, ko je govoril o informacijskih avtocestah kot "metaforah za dejansko demokracijo", pojav interneta orisal s podobo svetle prihodnosti: "Takšne avtoceste (...) bodo omogočale izmenjavo informacij, povezovanje in komuniciranje v globalni skupnosti. Na podlagi takšnih povezav bomo gradili trajnostni ekonomski razvoj, močne demokracije, učinkovitejše

resitve za grobanje in lokanje okrojke izvive, učinkovitejo zdravstveno podporo” (v Davis, 1999: 20–21). Gore je tako napovedal, da bosta znanje in vedenje, ki ju bomo prejemali s pomočjo informacijskih superavtocest, “razširila participativno obliko demokracije”. Ameriški politik Newt Gingrich je denimo izjavil, da so uporabniki interneta “mejnikи nove demokracije” (v Buchstein, 1997: 249). In podobno je nekdanji predsednik ZDA, Bill Clinton, internet razumel kot “naš novi mestni trg” (v Davis, 1999: 21).

Toda tako variacije v poimenovanjih, za katere bi resda težko trdili, da so kaj več kot zgolj različni retorični prijemi, kot tudi raznovrstni pogledi na značaj demokracije, ki nastajajo zaradi ali predvsem ob boku razvoja komunikacijskih tehnologij, kažejo na to, da je dejansko jabolko spora prav povezava med demokracijo in komunikacijskimi tehnologijami (Hacker in Todino, 1996: 79). Ker je ponujenih podob s tega področja proučevanja več in med njimi ni mogoče določiti jasnih časovnih meja, je vsak poskus njihove razvrstitev nujno pogojen s ključnim kriterijem, ki ga izberemo za izhodišče. V našem primeru predpostavljamo, da je raznovrstne vizije elektronske demokracije le v zelo grobem smislu mogoče razporediti na en sam interval, saj so si različni pogledi enotni, ko “želijo promovirati demokracijo, vendar si nasprotujejo v tem, kako to storiti, saj ne soglašajo o tem, kaj demokracija v bistvu pomeni” (Ball in Dagger, 1995: 24).

Obdobje prvih napovedi futuristov

V znanstvenem diskurzu se prve omembe elektronske demokracije praviloma iščejo in tudi najdejo v delih futuristov, konkretneje v obširnejšem opusu Alvina Tofflerja (1980, 1982, 1983) in delu Johna Naisbitta (1982). Zdi se, da je njun prispevek k poznejšim razpravam še danes jasen in nedvoumen – tako Toflerju kot Naisbittu se namreč priznava naslov pionirjev področja (Arterton, 1987; Friedland, 1996; van Dijk, 1996; Wilhelm, 2000). Njune predstave o tem, kako naj bi nove tehnologije spremenile prihajajoče družbeno okolje, politične institucije in v njem delujoče posameznike, se enoznačno uvrščajo v skupino tistih, ki neskrito pričakujejo in optimistično napovedujejo prehod iz predstavnške demokracije v obdobje neposrednega demokratičnega odločanja.

Tofflerjeva pričakovanja in preference do neposredne oblike demokracije srečamo v njegovih različnih delih. Eno od bolj jasnih interpretacij ponuja v imaginarnem pismu “očetom ameriške ustave”, kjer je med drugim zapisal: “Kajti sistem vladanja, ki ga zagovarjate vi, vključno s temeljnimi načeli, na katerih stoji, je napadalen in zato za naš blagor škodljiv (...) Toda prišel je čas, ko si lahko zamišljamo povsem nove alternative za razpravo, za odpor in oblikovanje demokratične arhitekture prihodnosti, ki poteka od spodaj navzgor” (Toffler, 1980: 417). Gre za domnevni dialog med pisci ameriške ustave, ki so zasnovali predstavnško demokracijo, in Tofflerjem, ki oznanja potrebo po njeni radikalni prenovi skozi neposredno

vključevanje v procese odločanja. Za uresničitev tega premika so potrebeni določeni pogoji, med katerimi pomembno mesto zaseda zahteva po "radikalnih spremembah v številnih političnih strukturah – začenši s samim simbolom demokracije, volilno skrinjico" (Toffler, 1980: 422). Kakšno vlogo in kakšne posledice imajo v teh nastajajočih okvirih nove komunikacijske tehnologije? Toffler (1983) govori o računalniku kot o ključnem dejavniku, ki bo pomembnejše določal ameriško politično prihodnost: "Računalniki so se pojavili in uveljavili v okoljih, na katera stare elite niso nikoli pomislile. Nešteto računalnikov se širi in povezuje v družbi – v domove in šole ter cerkve. Skupni rezultat teh dogodkov je lahko povečanje in ne zmanjšanje odstotka ljudi, ki se vključujejo v družbena, ekonomska in politična odločanja. Računalnik bi lahko – poudarjam, bi lahko – postal najboljši prijatelj demokracije od pojava volilne skrinjice dalje" (Toffler, 1983: 131).

Toda v primerjavi s Tofflerjem, ki razmišlja o neuresničenih idealih in zato zgolj morebitnih preobrazbah demokratičnega sistema, je Naisbittovo izhodišče drugačno. Premike iz predstavnikiškega v neposredni model demokracije Naisbitt sprejema kot realno danost: "Politično gledano smo v procesu množičnega prehoda iz predstavnikiške v participativno demokracijo" (Naisbitt, 1982: 176).² Poglavitni vzrok te preobrazbe je sočasen prihod komunikacijske revolucije in bolj izobraženega volilnega telesa: "Zaradi nenehne izmenjave informacij vemo danes o tekočih dogodkih prav toliko kot naši predstavniki in še to prav tako hitro kot oni" (Naisbitt, 1982: 176–177). Če kratko Naisbittovo pripoved o prehodu iz reprezentativne v participativno obliko demokracije pogledamo še natančneje, ugotovimo, da je njegovo razumevanje politike in demokratičnega načina vladanja v sozvočju s pojmovanji, ki jih je v 50. in še posebej v 60. letih utrdil klasični pluralizem. Klasični pluralisti so namreč ugotovitve o nizki stopnji informiranosti državljanov in njihove apatije v odnosu do političnih zadev sprejemali kot preprost dokaz za to, kako malo politične participacije zadošča, da demokracija sploh obstaja (Held, 1996: 210). V njihovih očeh nizka stopnja participacije sploh ni vprašljiva. Da omenjene omejitve tudi za Naisbitta niso problematične, lahko sklepamo iz naslednje misli: "Ena od 'naravnih posledic' premika od predstavnikiške k participativni demokraciji je zmanjšana vloga politikov. Čeprav politični komentatorji ter mediji to spremembo razumejo kot posledico apatičnosti in dojemanja demokracije kot nekega samoumevnega političnega sistema, se s tem ne morem strinjati: manjša volilna udeležba ni avtomatični signal za težave demokracije. Pomeni lahko preprosto to, da so ljudje bolj ali manj zadovoljni" (Naisbitt, 1982: 179).

² Pri tem je pomembno dodati, da Naisbitt v razmerje med neposredno in participativno demokracijo postavi enačaj, kar je mogoče dodaten razlog, da ga mnogi sprejemajo kot enega od prvih zagovornikov elektronske demokracije kot podobe neposredne oblike sprejemanja političnih odločitev.

Na podlagi teh uvodnih nastavkov v delo oben avtorjev in njih splošnejši odnos do učinkov tehnologij na demokratične spremembe lahko podvomimo vsaj o dvojem: prvič, da je Tofflerjeva podoba prihodnjega političnega sistema enaka kriterijem in okoliščinam neposredne demokracije in drugič, da lahko Naisbittovo podobo nove demokracije sploh navežemo na elektronsko demokracijo. Kvečemu bi lahko trdili obratno: da imajo komunikacijske tehnologije v Tofflerjevih pričakovanjih pomembno mesto pri razumevanju političnih sprememb in da je Naisbitt tisti, ki zagovarja neposredno obliko demokracije, vendar tehnologijam pri tem ne pripisuje velikega pomena. Za našo nadaljnjo razpravo je zato na tem mestu bolj relevantno ugotoviti, kakšno vlogo je Toffler pripisal razvoju tehnologij v odnosu do demokratičnih sprememb v participacijskih procesih.

“Permutacije, ki jih omogočajo nove komunikacijske tehnologije, so neskončne in izjemne,” pravi Toffler (1980: 426) in na nekem drugem mestu nadaljuje: “Spektakularni napredek v komunikacijski tehnologiji je prvič odprl nešteto novih možnosti za neposredno participacijo državljanov pri sprejemanju političnih odločitev” (1980: 429). V oporo svoji tezi navaja primer kabelskega TV-sistema *Qube* iz Ohia v ZDA, ki je kot eden prvih poskusov elektronske mestne hiše veljal za najbolj izpopolnjen in komercialno najbolj učinkovit dvosmerni sistem na svetu (Toffler, 1980: 163), obenem pa je pomenil zgolj “prvo, najbolj primitivno podobo prihodnjih potencialov neposredne demokracije. Z uporabo razvitih računalnikov, satelitov, telefonov, glasovalnih tehnik in drugih orodij bodo lahko izobraženi državljanji prvič v zgodovini ustvarjali svoje lastne politične odločitve” (Toffler, 1980: 430). Nedvomno igra tehnologija pomembno vlogo pri gradnji novih možnosti za neposredno vključevanje posameznikov v procese odločanja, a očitno je, da Toffler bolj kot o konkretnih poteh in posameznih načinih govorí o potencialih, možnostih, zamislih in idejah. Kljub moči, ki jo pri tem pripisuje komunikacijski tehnologiji, je Toffler pri napovedovanju tega, kakšen tip demokracije lahko pričakujemo, previdnejši kot Naisbitt. Kot rešitev vpelje namreč pomensko manj zasičen in vrednostno bolj nevtralen pojem “polneposredne demokracije”. Po njegovem mnenju namreč ne gre toliko za vprašanje, ali neposredna ali predstavnška demokracija, kajti v obeh sistemih vidi svoje prednosti, ki lahko neposredne oblike participacije učinkovito povežejo s predstavništvom in tako pripeljejo do novega sistema polpredstavnške ali polneposredne demokracije (Toffler, 1980: 430). Tudi njegovo dojemanje tehnoloških potencialov ni enostransko in izključno pozitivno. Ravno nasprotno, demokratična narava tretjega vala, v katerega vstopajo sodobne družbe, je prav zaradi slabosti in prednosti novih tehnologij odvisna predvsem od politik, ki jih vpeljujemo: “Medtem ko so nekatere tehnologije zagotovo nevarne in škodljive, imajo druge nasprotne učinke, saj povečujejo moč posameznika *vis-à-vis* državi. Medtem ko so prve tehnologije centralistične, so druge decentralistične” (Toffler, 1983: 119).

Semki, ki jih v naši domovini, instituciji in drugih družbenih strukturah vključuj v mreže povezani računalniki, se torej lahko obrnejo tudi proti nam (Toffler, 1983: 131). Ravno zato pa mora "pametna politika" omejiti uporabo centralističnega tipa tehnologij in spodbujati širitev decentralističnih tehnologij ter na ta način promovirati novo raven demokracije. Ponekod upravičeno oceno o Tofflerjevi previdnosti pri napovedovanju političnih sprememb kot posledic tehnološkega razvoja je mogoče tudi preseči in mu pripisati precejšnji optimizem, še posebej ko preberemo naslednje: "Spremlja nas popolna decentralizacija komuniciranja, saj se moč centralnih mrež zmanjšuje. Priče smo neverjetni širitti kabelskega sistema, računalnikov in zasebnega elektronskega poštnega sistema, ki so vsi usmerjeni v isto decentralistično smer (Toffler, 1980: 434). Ker vemo, da decentralizirani tehnološki sistemi obenem puščajo bolj pozitivne ali celo bolj demokratične posledice v družbi, lahko tudi Tofflerjev futurizem interpretiramo precej optimistično.³

Nedvoumno drži, da lahko v delih Naisbitta, še z večjo gotovostjo pa pri Tofflerju, prepoznamo prve znake radikalnih sprememb, ki naj bi jih v okvire političnih procesov prinesel pojav komunikacijske tehnologije. Težko pa bi trdili, da so njune napovedi izklesane do te mere, da bi nam pojasnile, kakšne učinke na preoblikovanje politične ureditve ima vključevanje komunikacijskih tehnologij v različna družbena polja. Bolj kot izdelane predstave so v delih obeh avtorjev v ospredju pričakovanja, razgrnitve morebitnih scenarijev o tem, *kako bi se* politična klima in politični akterji *lahko* odzvali na hiter prihod tehnoloških inovacij. Obema avtorjem je skupno to, da nedvoumno zagovarjata potrebo po novih, radikalnih družbenih spremembah, kjer imajo komunikacijske tehnologije ključno, če ne celo odločilno vlogo. In končno, obema lahko pripisemo pozitivno držo do komunikacijskih tehnologij, s pomočjo katere sta pripomogla k splošnemu zaupanju v tehnološke potenciale.

Da je obdobje konec 70. in zgodnjih 80. let predvsem *čas napovedi* o morebitnem premiku v neko novo obliko elektronske demokracije, dokazujejo tudi primeri, ki jih najdemo v takratnem popularnem časopisu (Baker, 1976; Becker, 1981). V članku o tem, kako lahko razvoj komunikacijskih tehnologij vodi v prevlado "teledemokracije kot najčistejše oblike demokracije", je Becker (1981)⁴ na podlagi izbranih poskusov umeščanja komunikacijske tehnologije v procese javnega odločanja podal

³ Podobno velja za njegov zagovor demokratičnih mehanizmov in načel, ki so bolj kot za predstavniki značilni za neposredno demokracijo, kajti "stare omejitve neposredne demokracije izginevajo ravno ob času, ko postajajo omejitve predstavniki demokracije vse bolj opazne" (Toffler, 1980: 431). Podkrepitev tej tezi daje Toffler drugie, kjer ugotavlja, da "smo priče veliki krizi ne te ali one vlade, pač pa predstavniki demokracije nasploh v vseh njenih oblikah" (Toffler, 1980: 392).

⁴ Omenjeni članek je Barber pozneje ocenil kot "premišljeno, a ne dovolj zmerno poveljevanje civilnodružbenih potencialov novih tehnologij" (Barber, 1984: 274; op. 17).

naslednjo tezo: "Teledemokracija" pojem, ki označuje elektronsko podprtje, hitro, dvosmerno politično komuniciranje – ponuja orodja za izobraževanje volilcev, za enostavnejše razpravljanje o pomembnih zadevah, za registracijo rezultatov glasovanj in celo za neposredno glasovanje o javni politiki" (Becker, 1981: 6).⁵ Nove tehnologije, ki ponujajo po njegovem mnenju navdušujejoče "perspektive za vključevanje ljudi v neposredno obliko vladanja" (Becker, 1981: 6), bodo prek različnih tehnoloških inovacij, kot so telefon, televizija in računalniki, tvorile skupne interaktivne sisteme in v prihodnje pripeljale "k implementaciji čiste elektronske demokracije v realno življenje" (Becker, 1981: 8). Ker bodo spodbudile in povečale množično participacijo pri procesih odločanja, Becker razvoju teledemokracije napoveduje brezpogojno svetlo prihodnost. Z vidika današnjih okoliščin in sodobnega poznavanja tehnologije, ki je zagotovo bogatejše za vrsto novejših izkušenj, bi naštetim eksperimentom težko pripisali revolucionarni značaj. Spominjajo nas kvečemu na današnje informativne televizijske ali radijske kontaktne oddaje in različne oblike javnomnenjskih glasovanj.

Ne glede na to, koliko so ti zgodnji praktični projekti uresničili začrtane cilje, jim ne gre odvzeti pripisane vloge, ki so jo imeli; namreč, s pomočjo tehnologije razširiti politični prostor, ki bo bliže državljanom, in ustvariti forum, v katerem lahko sodelujejo pri sprejemanju političnih odločitev. Futuristična pričakovanja v odnosu do komunikacijskih tehnologij se torej stekajo v zgodbe in napovedi o izjemni moči interaktivnih tehnologij, ki naj bi v prihodnji družbi koristila predvsem posameznikom, državljanom in pripadnikom lokalnih, sosedskih skupnosti. Navdušenje nad tehnološkimi potenciali in zaupanje vanje sta v tem obdobju usmerjena predvsem v zagovor takšnih možnosti, ki bi posamezniku prinesle večjo moči v odnosu do oblasti. S tem, ko komunikacijska interaktivna tehnologija postane posameznikovo orožje, pa moč vladajočih upade in potencialno celo ponikne. Če se torej zdi, da obstaja neka podoba o tem, kakšen tip demokracije naj bi zaradi novih tehnoloških zmogljivosti futuristi prvenstveno zagovarjali, je veliko težje razbrati, na kakšen model demokratičnega vladanja se pri tem opirajo. Ta nejasnost izvira najbrž iz dejstva, da v ospredje postavljajo predvsem napovedi o prihodnosti, brez ambicije, da bi analizirali konkretna, dejanska stanja v družbi.

⁵ Kot prve poskuse s teledemokracijo je navedel postavitev kombiniranega sistema javnomnenjskega glasovanja in TV-oddaj, Washingtonske alternative iz sredine 70. let, sistem interaktivne TV, imenovan *Qube*, ki so ga leta 1977 postavili v Ohiu, pa kanadsko TV-mrežo Povej nazaj (*Talking Back*) s konca 70. ter dva takratna poskusa s teleglasovanjem, havajski eksperiment iz leta 1978 in novozelandski sistem iz leta 1981.

Razmah številnih empiričnih poskusov s teledemokracijo gre v konceptualnem smislu razumeti kot prvi korak k oblikovanju jasnejših predstav o učinkih komunikacijskih tehnologij na demokratične procese v družbi tudi na teoretski ravni. Obdobje "aktivne promocije pojma teledemokracije" (Friedland, 1996: 187) sega v začetek 80. let v ZDA, natančneje v čas, ko sta v razpravah o odnosu med komunikacijskimi tehnologijami in demokracijo dominantno pozicijo zavzemala dva miselna tokova, ki sta zaznamovala tudi poznejše znanstvene odzive na pojav elektronske demokracije. Na konceptualni ravni tako govorimo o teledemokraciji kot različici predstavniki demokracije na eni in teledemokraciji kot neposredni demokraciji na drugi strani. S podobno izostrenimi dihotomijami se v zgodovini proučevanja elektronske demokracije skorajda ne srečamo več. Razloge za sodoben odmik od takšnih strogo polariziranih predstav van Dijk (1996) pripisuje vse manj ambicioznim teoretizacijam današnjih študij in domnevno bogatejšemu razumevanju zgodovine demokratičnih idej.⁶ Kar pa ne pomeni, da med sodobnimi analizami ni mogoče zaslediti vsaj nekaterih zametkov te zgodnje razmejitve med zagovorniki neposredne oblike elektronske demokracije in tistimi, ki zagovarjajo prednosti predstavnika modela e-demokracije. Prej bi lahko rekli, da se je tedanji antagonizem med razpravami ublažil, in sicer v smeri, da se elektronska demokracija danes ne pojasnjuje izključno kot približek neposredni ali dopolnilo predstavniki obliki demokracije (Hacker in van Dijk, 2000; Saco, 2002).

Kot smo lahko razbrali iz del futuristov in drugih bolj popularnih piscev, so zgodnje interpretacije o odnosih med razvojem komunikacijskih tehnologij in spremjanjem demokratičnih procesov izhajale predvsem iz želje po oblikovanju bolj demokratičnega, bolj neposrednega modela demokracije. Delno gre to pripisati konceptu neposrednosti (*immediacy*), na katerem je temeljila večina delovanj, ki so jih komunikacijske tehnologije ne nazadnje sploh omogočale. Naslonitev na pričakovanja, povezana z novimi možnostmi za neposredno udeležbo državljanov v političnih procesih, je v tem smislu celo razumljiva. Ko avtorji razmišljajo o učinkih novih tehnologij, zato ni presenetljivo, da pogosto omenjajo predvsem njihove *participative potencies*. Danes jih nekateri ocenjujejo v luči vrnitve k bolj klasičnemu, antičnemu modelu demokracije (Grossman, 1995),

⁶ S takšno argumentacijo se ni mogoče popolnoma strinjati. Številne študije o spreminjačih se razmerjih med razvojem komunikacijskih tehnologij in političnimi procesi namreč tudi danes izhajajo iz povsem jasnih teoretskih izhodišč. Res pa je, da se skušajo na različna teoretska ozadja vse pogosteje aplicirati konkretni praktični preizkusi, kar je bržkone povezano z boljšim poznavanjem tehnologije in odzivov nanjo. Po drugi strani pa sama zgodovina proučevanja elektronske demokracije ni tako dolga, da bi dovoljevala različno vrednotenje poznavanja teorij demokracije in primerjave med sodobnimi in začetnimi študijami.

toda zacetna proučevanja, ki jih izpostavljamo v tem poglavju, so izrazite slonela na modelu participativne (Barber, 1984) ali plebiscitarne demokracije (Becker, 1981). Tudi če konstitutivne razlike med navedenimi modeli – klasični neposredni, plebiscitarni ali participativni – za zdaj postavimo v oklepaj, lahko izluščimo prvi skupni imenovalec takšnih teledemokratičnih vizij. Gre namreč za nekje bolj, nekje pa manj prikrito tekmovanje z okoliščinami in pogoji, ki jih predpostavlja, zagovarja in utrjuje tradicija liberalne, reprezentativne ali predstavnikiške demokracije. Pojav in hiter razvoj komunikacijskih tehnologij se je v tem okviru pokazal kot dobrodošla in v dolgoročnem smislu pozitivna novost, ki bo preoblikovala ali celo izpodrinila temelje predstavnikiške demokracije in tako konstruirala novo demokratično formo.

Tovrstno nasprotje med dvema splošnejšima koncepcema demokracije znotraj razprav o elektronski demokraciji je nekakšen ostanek futuristične dediščine, ki je pozornost namenila promociji boljših, tehnološko preprostejših in dostopnejših mehanizmov za neposredno vključevanje posameznikov v procese političnega odločanja, ni pa težila k iskanju ali razvijanju konkretnih rešitev. K temu so prispevali šele praktični poskusi, ki so se razvijali predvsem v smeri poudarjanja participativnih potencialov komunikacijskih tehnologij. Spomnimo se samo nekaterih projektov tega obdobja: *Hawaii Televote*, *Minerva*, *Open/net* itd. Za večino lahko rečemo, da je njihov skupni imenovalec težnja po iskanju novih postopkov, s katerimi bi posamezniki pridobili večji vpliv na sprejemanje političnih odločitev. Tehnologija, ki jih je podpirala, je bila v teh primerih razumljena kot učinkovita, hitra, dostopna vez, ki ponuja neposreden stik z oblastjo. Izrazito participativni temelji teledemokracije pa so nenazadnje sloneli na tedaj prevladujočem prepričanju, da se bodo oblike in načini participacije spremenjali skupaj v sovočju z uporabo različnih teletehnologij: kabelske televizije, telefona, videa, teleteksta in podobnih orodij. Gledano s tehnološkega vidika obdobja prosperitete teledemokracije torej niso zaznamovala računalniška omrežja, pač pa različne kombinacije telekomunikacijskih sistemov – v obliki recimo teleglasovanj, teleražprav – z že obstoječimi oblikami javnega delovanja.

Toda takšno razumevanje tehnoloških potencialov je v marsičem zavajajoče, saj možnosti, ki jih komunikacijske tehnologije ponujajo, predstavlja necelovito in tako proizvaja pristranska branja njenih pomenov. Podobno nezanemarljive učinke ima lahko nepopolno razumevanje participativne demokracije, še posebej, če se preprosto izenačuje z neposredno demokracijo (Budge, 1996). Model neposredne demokracije označuje takšen sistem odločanja o javnih zadevah, v katerega so državljanji direktno vključeni. V številnih razpravah in študijah je postavljena kot protipol drugemu obsežnejšemu modelu – predstavnikiški demokraciji. Za slednjo velja, da kot temeljno vez med oblastjo in državljanji vključuje izvoljene "uradnike", ki v okviru pravne države predstavljajo interes ali

nazorje državljanov (Budge, 1998; Held, 1996; Finney, 1999). Held poudarja, da so te široke klasifikacije sicer uporabne za razvrščanje in pojasnjevanje nekaterih ključnih značilnosti enega in drugega tipa demokracije, obenem pa opozarja, da je znotraj posameznega pola treba razlikovati med številnimi modeli. Ko torej omenjamo neposredno demokracijo, ostaja "veliko stvari, ki se jih moramo naučiti, kot je recimo razlika med klasično demokracijo, razvojnim republikanizmom ter direktno demokracijo, pa čeprav bi lahko vse tri označili kot vrsto 'neposredne demokracije'" (Held, 1996: 6).

Težave se sicer pojavijo že na tisti točki, kjer futuristi v svojem zagovoru participativne demokracije napovedujejo odmik od predstavnikiške demokracije, ki naj bi jo tako presegli. Participativna demokracija ima namreč pri napovedovalcih družbenih sprememb, kot sta Naisbett in deloma tudi Toffler, podobo *naslednice* predstavnikiškega demokratičnega odločanja, kar pa je v velikem nasprotju z izhodišči, ki jih predpostavlja teoretski model participativne demokracije (npr. Held, Macpherson, Pateman).⁷ Participativno demokracijo je mogoče upravičeno razumeti kot "kombinacijo predstavnikiše in neposredne demokracije" (van Dijk, 1996: 51), ne pa kot njeno nasprotje. O kakšni medsebojni izključnosti ni govora niti pri tvorcih samega modela participativne demokracije, kot sta Pateman (1970) in Macpherson (1977). Macphersonovo pričakovanje glede participativne demokracije je nedvoumno: "Z nacionalnega vidika je povsem jasno, da mora obstajati neke vrste predstavnikiški sistem in ne dokončna neposredna demokracija" (Macpherson, 1977: 95). Ali še nazorneje: "Brez izvoljenih politikov ne gre. V neki meri se moramo zanašati na posredno demokracijo. Problem pa je najti izvoljene politike, ki so odgovorni" (Macpherson, 1977: 97). Kot zagovornik participativne demokracije je Macpherson poudarjal predvsem potrebo po radikalni prenovi nekaterih ključnih političnih institucij predstavnikiške demokracije, kot je recimo tekmovalni sistem političnih strank, zagotovo pa se ni zavzemal za njihovo absolutno odpravo. Macphersonov dvom o zmožnostih neposredne demokracije pa se izrecno nanaša tudi na vlogo komunikacijskih tehnologij. Do pozitivnih učinkov tehnologij je namreč skeptičen: "Elektronska tehnologija ne more prinesi neposredne demokracije" (Macpherson, 1977: 98), pravi. Svoje pomisleke utemeljuje takole:

"Ideja, da lahko sedanji in prihodnji razvoj računalniške tehnologije in telekomunikacij omogoča izoblikovanje neposredne demokracije na milijonski ravni, je privlačna ne le za tehnologe, pač pa tudi za družboslovce in politične filozofe. Toda ta ideja se premalo posveča

⁷ V Heldovi klasifikaciji sodobnih modelov demokracije sloni teoretsko ozadje participativnega modela demokracije na pluralistični tradiciji, ki pa kot posebna veja izhaja iz obsežnejšega razvoja teorij predstavnikiške demokracije.

zunanjih, ki je sestavljen del elektronskega procesa izvajanja, nekakšno oblikovati vprašanja. Z vključitvijo večjega števila ljudi v bolj aktivno politično razpravljanje s pomočjo dvosmerne televizije ali računalniške konzole se nekaj lahko naredi. Toda zdi se neizogibno, da nekakšno vladno telo odloča o tem, katera vprašanja so v ospredju: to bi težko prepustili zasebnikom” (Macpherson, 1977: 95).

Večina zagovornikov teledemokracije (Becker, 1981; Barber, 1984; Grossman, 1995) pogosto spregleda to razsežnost, kar ne nazadnje dokazujejo prav primeri tistih študij, ki podobo teledemokracije oz. elektronske demokracije še danes navezujejo na teorijo neposredne demokracije (Grossman, Budge). Grossman recimo meni, da so največji poraženci današnje družbe prav “tradicionalne institucije, ki so dosedaj nastopale kot ključni posredniki med vladom in njenimi državljanji” (Grossman, 1995: 15). V ospredju študij in analiz so namreč tiste možnosti, ki naj bi jih teletehnologija prinesla državljanom, veliko manj prostora pa je namenjenega proučevanju sprememb na ravni vladajočih struktur, kot so zakonodajne, izvršilne in sodne veje oblasti. Pojem teledemokracije zato vključuje predvsem spremembe na ravni praks in mehanizmov javne participacije, ki zadevajo delovanja navadnih državljanov.

Omenjena neskladja v razumevanju in pojasnjevanju morebitnih tehnikalnih učinkov je mogoče pojasniti s tem, da so v ozadju različnih pojmovanj elektronske demokracije oziroma teledemokracije precej raznovrstna teoretska izhodišča. Brez upoštevanja kompleksne narave teorij demokracije, ki so se skozi zgodovino razvile iz klasičnega modela predstavnike demokracije, in raznovrstnosti, ki je sledila izvornemu konceptu neposredne demokracije, se nemalokrat porajajo posplošene in nedosledne ocene o učinkih komunikacijskih tehnologij na demokratične preobrazbe. Futuristična pojmovanja “participativne demokracije” (Naisbitt), “anticipatorne demokracije” (Toffler) ali tudi “parcialne oz. polneposredne demokracije” (Toffler) se v osnovi le redko navezujejo na teoretske predpostavke, ki jih najdemo v raznovrstnih modelih neposredne demokracije. Nedvomno pa drži, da so pomembno prispevali k poglabljanju trenja med tistimi avtorji, ki so ob pojavu komunikacijske tehnologije, predvsem v obliki novih postopkov teleglasovanj, telereferendumov in podobnih elektronskih volitev, obetavno pričakovali vzpon neposredne demokracije, in onimi, ki so v svojih refleksijah vlogo novih komunikacijskih inovacij razumeli predvsem kot dober mehanizem za izboljšanje sistema predstavnike demokracije. O tem, kako lahko komunikacijske tehnologije oblikujejo nova in preoblikujejo obstoječa razmerja med državo in državljanji, torej ni enotnega konsenza. Odgovorov je namreč več, pozornost tega poglavja pa je osredotočena na tisto perspektivo, ki odnose med razvojem novih tehnologij in demokratičnimi spremembami opisuje in v splošnem smislu pojasnjuje kot izraz nastajanja neposredne elektronske demokracije. Ali povedano drugače, zanima

nas predvsem trije scenariji, ki temeljijo na različnih zlastih kot preoblikovanje predstavniki demokracije in njeno dopolnitve z oblikami neposredne participacije. Pogled v zgodovino tovrstnih idej nam pove, da gre začetke takšne perspektive in njene konceptualne nastavke iskati v poskusih s teledemokracijo.

Splošna podoba, ki so jo omenjene razprave in praktični poskusi ponujali, je tesno povezana s pričakovanji o tem, kaj naj bi komunikacijske tehnologije prinesle. "Interaktivni sistemi ponujajo velike možnosti za enakopraven dostop do informacij, spodbujajo k sodelovanju v participativnih razpravah med regijami in na različnih glasovanjih ter volitvah, ki so podprtia z informacijama in debatami. S pomočjo umeščanja tehnologije v izpopolnjevanje demokratičnih ciljev takšni sistemi ponujajo rešitve, kako preseči problem številčnosti in kako premagati tehnološko kompleksnost" (Barber, 1984: 276). Poglavitno vlogo pri tem igra preobrazba komunikacijskih tokov:

"Najbolj usmerjene in odločilne razprave bodo potekale znotraj informiranih skupin, ki pa – zaradi interaktivnih elektronskih omrežij, v katera bo lahko vsakdo povezan – ne bodo skupine neposrednih medosebnih razmerij. Lahko si predstavljate (...), da bodo razprave in komentarji tekli gor in dol, levo in desno, ter tako presegali meje politične enote, znotraj katere bodo potekale volitve. Interaktivno komuniciranje bo precej oddaljeno od izoliranega, individualnega posedanja pred ekranom in pritiskanja na gumb, saj bo potekalo tako v pisarni kot na cesti in doma, povezovalo bo tako skupine kot posameznike" (Budge, 1996: 186).

In kar je najpomembnejše, ideja o spremenjeni vlogi in obliki komuniciranja bo zahtevala tudi spremenjeno vlogo državljanov znotraj političnega procesa:

"Državljanji ne bodo samo izbirali, kdo jim bo vladal, temveč bodo imeli vedno več možnosti neposrednega sodelovanja pri oblikovanju zakonov in politik, na podlagi katerih bodo vodenici. Z uporabo vedno bolj sofisticiranih, dvosmernih digitalnih telekomunikacijskih mrež bodo člani javnosti pridobili svoj lastni stol za mizo politične moći" (Grossman, 1995: 4).

Na tem mestu je smiselno izpostaviti vsaj tri avtorje, ki so v zadnjih letih na pojav novih komunikacijskih tehnologij opozarjali predvsem z vidika njihovih participativnih možnosti: Barberja (1984), ki zagovarja nastanek t. i. močne demokracije,⁸ Grossmana (1995), ki s pojmom "elektronske republike" išče legitimitet za ponovno utrditev klasičnih antičnih institucij, in Budeja (1996), ki poskuša začrtati nove pogoje in okoliščine za razvoj participativne demokracije. Čeprav vsak od naštetih avtorjev k učinkom novih tehnologij na demokratične spremembe pristopa

drugace, pa je njihov skupni mnenjovalec ta, da so nedvoumni zagovorniki neposredne elektronske demokracije.

Grossman, nekdajni predsednik ameriškega javnega televizijskega servisa, je znan kot avtor, ki sodobno vlogo komunikacijskih tehnologij v političnem procesu ocenjuje precej nekritično, poenostavljeno in dokaj površno (Bimber, 1998; Davis, 1999). Recimo, ko trdi naslednje: "Državljeni so pričeli uporabljati elektronska sredstva v politične namene v svojih kuhinjah, dnevnih prostorih, spalnicah in delovnih pisarnah, kar jim dodeljuje tolikšno stopnjo moči, kot je še niso imeli" (Grossman, 1995: 147). Grossmanova osnovna teza o prehodu v dobo t. i. elektronske republike je povezana z njegovo idejo o "tretji transformaciji demokracije", ki jo v svojih delih upodablja kot vrnitev k antičnemu modelu neposredne demokracije: "Interaktivna informacijska tehnologija lahko postane elektronska različica prostora srečevanj na vrhu blizu akropole, kjer so se pred 2500 leti zbirali atenski državljeni in vladali sami sebi" (Grossman, 1995: 49). Ali z drugimi besedami, "v elektronski republiki bi javna telekomunikacijska sredstva morala postati središče za odgovorno državljanško posvetovanje – kot elektronska javna sfera – kot ekvivalent antičnemu prostoru združevanja za državljanje Aten" (Grossman, 1995: 215).

Budge se v hipotetičnem dialogu z Grossmanom bržkone ne bi strinjal z njegovo idejo o elektronski republiki, čeprav se tudi sam šteje za zagovornika neposredne demokracije: "Novi izziv neposredne demokracije tiči v dejstvu, da je danes postala tehnično možna" (Budge, 1996: 1). Prav zaradi prihoda novih komunikacijskih tehnologij se dandanes po mnemu Bugea zdi veliko preprosteje omiliti številne kritike, ki so bile doslej naperjene proti participativnemu modelu demokracije, in posledično tudi veliko lažje uresničevati temeljna načela neposredne demokracije v praksi. Ker so kritike neposredne demokracije običajno usmerjene predvsem proti njeni plebiscitarni naravi in težavam z njeno institucionalizacijo, se z novimi komunikacijskimi potenciali odpira novo, bolj optimistično poglavje za uresničevanje neposrednega sistema odločanja (Budge, 1996: 73).

Čeprav se omenjeni avtorji sklicujejo na različna teoretska izhodišča, je mogoče med njimi izluščiti nekatere skupne značilnosti in merila, ki tvorijo skupno podobo o tem, kaj pomeni neposredna elektronska demokracija. V vseh treh refleksijah obstaja namreč jasna usmeritev, da se podoba elektronske demokracije tesneje povezuje s spremembami, ki zadevajo nove oblike delovanja državljanov v sodobnih političnih procesih in ne toliko konkretnih političnih institucij. Ko se sklicujejo na vloge komunikacijskih tehnologij, predpostavljajo, da interaktivni komunikacijski kanali povzdigajo predvsem glas državljanov. Poglejmo torej, katere so tiste

⁸ Močna demokracija črpa iz temeljnih načel neposredne demokracije, posebno mesto pa namenja razumevanju državljanstva, skupnosti in participacije. V tem pogledu je Barberjeva konceptualizacija demokracije, kot bomo videli pozneje, še radikalnejša kot mu danes priznavajo drugi avtorji (recimo Friedland, 1996; Wilhelm, 2000).

krajnje predpostavke, ki jih zagovorniki participativnega modela nastajajoče elektronske demokracije izpostavljajo kot nujne, ko možnosti za demokratizacijo političnega življenja postavljam ob bok komunikacijskim tehnologijam.

1 Dostopnost, preprostost in interaktivnost tehnologije

Z razvojem novih elektronskih oblik komuniciranja po mnenju Budgea razmere za uveljavitev načel neposredne demokracije postajajo ugodnejše: "Telefonski klici v televizijsko posredovanu razpravo in ugotavljanje glasov množic takoj po razpravi so odprli prostor za izmenjavo mnenj vsem tistim slojem populacije, ki v obdobju Aten nikakor niso smeli biti zraven" (Budge, 1996: 27). Množična dostopnost do omenjenih tehnologij in sposobnost neposrednega odziva širita krog sodelujočih. Kar je še pomembnejše, vstopanje vanj predvsem poenostavlja: "Neposredna participacija ljudstva pri razpravah in volitvah ni le možna, pač pa je s pomočjo elektronskih medijev *preprosta*" (Budge, 1996: 28).

S predpostavko o interaktivnosti in splošni dostopnosti komunikacijskih tehnologij se zagovorniki neposredne demokracije izogibajo očitkom o fizičnih, prostorskih in časovnih ovirah v sodobni družbi, ki preprečujejo sočasno prisotnost vseh sodelujočih in obenem otežujejo sodelovanje državljanov pri procesu odločanja. Prav v tem slogu gre razumeti naslednjo ugotovitev, ki sloni na predpostavki, da lahko o javni politiki razpravljaj in glasuje vsakdo, ki je priključen v interaktivno komunikacijsko mrežo. "Obstoj elektronskih komunikacijskih sredstev pomeni, da fizična (so)prisotnost preprosto ni več nujna. Množične razprave so lahko vodene interaktivno tudi tedaj, ko so posamezniki med seboj razprtjeni in ločeni" (Budge, 1996: 1). S tezo, da lahko elektronsko podprto komuniciranje odpre nove možnosti za reševanje problema številčnosti in obsega, se strinja tudi Barber: "Zaradi zmogljivosti novih tehnologij se lahko dvigne raven izobrazbe državljanov, zagotovi enakopraven dostop do informacij in ne nazadnje poveže posameznike ter institucije v skupne mreže, kjer bosta, kljub velikim razdaljam, participativno razpravljanje in debata možna" (Barber, 1984: 273). V potrditev svoje teze o pozitivnih učinkih novih telekomunikacijskih tehnologij pri preobrazbi močne demokracije Barber navaja vrsto konkretnih elektronskih mestnih srečanj. Ker močna demokracija predpostavlja določeno obliko srečevanj, kjer participacija poteka neposredno, komuniciranje pa obsega regionalno ali tudi državno raven, ponuja prav elektronsko vodenou komuniciranje izhod za reševanje problema obsega (Barber, 1984: 273). Moderne komunikacijske tehnologije igrajo pri tem pomembno, če ne celo odločilno vlogo, saj nastopajo kot instrumenti demokratičnega diskurza na regionalni in nacionalni ravni.

Tudi pri Grossmanu, ki sicer bodoči "elektronski republiki" napoveduje več možnih scenarijev, saj govorja o recimo t. i. demokraciji prek tipkovnice ali plebiscitarni demokraciji, se zdi, da svoje vizije gradi na načelu

preprostosti in obči dostopnosti do tehnologij. Nek elektronsko podprtne prakse, značilne za "tipkovniško demokracijo", uvršča na primer možnost državljanov za sodelovanje v avdio- in videotelefonskih klicih, telekonferencah, telerezpravah, teleforumih in elektronskih mestnih srečanjih, ki jih podpira računalniška tehnologija (Grossman, 1995: 148); v tem primeru, nadaljuje Grossman, lahko državljeni s pritiskom na gumb sporočajo svoje želje ter preference predsedniku, senatorjem, članom kongresa ter lokalnim voditeljem (Grossman, 1995: 149). S širivijo takšnih novosti v domove slehernega državljanata se lahko elektronska republika preoblikuje tudi v plebiscitarno obliko demokracije, kajti "preprosta, *easy-to-use* elektronska tehnologija ljudi ponovno pritegne v politično arenou" (Grossman, 1995: 153). Da pa je podoba elektronske republike lahko oblikovana tudi skladno z načeli, ki jih poznajo prve mestne državice, gre zasluga predvsem interaktivnosti komunikacijskih tehnologij: "Interaktivna tehnologija omogoča obuditev nekaterih temeljnih lastnosti prvih demokratičnih politik antičnega obdobja, le v bolj sofisticirani, modernejši obliki" (Grossman, 1995: 48). Novosti, ki spodbujajo vrnitev h koreninam, se kažejo na več ravneh; v spremenjenih načinih odločanja – "namesto dvigovanja rok imamo elektronska glasovanja"; v premostitvi prostorskih omejitev – "namesto enotnega prostora za srečevanje imamo interaktivne telekomunikacijske mreže, ki se širijo kilometre daleč"; in nenazadnje v novih komunikacijskih oblikah – "namesto osebnih razprav in posvetovanja imamo pogovorne kontaktne oddaje, telefakse in računalniške oglasne deske" (Grossman, 1995: 48). To so torej tudi okolisčine in razmere, zaradi katerih je premik v tretjo transformativno obliko demokracije mogoče razumeti kot popolno nadomestitev in ne zgolj kot dopolnilo predstavnikiške demokracije.

2 Revitalizacija vloge državljanata

Drugo pomembno načelo se nanaša na nujnost po redefiniranju vloge državljanata in je neposredno povezano z eno od temeljnih predpostavk zagovornikov neposredne demokracije. Gre namreč za idejo o neposredni vključenosti vseh državljanov v procese političnega odločanja, ki postaja spričo novih tehnologij vse lažje uresničljiva. Vstop v novo elektronsko dobo, ki je pri Grossmanu pogojen s pojavom in razširivijo razvitih interaktivnih tehnologij, je hkrati odvisen tudi od ustreznega preoblikovanja tradicionalnih vlog državljanov. Izhajajoč iz ugotovitve, da so "antični Grki večji del svojih sredstev, časa in napora investirali v spodbujanje nečesa, kar so sami imenovali 'javni duh'" (1995: 239), Grossman tudi v sodobni družbi pričakuje vse večjo potrebo po kultivaciji "dobrega državljanata".

Za to so potrebni novi načini, s katerimi bi državljanate spodbudili k javnemu delovanju. Učinkovito sredstvo so prav komunikacijske tehnologije, ki širijo nabor povsem novih praks, s katerimi lahko državljeni izbirajo vladajoče in sodelujejo pri zasnovi zakonov ter sprejemanju politik.

interaktivna tehnologija omogoča namreč dostop do informacij, ki so za sodelovanje pri sprejemanju političnih odločitev nujne. S hitrejšim in neposrednim vpogledom v delo oblasti in odločanje drugih političnih institucij pa se posledično oblikuje informirano volilno telo. Tudi po mnenju Barberja morajo imeti državljanji za uspešno politično delovanje na voljo prave informacije, poleg tega pa morajo biti tudi odgovorni za svoja dejanja in delovati v skupno dobro (Barber, 1984: 278). Pomembno vlogo pri tem igrajo politične institucije, ki državljanom omogočajo participacijo pri postavljanju javnih agend, deliberaciji, sprejemanju zakonov in ne nazadnje pri implementaciji politik. Politika v močni demokraciji je tako nekaj, kar počnejo državljanji, in ne nekaj, kar se počne za državljanje, močna demokracija pa "samovlada državljanov in ne predstavniška vlada v imenu državljanov" (Barber, 1984: 151).

3 Vstop državljanov v odločevalske procese

Tretja predpostavka, ki jo je moč razbrati iz študij o elektronski demokraciji kot neposredni obliki demokratične ureditve, je obstoj aktivnega (so)delovanja državljanov. Težnja po povečani politični participaciji je nasprotno tesno povezana s teorijo neposredne demokracije, saj se kaže v zahtevi, da lahko posamezniki neposredno odločajo o zadevah, ki so trenutno v rokah parlamenta (Budge, 1996: 24). Ker je tehnologija v svoji naravi interaktivna, obče dostopna in za uporabo preprosta, se skupaj z njeno širtvijo odpirajo nove participativne možnosti, ki obenem omogočajo razširjeno razumevanje demokratične politične participacije. Splošna definicija, ki participacijo razume kot "sodelovanje pri procesih oblikovanja, posredovanja in uresničevanja javnih politik" (Parry, Moyser in Day, 1992: 16), namreč ni več zadostna, saj po mnenju Budgea ne vključuje specifičnih oblik interakcij med državljanji in javno upravo, prav tako pa ne upošteva procesov informiranja o javnih zadevah (branja časopisov, poslušanja radijskih ali televizijskih informativnih oddaj, razpravljanja o političnih zadevah itd.). Sodobna tehnologija ponuja državljanom vstop v politične procese na dveh ravneh; s pomočjo neposrednega glasovanja o zadevah, o katerih danes odločajo poslanci v parlamentu, ter prek neposrednih razprav o istih temah. Ali kot bi dejal Grossman: "Elektronska republika ne more biti tako osebna ali tako posvetovalna, kot so bile neposredne medosebne razprave in dvigovanja rok v odprtih prostorih Aten. Toda obstoječe načine sprejemanja odločitev je mogoče razširiti od sedanje manjšine, ki stoji v središču moči, k večini, ki leži na obrobju" (Grossman, 1995: 49).

Na ravni demokratičnega političnega odločanja sta tako izvajanje in sprejemanje referendumov ter nacionalnih pobud najpomembnejša procesa, v katerih imajo telekomunikacijske tehnologije posebno mesto.⁹

⁹ Van Dijk denimo prav na temelju tega argumenta Barberjevo konceptualizacijo močne demokracije šteje kot primer plebiscitarne demokracije (glej van Dijk, 1996).

Komunikacijske tehnologije so v tem primeru zgoj podpora "elektronskemu štetju" (Barber, 1984: 289). Razumevanje glasovalnih potencialov je na tej ravni povezano z dojemanjem političnega odločanja, ki temelji in izhaja iz "volje in ne izbire, iz presoje in ne želje" (Barber, 1984: 200). Doseganje skupnih ciljev je tako proces, ki vključuje dejanje javne participacije, ki pa je oblikovano skozi skupno deliberacijo in skupno akcijo ter njunimi medsebojnimi učinki (Barber, 1984: 152). Da sta aktivna participacija in pripadnost skupnosti dve strani istega kovanca, potrjuje naslednja Barberjeva misel: "Sodelovanje *pomeni* oblikovati skupnost, ki vlada sama sebi, in oblikovanje samovladajoče skupnosti *pomeni* sodelovati. Z vidika močne demokracije sta pojma *sodelovanje* in *skupnost* dva vidika istega družbenega obstoja: državljanstva" (Barber, 1984: 155).

Manjkajoča stičišča e-demokracije

Pozicioniranje elektronske demokracije kot zgodbe o vračanju v čas neposrednega vladanja državljanov ali vsaj v dobo, ki realno dopušča spremenjanje predstavnikiškega modela demokracije, je potencialom sodobnih tehnologij prineslo vsemogočni značaj. Tehnološko spodbujeno povezovanje televizije s telefonom in osebnim računalnikom naj bi širilo glasovalne možnosti in povečalo obseg okoliščin za javno izražanje mnenj. Tudi pozneje prisvojitev interaktivnih računalniških omrežij kot novih orodij za informiranje, komuniciranje in javno delovanje so ves čas spremljali izrazito pozitivni obeti. Toda v tehnološko vse bolj prežeti družbeni stvarnosti so se krepili tudi dvomi o dejanskih možnostih vpliva posameznikov na sprejemanje političnih odločitev, kar je načelo političnega predstavništva dodatno postavilo pod vprašaj.

Takšen preplet okoliščin in problematizacij obstoječega predstavnikiškega sistema pa je sprožil tudi razpravo o ustreznosti elektronske demokracije kot neposrednega modela demokracije. Dvomi o uresničljivosti projekta neposredne demokracije so se kazali tako na konceptualni kot tudi na empirični ravni. Nekateri avtorji so svoje pomisleke v odnosu do pojava elektronske demokracije izpeljevali iz ocene, da je neposredna demokracija slaba ideja, ki v primerjavi s predstavnikiško ne deluje najbolje (Hacker in Todino, 1996: 75). Po njihovem mnenju namreč prenos sprejemanja odločitev na izbrane predstavnike odločanja še ne pomeni, da državljanji zapustijo javna prizorišča, kjer lahko politično delujejo. Nasprotno, njihovo sodelovanje le ni tako vključujoče, kot je lahko v primeru neposredne demokracije. Toda za zagovor ali upravičenost elektronske demokratizacije ni nujno, da težimo zgolj k modelu neposredne demokracije. Kritiki opozarjajo, da se tovrstna interpretacija zdi neizogibna zgolj tistim, ki

---

Po našem mnenju ne povsem upravičeno, kajti Barber se ne zavzema zgolj za preproste "instant glasove", temveč se bolj nagiba k takšnemu vključevanju tehnologij v procese odločanja, kjer bo mogoče negovati empatične oblike razumnega odločanja.

pojem elektronske (neposredne) demokracije predstavlja kot začetek in zgolj pozitivno spremembo. Skupna točka številnih drugih razprav, ki so opozorile tudi na potencialne negativne posledice umeščanja komunikacijskih tehnologij v politična okolja, pa je v tem, da izražajo izrazit dvom o samoumevnji demokratičnosti teh prihajajočih procesov.

Abramson s sodelavci (1988) je že konec 80. opozoril na dvoren meč, ki ga lahko povzroči vstop tehnologij v politične procese; medtem ko lahko poudarek na plebiscitih pospeši demokracijo, lahko na drugi strani oteži delovanje tistih bolj dolgotrajnih, počasnih, deliberativnih oblik demokracije, kjer se racionalno predebatirajo številna mnenja, še preden se sprejmejo razumne sodbe (Abramson, 1988; v Malina, 1999: 33). Med začetniki tega novega, izrazito kritičnega miselnega vala, velja omeniti študijo Jean Elstain, ki je v svoji analizi projekta *Qube Tube* zapisala več kritik do ideje o teledemokraciji. Po njenem mnenju namreč ne ponuja dovolj prostora za deliberacijo, za razpravljanje z drugimi državljanji in za negovanje občutka skupnosti (Elstain, 1982: 108–110). Podobno, čeprav iz povsem drugačnih teoretskih nastavkov, trdi Thompson (1995: 258), namreč da se z vpeljavo elektronskih mestnih hiš ali drugih oblik teledemokracije zanemarja tista načela delovanja, ki so značilna za deliberativno demokracijo. Namesto oddajanja glasov in pritiskanja na gumb podpore bi bilo treba ocenjevati racionalne presoje ljudi in jih poskušati vključiti v procese političnega odločanja na več različnih ravneh, tako v družbenem kot tudi političnem življenju.

Ugotavljanje tovrstnih vrzeli v razumevanju elektronske demokracije kot približku k neposredni demokraciji je proučevanje povezanosti med komunikacijskimi tehnologijami in spremembami v demokratičnih procesih preusmerilo na vprašanje *institucionalnih omejitev ter deliberativnih potencialov* tehnologij. V primerjavi s t. i. participativnim valom razprav, ki je podobo e-demokracije obravnaval predvsem z zornega kota posameznika kot delujočega državljanja, je v t. i. deliberativnem valu pozornost namenjena analizi sprememb na ravni različnih političnih institucij: gre za študije o razmerah in spremembah v vladi (Richard, 1999), parlamentu (Coleman, 1999; Coleman, Taylor in van de Donk, 1999), političnih strankah (Hale, Musso in Weare, 1999; Cross, 1998). Kljub vsemu pa imajo tovrstne študije določeno teoretsko šibkost, ki se kaže v tem, da ni čisto jasno, kaj deliberativna demokracija, h kateri nedvomno težijo, dejansko pomeni. O njenih značilnostih in morebitnih učinkih lahko sklepamo posredno, torej prek izhodišč, na katere se avtorji naslanjajo, ali prek interpretativnih okvirov, ki jih izpeljujejo na osnovi danih empiričnih ugotovitev.

“Da je bistvo same demokracije posvetovanje in ne volitve, interesna združenja, ustavne pravice ali celo samovlada, je dandanes široko sprejeto dejstvo. Deliberativni preobrat pomeni ponovno prebijeno

Uveljavitev deliberativne oblike demokracije implicira tesno povezanost med procesom sprejemanja odločitev s predhodnimi soočenji argumentov, morebitnih posledic in posameznih koristi¹⁰. Značilno zanje je, da se mora vanje vključevati širok, čim širši krog sodelujočih. S pomočjo takšnih razprav namreč posamezniki izpostavijo njihove lastne preference, jih soočijo z mnenji in pričakovanji drugih ter jih ne nazadnje preoblikujejo. Šele razprava o določenih zadevah legitimira sprejete odločitve. Deliberacija je torej način, kako povezati pluralnost političnih preferenc z rezultati političnih odločitev. Vključuje razpravo in njen transformacijo v politično sprejemanje odločitev. Konceptualizacija deliberacije mora zato vključevati oboje – sam proces kot tudi njegove rezultate. Prav tako mora vključevati natančno določeno prizorišče, saj je zavezana pojmom, kot so publiciteta, pravica govora, argumentirane trditve: “Deliberacija v demokraciji je medosebna v specifičnem, političnem smislu: je javna” (Bohman, 2000: 25).

Kot prvega zagovornika deliberativnega modela demokracije v okviru razprav o elektronski demokraciji se na več mestih (Friedland, 1996; Tsagarousianou, 1998) omenja delo Christopherja Artertona (1987) s pomenljivim naslovom *Teledemocracy: can technology protect democracy?* Njegova študija se odlikuje po svoji splošnosti, pojasnjevalni moči in tudi drznosti presoja, nastala pa je kot prvi resnejši odziv na pričakovanja o tem, da bo z razvojem komunikacijske tehnologije mogoče pričakovati enostaven premik iz predstavnške v neposredno demokracijo. “Ti predlagatelji verjamejo, da bo prihod novih komunikacijskih tehnologij dovolil drugačen način reševanja problema velikosti, problema, ki je dosedaj omejeval realizacijo čiste demokracije” (Arterton, 1987: 196). V zameno za njihovo tezo ponuja Arterton prenovljeno razumevanje teledemokracije, kjer se “pojem teledemokracija ne nanaša na politiko, ki bi spodnesla sedaj uveljavljeni predstavnški sistem, pač pa z njim razumem uporabo komunikacijskih tehnologij, ki bo olajšala prenos političnih informacij in mnenj med državljanji in njihovimi javnimi voditelji” (Arterton, 1987: 14). Kompleksnost njegove študije gre pripisati jasno definiranemu problemu, o katerem govori študija, in tudi širšemu teoretskemu izhodišču. Artertona je namreč zanimal predvsem *institucionalni kontekst*, v katerem je pri posameznih projektih teledemokracije potekal proces implementacije tehnologije in način njihove izvedbe. Osredotočil

¹⁰ Pojem deliberativna demokracija v osnovi temelji na ideji, da se demokracija vrti okrog transformacije, bolj kot okrog preprostega združevanja preferenc (Elster, 1996: 1). Klic po povečani deliberaciji je tako potreba po “bolj racionalni politični ureditvi, v kateri odločanje vključuje javno rabo razuma. Skladno s to pozicijo legitimnost odločitev določa kritična presoja svobodnih in enakopravnih državljanov” (Bohman, 2000: 2).

se je torej na vprašanje skočila, kjer se je s tehnološko pomočjo odvijala participacija državljanov. Njegove analitične primerjave med različnimi eksperimenti zato ni vodil razmislek o tem, kakšen tip tehnologije posamezen projekt podpira, temveč vpogled v kontekst, v katerem se tehnologija uporablja. Izhodiščno vprašanje, ki si ga je skladno s tem zastavil, se zato ni glasilo, ali tehnologija dejansko spreminja politična razmerja, temveč *kako* se te spremembe odvijajo. Zanimalo ga je, katere politične institucije je v zastavljeni okviri sploh mogoče vključiti, če želimo, da bi se novi načini komuniciranja učinkovito izkoriščali.¹¹

Pri vseh projektih teledemokracije je njihova osnovna arhitekturana zasnova, kako naj bi participacija državljanov potekala, v splošnem pogojena z odgovorom na naslednji dve vprašanji: a) Ali naj ima politična participacija *neposreden vpliv* na javno politiko? in b) Ali je projekt namenjen spodbujanju *konsenza* v neki skupnosti ali bolj izmenjavi in uresničevanju čim bolj *različnih interesov*? (Arterton, 1987: 63–64). Medtem ko se prva, splošnejša raven, nanaša neposredno na problem definicije pojma participacije, pa razlike med eksperimenti na drugi ravni izhajajo iz drugačnih definicij državljanstva. Artertonova analiza je razkrila, da pri pojmovanju participacije obstajata dva možna modela projektov: na eni strani so tisti, ki so usmerjeni v neposreden odnos do vladnih institucij, na drugi pa tisti, ki jih zaznamujejo izključno interakcije zasebnega tipa. Če pa projekte ločimo na podlagi njihovih razlik pri definiraju državljanstva, se spet srečamo z dvema pristopoma: s pluralističnim in populističnim. Pluralistično izhodišče pri zasnovi projektov zagovarja predvsem uveljavitev možnosti za izražanje raznolikih, individualnih političnih interesov, populistični model pa je običajno namenjen oblikovanju neke splošne, skupnostne volje. Poleg teh dveh ravni je Arterton razgrnil še tretji kriterij ločevanja projektov, in sicer glede na to, kakšen način participacije sploh omogočajo. Ugotovitve kažejo, da prevladujejo bodisi dialoški bodisi glasovalni načini delovanja posameznikov. Navedene kriterije in ugotovljene tipe projektov teledemokracije prikazuje naslednja tabela.

Tabela 2.2: Tipologija projektov teledemokracije glede na način sodelovanja, značaj participacije in pojmovanje državljanstva

način participacije	značaj participacije	pojmovanje državljanstva
dialog	javen	pluralistično
glasovanje	zaseben	populistično

Vir: Arterton (1987)

¹¹ Arterton namreč izhaja iz predpostavke, da je prevladujoča struktura komuniciranja v družbi pomemben dejavnik, ki določa delovanja političnih institucij: "Komunikacijska struktura je ključen, a ne odločujoč element, ki oblikuje politično delovanje" (Arterton, 1987: 15). Komunikacijske zmožnosti in kapacitete so torej utelešene v politične procese in predstavljajo njihov sestavni del. Ker pa se soočamo s kompleksnimi in izrazito

Vrsto različni poskusi teledemokracije, ki so v ameriškem prostoru vzniknili konec 70. in v začetku 80. let, je torej na konceptualni ravni mogoče razdeliti in sicer glede na vlogo, ki jo imajo v konkretni situaciji politični akterji (lahko so v projekt neposredno vključeni ali popolno izvzeti) in glede na način participacije, ki ga omogočajo državljanom (od preprostega glasovanja do razpravljanja o spornih javnih zadevah). V tem smislu je Artertonova klasifikacija bistveno bolj dinamična in kompleksnejša kot tista, ki jo ponuja Becker (1981), ko govorí o dveh sistemih teledemokracije: "Prvi tip teledemokratičnih sistemov lahko imenujemo 'televizijski odziv'. Drugega, ki ga lahko imenujemo 'javna participacija', pa predstavljajo skupine (delavnice, konference, srečanja), glasovanja (naključna in časopisna) in spremljanje medijev" (Becker, 1981: 7).

Arterton ugotavlja, da je stopnja uspešnosti in uresničljivosti nekega poskusa v veliki meri vgrajena v njegovi zasnovi in v ciljih, ki si jih postavijo nosilci projektov. Vnaprej določeni normativni okviri projektov torej pomembno vplivajo na njegov pozitivni ali negativni uspeh. Kar pomeni, da je mogoče povsem iste tehnologije in iste tehniko uporabiti na povsem različne načine. Teletehnologija ne zapoveduje le ene same, izključne oblike uporabe. Odločitev o tem, kateremu načinu rabe dajemo prednost, je pogojena s cilji, nameni, željami in pričakovanji snovalcev, ki vodijo in nadzorujejo izvedbeno ter organizacijsko strukturo v posamezni konkretni situaciji. Od tu tudi izvira Artertonov sklep, da so za razumevanje elektronske demokracije bolj kot samo poznavanje tehnologije, ki posamezen projekt podpira, pomembni *cilji in vrednote organizatorjev*, ki projekte snujejo (Arterton, 1987: 184).

Sklepne ugotovitve njegove študije so tako pokazale, da je komunikacijsko tehnologijo vendarle mogoče uporabljati na način, da se izboljšata kvantiteta in kvaliteta participacije državljanov v politiki; da takšna raba zmore premoščati nekatere neenakosti v možnostih participacije, ki so značilne predvsem za določene socialne skupine ljudi; da pa obenem ti projekti ne izpostavljajo zgolj ene določene tehnologije, ki bi pri spodbujanju državljanov k participaciji imela večjo moč kot druge, prav tako pa ne povzročajo takšnih preobrazb, ki bi obstoječe politične institucije usmerjale v neposredno demokracijo. Ugotovitve in sklepi analize govorijo v prid drugačni interpretativni logiki. Tisti projekti, ki so tehnologijo uporabili kot orodje za stimulacijo razpravljanj in pogajanj med državljeni ali družbenimi skupinami, so bili pri uresničevanju svojih ciljev uspešnejši, četudi so izhajali iz bistveno ožje definiranih ciljev, kot tisti projekti, ki so podpirali plebiscitarno rabo tehnologije. Državljeni, ki se vključujejo v poskuse razpravljalnega tipa, v večjem delu to počnejo predvsem zato, ker so zanje zainteresirani in s svojim sodelovanjem predstavljajo sebe in svoja

---

radikalnimi transformacijami na področju telekomunikacij in medijev, so lahko njihovi učinki na oblikovanje in delovanje različnih akterjev in institucij v politični sferi manj znani in nejasni.

stanca. Zato se v teh kontekstih tudi pričakuje izrazita raznolikost mnenj, o katerih se razpravlja in išče konsenz. Znotraj takšnih primerov pa so se kot plodnejši izkazali prav tisti, ki so omogočali neposreden stik državljanov s posameznimi predstavniki politične sfere. Participacija državljanov je bila v teh primerih bistveno večja (Arterton, 1987: 193).

Takšne ugotovitve so številne poznejše avtorje, ki so podrobnejše analizirali Artertonovo študijo, napeljale k sklepu, da je njegov pristop blizu deliberativnemu modelu demokracije. Deliberativne oblike demokracije v prvi vrsti implicirajo obstoj posebnih vzorcev razpravljalnih praks, ki so zgrajene na racionalnem premisleku in spodbujajo racionalno presojanje o različnih stališčih. Javno deliberacijo ali posvetovanje lahko definiramo kot "dialoški proces izmenjave razlogov za reševanje problematičnih situacij, ki ne morejo biti urejene brez medosebne koordinacije in sodelovanja" (Bohman, 2000: 27). Vprašanje, ki si ga lahko v teh okvirih zastavimo, torej je, ali in koliko so komunikacijske tehnologije poleg glasovalnih strojev tudi ustrezni kanali in orodja, ki omogočajo in podpirajo tovrstne oblike sprejemanja političnih odločitev. Analize sodobnih konceptualizacij elektronske demokracije z vidika deliberativnih potencialov novih tehnologij dajejo različne odgovore, konkretnejše ambicije za razpravo o deliberativnih potencialih sodobnih tehnologij pa so se oblikovali razmeroma pozno, šele v poznih 90. letih, najdemo pa jih v delih Colemana (1999), Richardove (1999), Wilhelma (1999, 2000), Hala, Musse in Weara (1999) ter številnih drugih.

Čeprav omenjene študije izpostavljajo različne vrzeli v dotedanjih pojmovanjih elektronske demokracije, je med njimi mogoče potegniti nekaj skupnih značilnosti. Večina analiz izhaja iz teze, da je deliberacija predvsem komunikacijski proces, ki ga pogojujejo posebne okoliščine in specifični rezultati. Sodeč po navedenih študijah gre prvenstveno za komunikacijske odnose med različnimi javnimi, političnimi akterji in državljanji, ki delujejo z namenom, da sprejmejo politične odločitve. Odločitev o tem, katera mnenja, stališča ali pozicije bodo prevladala, pa ni rezultat seštevanja oddanih glasov, pač pa *dolgotrajnega in premišljenega posvetovanja, ki se ga udeležujejo vse v proces vključene strani*. Končna odločitev, sprejeta na temelju racionalne razprave, je tako rezultat presojanja. Skupna dilema v sklopu teh študij je, ali komunikacijske tehnologije ponujajo ustrezne kanale in orodja za takšen proces političnega odločanja, kot ga zahtevajo modeli posvetovalne demokracije. Sodobna razumevanja elektronske demokracije ponujajo različne, a v večini negativne odgovore (Coleman, 1999; Davis, 1999; Hale, Musso in Weare, 1999): v prvem polju kritik najdemo namreč tezo, da komunikacijske tehnologije otežujejo *javno politično delovanje*; v drugem je v ospredju *dilema o dejanskih možnosti za intenzivnejše interakcije med državljanji in oblastjo*; v tretjem polju pa je izpostavljena *ovira o nezmožnosti doseganja konsenza prek tehnološko podprtih sistemov odločanja*. Poglejmo natančneje vsako izmed omenjenih kritik.

Prva dilema se pojavi ob vprašanju, ali in kako je mogoče s pomočjo komunikacijske tehnologije zagotoviti povečanje politične participacije med državljeni. Na vprašanje, ali bo v prihodnje vzniknila doba internetne demokracije, ko se bodo državljeni – zaradi novih zmožnosti za spremljanje informacij, registracijo mnenj in bolj neposrednega vpliva na sprejemanje javnih politik – prelevili v politične aktiviste, Davis odgovarja s kategoričnim ne, svoje stališče pa podkrepí z dvema razlogoma: prvič zato, ker se dominantni akterji internetu hitro in učinkovito prilagajajo, in drugič, ker internet ni ustrezno orodje za politično vključevanje (Davis, 1999: 168). Čeprav v smislu tehnoloških možnostih internet ponuja ogrodje za oblikovanje interaktivnega komuniciranja, dejstva nakazujejo, da celo zmanjšuje politično aktivnost. Interaktivnost kot lastnost ali temeljna specifičnost novih tehnologij, ki jo zagovorniki neposredne elektronske demokracije uporabljajo kot ključni argument, je v očeh Davisa popolna iluzija: "Interesne skupine, strankarske organizacije in zakonodajalci internet sicer uporabljajo za diseminacijo informacij, a so le redko pripravljeni na to, da bi njihove spletne strani postale prostor za mnenja drugih" (Davis, 1999: 178).

2 Komunikacijska tehnologija – most med državljeni in oblastjo?

Druga težava, na katero opozarjajo sodobne študije, je iskanje čim bolj učinkovitega načina za povezovanje deliberativnih komunikacijskih procesov s procesi sprejemanja političnih odločitev. Na tem mestu se zdita ključen problem uresničevanje in oblikovanje premišljenih, racionalnih odločitev. Coleman (1999: 199) je v tem smislu precej zaupljiv do potencialov komunikacijskih tehnologij. Po njegovem mnenju interaktivne komunikacijske tehnologije pripomorejo k procesu neposredne deliberacije, ki posledično državljanu uspešno poveže z oddaljenimi institucijami parlamentarnega predstavnništva. Problem pa je ugotoviti, kakšne vrste političnih kanalov potrebujemo, če bi želeli zagotoviti, da postanejo komunikacijske tehnologije vir bolj učinkovitega javnega delovanja (Coleman, 1999: 200). Rešitev Coleman vidi v implementaciji različnih mehanizmov, ki bi v prvi vrsti zožili prepad med predstavnškim sistemom uprave in na podlagi posvetovanj pridobljenimi rezultati v okolju demokratično izvoljene vlade. Možnosti so torej naslednje: a) predstavitev predlogov politik na spletu v obliki ustavne zahteve za vse lokalne svete in odbore, nacionalne vlade ter parlamente, da predloge svojih politik objavljam na spletu; b) konzultacije prek spletja, kjer gre za redne predzakonske konzultacije, v katerih ima javnost svoj lastni "virtualni kabinet" za posvetovanje o načelih in podrobnostih zakonodaje; c) javna vključitev v določanje članov komisij, ko na podlagi neposrednega predlagateljstva državljeni izbirajo člane različnih komisij; č) redno vodenje spletnih konferenc, ki jih gosti parlament na svojih spletnih straneh, kar

omogoča sodelovanje večjih skupin državljanov pri politični deliberačiji skozi daljše obdobje; d) redno osvežene interaktivne informacije o delu parlamenta, vključujoč deliberativne forume za izmenjavo stališč med državljeni; ter končno e) spletna evaluacija političnih področij (Coleman, 1999: 201–209).

3 (Ne)konsenzualnost deliberativnega komuniciranja

Tretja pomanjkljivost, ki ji sodobne študije deliberativnih potencialov novih tehnologij namenjajo veliko prostora, se nanaša na učinek komunikacijskega procesa. Hale, Musso in Weare (1999) v deliberativnem komuniciraju vidijo možnost za zmanjševanje ovir med državljenimi in vladajočo elito. V ožjem smislu predpostavlja vsaj stik med državljanom in vladnimi uslužbenci, ki je lahko vzpostavljen bodisi prek telefona ali pisnega sporočila. Toda s preseganjem t. i. direktivne funkcije komuniciranja, ki jo lahko ponuja uporaba elektronske pošte, splošnih knjig pritožb in drugih elektronskih oblik komuniciranja, je mogoče proizvesti tesnejši stik z izvoljenimi uslužbenci in drugimi uradniki (Hale, Musso in Weare, 1999: 113). Kar pa ne pomeni, da že sama prisotnost teh orodij zagotavlja deliberativno komuniciranje. To potrjuje denimo Crossova analiza, ki ugotavlja, da povečano posredovanje informacij prek novih tehnologij celo zmanjšuje kolektivno posvetovanje in doseganje konsenza (Cross, 1998: 143). Kvalitativne izboljšave na ravni komunikacijskega procesa pa ne nazadnje ne prinašajo samoumevnega izboljševanja demokracije; slednja namreč zahteva razvoj takšnih procesov, ki so *deliberativni po naravi*. To pa med drugim pomeni, da zahteva premostitev zbiranja mnenj množic ter hitrih sodb v korist bolj premišljenih potez, ki vključujejo pomembne vrednostne konflikte, ki so temelj slehernega političnega diskurza (Hale, Musso in Weare, 1999: 103).

Od prvih opozoril, da tehnološko podprta teleglasovanja, elektronske mestne hiše in telereferendumi kot nove oblike sprejemanja političnih odločitev v ničemer ne izpolnjujejo zahteve, ki jih predpostavljajo počasnejši in dolgotrajnejši deliberativni procesi, se z novejšimi študijami zanimanje preusmeri na iskanje konkretnih tehnoloških mehanizmov, ki bi tovrstna pričakovanja deliberativne demokracije vsaj deloma uresničili. Od preprostih participativnih mehanizmov v obliki različnih glasovanj se vzpostavi jasen interes za nove komunikacijske oblike, ki jih interaktivne tehnologije omogočajo. Ta premik je ne nazadnje tudi v sozvočju s temeljnimi predpostavkami teorij o deliberativni demokraciji. Tu gre torej iskati razloge za različne predloge o spletnih konzultacijah ali spletnih konferencah, ki nastopajo kot nova okolja za vzpostavitev in izpeljavo posvetovalnih procesov. Seveda pa je ta premik pogojen tudi s spremenjenimi okoliščinami v razvoju samih komunikacijskih tehnologij. Od 90. let dalje se namreč vloga računalniško posredovanega komuniciranja intenzivno širi, zato ne preseneča, da je postalo ključno vprašanje, ali

kako internet med državljanji in vlogo spodbudi delovberativno obliko komuniciranja. Kot trdijo Hale, Musso in Weare (1999: 106), so trenutna dejstva manj spodbudna, četudi v teoriji internet ustvarja možnosti za tvorno komuniciranje ter za nove povezave med državljeni in njihovimi predstavniki. Namreč tudi v računalniško posredovanih forumih nimajo vsa mnenja in vse sodbe enakih možnosti za predstavitev niti enake moči, da so vključena v posvetovanja (Wilhelm, 1999).

Dominantnost digitalne demokracije?

Po skoraj dvajsetih letih razprav o tem, ali razmah komunikacijske tehnologije vodi v neposredno e-demokracijo ali zgolj v preoblikovanje predstavnikiške demokracije, se zdi, da v zadnjem času v ospredje prodira nek nov pojem: "digitalna demokracija" (Hague in Loader, 1999; Alexander in Pal, 1998; Hacker in van Dijk, 2000). V vsebinskem smislu se pojem bolj nanaša na nova tehnična orodja in rabe tehnologij kot na konceptualne predpostavke o posameznih modelih demokracije. Podobno kot velja za mnoge retorične prispodobe o tele-, virtualni ali kiberdemokraciji, se tudi digitalna demokracija osredotoča na vprašanje o medsebojni odvisnosti med pojavom računalniške tehnologije ter transformacijami v politični sferi, vendar s pomembno razliko, in sicer da poskuša različne modele demokracije povezati v neki skupen konglomerat idej (Hague in Loader, 1999: 5). Podoba digitalne demokracije zato ne pomeni prvenstveno prototipa teorije demokratičnega sistema; razumeti jo je treba kot "hibridni model demokracije, ki vključuje elemente participativnih in predstavnikiških oblik demokracije" (Hague in Loader, 1999: 7). Digitalna demokracija se torej zdi kot korak k spravi med dvema konceptualno ekstremnima pozicijama, ki jima pred tem ni uspelo najti skupnega dialoga.

Sodobni premik v pojasnjevanju in tudi razumevanju elektronske demokracije se v prvi vrsti kaže kot posledica bolj jasno sprejetega dejstva, da so sodobne demokratične družbe izjemno kompleksne entitete: "Modeli demokracije so veliko bolj zapleteni, kot je preprost dualizem med neposredno in predstavnikiško demokracijo" (van Dijk, 1996: 44). Poleg tega so komunikacijske tehnologije v tem času dozorele in se vključile v vsakodnevne politične procese. Zato se tudi pojmovanje digitalne demokracije v sodobnih študijah prvenstveno opira na obstoječe empirične pojave. Prav zaradi raznovrstnosti empiričnih analiz in naraščajoče kompleksnosti novih vprašanj, ki se v odnosu do obravnavanega problema porajajo čisto na novo, se študije digitalne demokracije delijo na dva ločena sklopa: v prvem zasledimo transformacije, ki se odvijajo predvsem na državni, institucionalni ravni, v drugega pa spadajo spremembe, ki se dogajajo v okviru civilne družbe.

Odgovor na vprašanje, kako razumeti in kontekstualizirati sodobne premike v smer digitalne demokracije, ponujajo avtorji v zborniku *Digitalna*

demokraciju (Loader in Hague, 1999). To mnenju avtorjev poniha digitalna demokracija dobro rešitev, kako se izogniti zmotam in omejitvam starejših pojmovanij elektronske demokracije. Ideja digitalne demokracije vključuje namreč "širok niz tehnoloških aplikacij, kot so recimo na televiziji "ljudski parlamenti" ali "državljanke porote", dostop do elektronskih razpravljalnih skupin prek elektronske pošte ter javni informacijski kioski" (Loader in Hague, 1999: 3). Celotni niz raznovrstnih tehnoloških aplikacij in konkretnih empiričnih poskusov je namenjen izboljšavi delovanj v obstoječih predstavnikih institucijah, povečano število lokalnih, regionalnih in državnih spletnih strani pa nastopa kot nov vmesnik med državljanji in oblastjo. V tem smislu ambicija digitalne demokracije ni "konstitucija nekega povsem novega demokratičnega sistema" (Hague in Loader, 1999: 6). Ker se usmerja predvsem na analizo sprememb na državni oz. civilnodružbeni ravni, je njena dodatna posebnost ta, da se prvenstveno osredotoča na prakse in uporabe novih tehnologij.

Podoba digitalne demokracije torej ni determinirana s specifičnim modelom demokracije, prav tako je njena naslonitev na določeno teorijo demokracije manj zavezujoča, kot bi to lahko rekli za prve podobe, ki so vzniknile v 80. letih. Proučevanje učinkov vključevanja komunikacijskih tehnologij v demokratične procese je torej s tega zornega kota povezano z različnimi predpostavkami in različnimi pričakovanji, kar lahko v interpretativnem smislu preseže grobe črno-bele ocene o morebitnih posledicah. Digitalna demokracija prav v tem okviru učinkovito nadgrajuje povsem neproduktivno ločnico med skeptiki in optimisti. Toda – kljub jasno začrtani smeri, v katero se razvijajo povsem praktični poskusi z digitalno demokracijo, pa se njen konceptualni potencial zdi v nekem smislu pomanjkljiv. Namreč, neko vprašanje vendarle ostaja: kaj nam koncept digitalne demokracije ponuja v zameno? Na kakšen teoretski okvir naj se raziskovalci oprejo, če želijo pojasniti, razložiti in kritično ovrednotiti trenutne empirične pojave? Urednika Hague in Loader sodelavci eksplisitnega odgovora na takšna vprašanja ne dajejo. Zdi se, da sočasno s pojavom digitalne demokracije *praksa ponovno prehiteva teorijo*. Zagovorniki digitalne demokracije pa se tako izognejo reševanju pravega problema – kako pojasniti "novo demokracijo". Konstrukt digitalne demokracije namiguje, da takšen problem ne obstaja (več).

3

JAVNA SFERA IN KIBERNETSKI PROSTOR

tehnološkimi možnostmi, vendar je ostaja. Strinjam se s Hackerjem, ko pravi, da bi se bilo treba pri iskanju odgovorov na to, kako naj komunikacijske tehnologije pripomorejo k demokratizaciji družbe in s tem k večjemu vplivu državljanov na politične odločitve, bolj trdno navezati na teorije demokracije in jih bolj učinkovito povezati s teorijami komuniciranja (Hacker, 1996: 213). Pojasnjevanja razmerij med demokratizacijo komunikacijskih procesov in drugih odnosov v družbi ter potenciali, ki jih omogočajo komunikacijske tehnologije, namreč niso nova. Pojmovanje elektronske demokracije kot neki povsem samosvoj, od preteklosti izoliran in za zdaj še ne docela uresničen ideal današnjih družb, vodi v predstave, ki imajo lahko le majhno pojasnjevalno vrednost. Kljub nenašnim in katastrofičnim revolucijam, pravi Dewey, "je temeljna kontinuiteta zgodovine dvakratno zagotovljena. Ne le da so osebna hrepnenja in prepričanja funkcije navad in običajev, temveč so usedline preteklosti tudi objektivne okoliščine, iz katerih izhajajo viri in orodja za delovanje ter prav tako omejitve, ovire in pasti, ki tako hočeš nočeš perpetuirajo njeno moč in nadzor" (Dewey, 1999/1927: 119). Kajti značilnost sprememb je, da se kopičijo, končuje Dewey svojo misel. Kar nesporno govorí o tem, da so problemi, povezani z raznovrstnostjo podob o elektronski demokraciji, globlji, kot se zdijo na prvi pogled.

Zveza med demokracijo in komunikacijsko tehnologijo tudi ni naključna (Splichal, 1991; Splichal, 1992). Demokratični ideali so od vseh svojih začetkov tesno povezani z načeli svobode, enakosti in zagotavljanjem temeljnih človeških pravic, kot so pravica do izražanja, združevanja in informiranja, če naštejemo le nekatere. Pojmovanje demokracije pa je vse od antične Grčije naprej temeljilo na vsaj štirih predpostavkah, ki so povezane s komunikativnim delovanjem in sredstvi zanj: gre za nikoli docela izpopolnjene predpostavke o dobri obveščenosti državljanov, njihovem zanimanju za politična vprašanja, njihovi enakosti v pravicah do mišljenja, javnega izražanja, združevanja in odločanja ter o izpostavljenosti vseh odločitev javni razpravi. Koncepta javne sfere in javnosti sta kot teoretska konteksta na tem mestu ustrezna zato, ker so vanju vpisane prav predpostavke o temeljnih demokratičnih komunikacijskih procesih. Demokratizacija v precej širokem pomenu označuje povečane možnosti za sodelovanje v političnem in javnem življenju, kot tudi enakost dostopa do sodobnih komunikacijskih in participativnih poti ali povečan-

zdrzujejo in povezujejo ter izrazajo in objavljajo mnenja (Habermas, 1992: 435-446). Ker torej javno sfero determinirajo svoboda komuniciranja in izmenjava idej, je spremljanje učinkov, ki jih imajo komunikacijske tehnologije na oblikovanje javne sfere ter na aktivnosti, ki jo konstituirajo, upravičeno. *Nove komunikacijske prakse in oblike političnih delovanj*, o katerih govorijo različne zgodbe o elektronski demokraciji in smo jim ne nazadnje priče tudi v našem stvarnem življenju, *pojasnjujemo s pomočjo sodobnih teorij o javni sferi ter javnosti*. Na obravnavane probleme se tako osredotočamo s pomočjo temeljnih konceptualizacij, ki so jih na ravni razmerij med pojmi, kot so javna sfera, javnost ali mnenje javnosti, poudarili različni sodobni avtorji (Dahlgren, Thompson, Peters, Zolo). V zagovor izbranemu načinu pojasnjevanja sprememb si na tem mestu lahko pomagamo s premislekom Danila Zola, ki uspešno rekonstrukcijo teorije demokracije vidi v tem, da poskuša odgovarjati na vprašanja, koliko pripomore k razširitvi javne sfere (Zolo, 1991: 166). Podobno ocenjuje tudi Poster, ko pravi, da je "vprašanje javne sfere v osrčju sleherne rekonceptualizacije demokracije" (Poster, 1996: 206).¹²

Način, kako v te zastavljene okvire konkretnejše vstopajo komunikacijske tehnologije, zelo natančno opredeljuje Slevin (2000: 76), kot bomo videli v nadaljevanju. Dovolj je, če zdaj izpostavimo, da Slevin vidi ključen pomen in funkcijo interneta pri spremenjanju javne sfere v tem, da prispeva k oblikovanju dodatnega področja, kjer postaneta izmenjava znanja in oblikovanje mnenj poglavitna cilja. Slevinova ideja sicer ni nova niti ni osamljena. Prav nasprotno. Teza o "revitalizaciji javne sfere", kamor bi lahko umestili tudi Slevinovo idejo, ima v znanstvenem diskurzu že svojo zgodovino, ki je ne gre spregledati (Keane, 1991; Dahlgren, 1991; Poster, 1995). Primerno raven abstrakcije, na kateri je mogoče pojasniti omenjena nova razmerja in okoliščine, pa lahko najdemo tudi v pojmu *elektronska javna sfera*, ki v ospredje postavlja preslikavo oz. razširitev javne sfere in aktivnosti znotraj nje v področje t. i. kibernetskega prostora. Pojav interneta je namreč sprožil vrsto vprašanj o tem, ali in kako bo nova oblika računalniško posredovanega komuniciranja prispevala k večji stopnji družbene integracije. Ključne dileme v zvezi s tem vprašanjem so se izostrike v številnih vizijah in idejah o pojavu virtualne, digitalne ali splošnejše

je mogoče javno sfero v teh novin okončinan teoretsko zaobjeti, kako jo torej razumeti. Pričujočega poskusa razčlenitve te zamisli in njenih teoretskih implikacij ni mogoče imeti za povsem dokončnega, kajti nekaterih vidikov obravnavanih razmerij in nekaterih pojavov še ni mogoče preveriti s pomočjo obstoječih empiričnih izkušenj in spoznanj. Zanje bo potrebno še nadaljnje kopiranje raziskovalnega znanja in tudi tehnološkega razvoja. Vsekakor pa ostaja dejstvo, da sodobne komunikacijske tehnologije odpirajo številne dileme, relevantne tudi za teorijo javne sfere. In če upoštevamo, da je posebno mesto pri teh premikih zaznamoval prav razvoj (modernih) množičnih medijev, je izbrano izhodišče lahko dober napotek tudi pri proučevanju nastajajočih razmerij znotraj elektronske javne sfere.

“Mediatizirana javna sfera”: od dialoga k reprezentacijam

Nastanek, vzpostavitev in preoblikovanje javne sfere so v polju znanstvenega diskurza že od zgodnjih začetkov tesno prepleteni z razvojem demokracije, vprašanja o njunih medsebojnih odvisnostih pa so se s pojavom množičnih medijev še izostriila. Podobo o tem, kaj naj bi razmah množičnih medijev pomenil za transformacijo javne sfere v sodobni družbi, je moč razbrati v konceptu “mediatizirane javne sfere”, ki se je z deli Dahlgrena in Sparksa (1991), Thompsona (1990, 1995), Zola (1991) in drugih avtorjev uveljavil v prvi polovici 90. let. Splošna ugotovitev sodobnih razprav o učinkih množičnih medijev na razumevanje raznovrstnih razsežnosti javnega je, da so mediji temeljito posegli v potenciale, kaj lahko postane vidno, in nadalje prostorsko razpršili možnost, koga lahko to vidno doseže. Tako se je s pojavom množičnih medijev dostopnost do javnih dogodkov povečala vsaj v dveh pomenih: 1) razširila se je možnost, da nekoga vidno doseže in 2) povečal se je spekter možnosti, da nekaj postane vidno. Prišlo pa je še do novega učinka – razvoj množičnega komuniciranja je v marsičem preoblikoval tudi načine, na katere so bile vidne zadeve doslej predstavljene. Javno je tako (p)ostalo zgolj tisto, kar živi v medijih in prek njih. Učinek množičnih medijev na odstiranje družbenega prostora torej zahteva podrobnejšo analizo, kajti različni avtorji vzroke sprememb in njihove posledice pojasnjujejo različno.

Osnovni učinek, ki jih množični mediji kažejo na javno sfero je,

1994: 13). Razvoj množičnih medijev tako spremiščajo tudi odnove spremembe temeljnih elementov javnega mnenja: razumevanja javno(sti), javne sfere, komunikacijskih procesov in procesov oblikovanja ter izražanja mnenj. Množični mediji, še posebej televizija, igrajo v okviru modernih družb ključno vlogo pri oblikovanju in ohranjanju javne sfere. Kot ugotavlja Splichal (1999: 273), so množični mediji postali predpogoji za obstoj javne sfere, saj predstavljajo prostor, v katerem se svobodno soočajo različne ideje in interesi. Toda sodobne oblike komuniciranja in prevladujoči načini (množičnega) komuniciranja spodbujajo razvoj drugačne, "postmoderne javne sfere", ki jo v primerjavi z moderno ali razsvetljenou javno sfero ne sestavljajo mreže participativnih komunikacijskih kanalov. Nasprotno, nadaljuje Splichal, postmoderna javna sfera je *osnovana na reprezentacijah v množičnih medijih* (Splichal, 1997: 39).

Argumente o tem, da so množični mediji ključni dejavniki, ki določajo preobrazbo javne sfere, so s pojmom "mediatizirana" oz. medijsko posredovana javna sfera ali javnost prepričljivo predstavili Dahlgren (1991), Thompson (1995), Zolo (1991) in drugi avtorji. Množični mediji tu nastopajo kot generatorji "družbenih reprezentacij", "spektakla" ali "javne vidnosti". Mediatizirana javna sfera je tako označena kot nedialoški, odprt in nelokaliziran prostor. Učinki tovrstnih transformacij pa niso enoznačni, kar je mogoče sklepiti tudi iz pomembnih razlik v posameznih teoretskih perspektivah, ki smo jim priča. Na tem mestu se v ta problem ne bomo spuščali. Osredotočili se bomo najprej na enega od poskusov pojasnjevanja medsebojnih učinkov razvoja množičnih medijev na eni in spremenjanjem javne sfere na drugi strani.

V obsežnejši razpravi, ki proučuje takšne transformacije, John Thompson (1995) ugotavlja, da se je še pred pojavom množičnih medijev pojem javnega nanašal predvsem na delitev skupnega prostora. Ta t. i. tradicionalni javni prostor prisotnosti (*publicness of co-presence*) so konstituirale bogate medosebne interakcije: "Šlo je za javno sfero, ki je vključevala tako pogled kot zvok, vizualno podobo kot govorjeno besedo: javni dogodek je predstavljal spektakel, ki ga je bilo mogoče videti, slišati, celo vonjati ali na neki način čutiti" (Thompson, 1995: 125). Drugo določujočo značilnost javnega kot prostora prisotnosti je predstavljalja njene izvorne dialektike narave. Ta dialektika je enat izražala na podlagi

Izrecno pozove, da se vprasamo, ali je mogoče tradicionalni model javne sfere kot prostora prisotnosti ustrezno prenesti v družbeni in politični kontekst poznega 20. stoletja (1995: 236), poskuša posredno opozoriti na pomembno novost trenutnih okoliščin. Če je bil v začetni fazi pojav mediatizirane javne sfere, ki je nastala pod vplivom razmaha tiska, predvsem dopolnilo takratnim klasičnim oblikam javnega življenja, jih je poznejša, razširjena oblika mediatizacije z naglim razvojem elektronskih medijev skorajda popolnoma nadomestila. Kajti bolj ko postajajo novi mediji komuniciranja prepričljivi, "v večji meri nove oblike javnega dopolnjujejo in postopno razširjajo, preoblikujejo in spremeniijo tradicionalne oblike javne sfere" (Thompson, 1995: 126).

Ideja mediatizirane javne sfere je tesno povezana z *oceno prevladujočih oblik interakcije* v javnem prostoru, torej s tistimi načini delovanja, ki jih promovirajo sodobni množični mediji. Thompson meni (1995: 84), da je skupaj s pojavom množičnih medijev dominantna oblika interakcije postala "medijsko posredovana kvaziinterakcija", ki se od bolj tradicionalne, neposredne oblike komuniciranja razlikuje v tem smislu, da je a) enosmerna, da je b) usmerjena k nedoločljivemu nizu prejemnikov in da c) zožuje delež simbolnih form, ki so v dani interakciji dostopne. Njeno posebnost torej izraža izrazito monološka narava, ki pa posameznike vendarle integrira med seboj. Thompsonova teorija mediatizirane javne sfere predpostavlja prevladujoči obstoj medijsko posredovanih kvaziinterakcij in odtod izpeljuje tri splošnejše značilnosti (1995: 246–247). Mediatizirana javna sfera je po Thompsonu:

1. *nelokaliziran prostor*, ker ni zavezana neki specifični prostorski ali časovni lokaliteti; kot prostor pomeni odprto sfero možnosti, v kateri se lahko pojavijo posredovane simbolne oblike; je razširjena v prostoru in času ter je potencialno globalna;

2. *nedialoški prostor*, ker proizvajalci in prejemniki posredovanih vsebin običajno niso vključeni v medsebojne pogovore; vlogi producenta in prejemnika sta diferenciarni in razmerje med njima je običajno asimetrično;

3. *neskončno odprt prostor*, ker pomeni kreativen in nenadzorovan prostor, kjer se izražajo nove vsebine, pojavljajo nove podobe in informacije in kjer ne glede na to, da nekaj postane vidno in dostopno, ni mogoče

v tradicionalni javni sferi delujocim posameznikov. Ključna Thompsonova teza, kjer pravi, da se je sočasno "z razvojem medijskih fenomenov javnosti odcepil od ideje o dialoški konverzaciji v skupnem prostoru" (Thompson, 1995: 132), pa nam že v osnovi dokaj nazorno razkriva, kako je mogoče brati razumevanje "javnega", ki je skladno s to teorijo. V okviru Thompsonove družbene teorije medijski mediatizirana javna sfera ni percipirana kot omejen ali osiromašen družbeni prostor; ni "refevdalizirana" v Habermasovem smislu. Medijski namreč tu nastopajo kot dominantni akterji oziroma neizogibne institucije sodobne javne sfere (Dahlgren, 1991; Schulz, 1997).

Treba pa je dodati, da ima pojem javno vsaj dve razsežnosti (Splichal, 1994): na eni strani gre za razmejitev javnega v pomenu *specifičnega značaja* neke dejavnosti, na drugi strani pa javno pomeni *določeno področje* družbenega življenja. Omenjeni pomenski ločnici, ki ju je sicer na nekaterih mestih mogoče razbrati – predvsem tam, kjer poskuša Thompson novo obliko mediatizirane javne sfere razmejiti od tradicionalnega modela – Thompson izrecno ne vzpostavlja niti ju ne problematizira. Tradicionalni model javne sfere po njegovem mnenju preprosto ni več ustrezan za pojasnjevanje sodobnega značaja javnega življenja (Thompson, 1995: 244). Ponovno odkritje javne sfere mora zato potekati "v simboličnem okolju, ki ga že vnaprej preoblikuje koncentracija različnih virov in ki v veliki meri premošča meje določene nacionalne države" (Thompson, 1995: 235). Govor o "javnem kot vidnem in odprttem" torej ne implicira vprašanja, kako se spričo razvoja množičnih medijskih sprememb pojmovanja javnosti kot *socialne kategorije*, kar je po mnenju Splichala (1994: 10) tretja ključna razsežnost pojma javnost. Thompsonovo konceptualizacijo javnega je deloma mogoče uvrstiti v pristop, ki ga Peters označuje kot "vizualno-intelektualni vidik" (Peters, 1995), kjer javnost nastopa izključno kot tisto, kar je vsem vidno ali znano. Vloga, ki je v tem okviru pripisana medijskim pri preoblikovanju javne sfere, je specifična: mediji so namreč njen konstitutivni del, pomembni pa so predvsem kot posredovalci medijskih reprezentacij. Pozicija, ki jo v tem primeru zasedajo mediji, je povsem drugačna od funkcije, ki jo mediji zavzemajo v drugem pojmovanju javnosti, in sicer v "družbenopolitičnem smislu"; tu namreč javnost nastopa kot nekaj, kar vključuje in zadeva vse posameznike, zato vloga medijskih v tem primeru ni tako izključno, ali vsaj neosečno. V zadnjem spomenjenem

imputa (Thompson, 1995: 86). Prav ta konceptualna misa je za naso analizo ključna, saj je, kot opozarjata Peters in Cmiel (1991), vzrok za prevlado vizualno-intelektualnega vidika javnosti v sodobni medijski družbi povezan z dejstvom, da so se institucije javnih reprezentacij precej bolj razvile kot pa institucije javne participacije.

Ta premik, ki ga je spodbudilo dejstvo, da je javna sfera ekskluzivno oblikovana pod vplivom množičnih medijs, ki določajo njen naravo, pogoje delovanja in tudi njene omejitve, združuje več različnih implikacij. V splošnem je posledica ta, da se nekdanje pojmovanje javne sfere nadomešča z novim teoretskim modelom, ki je *bistveno bolj odvisen od reprezentacij in novih oblik komuniciranja* (Zolo, 1991; Peters, 1997; Schulz, 1997: 60). Vloga javnih reprezentacij in novih komunikacijskih praks posledično pomeni, da je sodobno pojmovanje javne sfere manj določeno s klasičnimi, dialoškimi oblikami komuniciranja. Poglavitna lastnost mediatizirane javne sfere je torej intenzivna razširjenost družbenih reprezentacij, ki jih posredujejo mediji (Zolo, 1991). Thompson razloge za ta premik vidi v izgubi skupnega prostora hkrati prisotnih ljudi, Peters (1995: 3) pa jih umesti v spremenjene načine in oblike družbenega komuniciranja. S širitevijo novih komunikacijskih kanalov, ki so v nekem smislu hkrati javni in dostopni, so se "nekdanje normativne oblike komuniciranja, kot so dialog, argumentirana razprava, skozi kritiko dosežen konsenz in informirana participacija, umaknile in prepustile prednost drugačnim oblikam komuniciranja" (Peters, 1997: 8–9). Ali kot bi dejal Schulz: "Čeprav obstajajo nekatere arene, kot so recimo kavarne, klubi in zabave, kjer posamezniki med seboj sodelujejo zato, da si izmenjujejo informacije in mnenja, relevantnost takšnih interaktivnih javnosti pri oblikovanju javne sfere daleč zaostaja za pomembnostjo medijskih javnosti, ki so konstituirane prek množičnega komuniciranja" (Schulz, 1997: 58). Prav s poudarkom na novostih, ki jih razširjenost množičnih medijs prenaša in vpenja v proces komuniciranja, je v teh razpravah razmerju med množičnimi mediji ter konstitucijo javnosti dodana neka nova razsežnost, ki je pri Thompsonu odsotna. Gre namreč za vprašanje, kako se je skupaj s transformacijo javne sfere in pojavom mediatizirane javne sfere spremenoilo pojmovanje javnosti kot socialne kategorije. Kako se v teh novih okoliščinah, ki jih narekujejo *ad hoc* nepravljeno dialoge in skupnega prostora, nizkovali odstotek

razumevanje medijskih javnosti pomeni, da so te javnosti prirejene natančno tistim merilom, ki jih mediji sami dovoljujejo, pričakujejo in utrjujejo: mediji aktivno oblikujejo javnost skladno z medijskimi kriteriji, kot so personalizacija, negativizem, dramatizacija ali emocionalnost (Schulz, 1997). Vpliv medijev na nastajajočo javnost temelji torej predvsem na emocionalnih in ne spoznavnih merilih. Bolj kot funkcija informiranja občinstva je za medije ključna neka druga funkcija: sproščanje in zabava. Ta preobrat pa se ne nazadnje izraža tudi v tem, da osebno komuniciranje prehaja vedno bolj v senco množičnega komuniciranja. Medosebna komunikacija namreč ne le izgublja pomen, ampak so nekdanje "interaktivne javnosti", kot Schulz označuje javnosti, ki nastajajo prek neposredne oblike medosebnega komuniciranja, vedno bolj odvisne od informacij in stališč, ki jih posredujejo mediji: "Prek selekcije nekaterih dogodkov izvajajo mediji nadzor nad *transformacijo* interaktivnih javnosti v medijske javnosti" (Schulz, 1997: 60).

Ali aktivno zanimanje za javne zadeve še ostaja ena od značilnosti medijske javnosti, ni jasno. Na eni strani se srečamo z argumenti, da mediatizirano javno sfero najbolje opisujejo njene disfunkcije. Kot recimo pri Zolu, ko pravi, da se ta sfera "transformira v refleksivno področje, časovno neomejeno metadimenzijo, v kateri javnost pasivno asistira" (Zolo, 1991: 166). Na drugi strani je po mnenju Petersa (1995, 1997) prav refleksivnost ključen element vsake javnosti. Javnost v medijsko konstruiranem okolju Peters celo označi kot "refleksivno javnost", vlogo medijev pri njenem oblikovanju pa ocenjuje glede na njihovo funkcijo, ki jo imajo pri integraciji razpršenih prostorov. Sam proces oblikovanja nove javnosti pa Peters vidi predvsem kot rezultat spremenjenih načinov komuniciranja v sodobni družbi. Refleksivna javnost se ob pomoči medijev povezuje v celoto prek simbolov, dejavnik simbolnega načina konstrukcije javnosti pa je njena potreba po samopredstavljanju oziroma samopredstavljivosti. Ko javnosti ne moremo v celoti zajeti na določenem, prostorsko omejenem prostoru, ko nam je v določenem času ne uspe ujeti v enoten objektiv, se obrnemo na njen "simbolni nadomestek v medijih", pravi Peters (1995: 16). Ali z drugimi besedami, množični mediji so tisti, ki v teoretskem smislu ponujajo vizijo javnosti. Javnost pomeni tako enakstolj kat partizančiji, ima tako teatraliziran kat politični pomen.

pogledu je javnost neštevilna od obstoječih oblik komuniciranja: "Ne glede na to, ali obravnavamo javnost kot množico, veliko nevidno občinstvo, molčečo večino, demografski segment, ljudstvo ali fantom z druge strani, javnost 20. stoletja sodeluje pri vseh pomembnih vidikih komuniciranja; pri simulaciji, mediaciji, distanci, samorefleksiji in reprezentaciji" (Peters, 1997: 15). Petersovega razumevanja javnosti zato ne gre pojasnjevati v smislu družbenega subjekta, ki je nujno kritičen v odnosu do oblasti. To, kar je poglavito za Petersa, morda ni funkcija javnosti v odnosu do nečesa, pač pa elementi, ki vzpostavljajo refleksivnost:

"Najbolj unikatna značilnost javnosti našega stoletja je njena refleksivna kvaliteta, njena čudna sestava iz živih ljudi in umetnega, iz demografskih spremenljivk in fikcije, pravih mnenj in napihnjениh novic. V številnih sodobnih pristopih raziskovanja javnega mnenja je javnost razumljena bolj ali manj odkrito kot učinek reprezentacije" (Peters, 1997: 15).

Ključne so torej oblike družbene reprezentacije, posebne tehnike in načini predstavljanja družbene celote. Nastajajoče pojavnne oblike reprezentacij segajo od spektakla, kot pri Zolu, ali vidnega, kar predлага Thompson, pa vse do bolj realističnih oblik. Med nove tehnike in načine, ki se razvijajo v kontekstu institucij javnih reprezentacij, Peters tako šteje poročanje, dokumentacijo, statistiko ali anketno raziskovanje. Dodatna značilnost medijskih reprezentacij je, da reflektirajo realnost samo. Bolj so določene oblike reprezentacij sposobne takšne refleksije, bolj so priljubljene. V konkretnih situacijah to pomeni, da prav tista sporočila, podobe, dokumenti, listine ali podatki, ki so rezultat realnih družbenih dogodkov, omogočajo ustreznejšo predstavitev kompleksne narave javnega življenja. Prednost imajo torej tiste reprezentacije, ki so prepričljive, šokantne in spektakularne ter se hkrati navezujejo – posredno ali neposredno – na (politično) relevantne vsebine. To se kaže denimo v povečanem vplivu "retorike predstavljanj", ki jo podrobneje razvija Mayhew (1997),¹³ in ki

¹³ Mayhew (1997) utemeljuje takšno konceptualizacijo "nove javnosti", za katero je značilno, da akterji, kot so medijski specialisti, politični predstavniki in svetovalci, politični aktivisti in drugi delavci, ki vplivajo na javnost, uporabljajo retoriko, ki

kot reprezentacijan ali faksimili. Se vedno nas zanima predvsem vprašanje, kako se realno reproducira v nekih drugih oblikah in kako se realno posreduje skozi množico različnih medijev. Primarno zanimanje je tako osredotočeno na povezanost podobe z opisano realnostjo” (Burnett, 1995: 136).

S teoretskega zornega kota je upoštevanje različnih oblik reprezentacij neizogibno, če želimo razumeti mediatizirano javno sfero življenja. Če privzamemo Dahlgrenovo razumevanje javne sfere, ki je opredeljena kot področje diskurzivnega delovanja, kjer se oblikujeta pomen in smisel, potem je na mikro ravni treba razumeti tudi nove pogoje vključevanja državljanov v javno sfero. Zanje namreč velja, da v veliki meri presegajo kontekste neposrednih medosebnih interakcij (Dahlgren, 1991: 7–8). Učinek na oblikovanje novih razsežnosti javne sfere imajo zato v modernih nacionalnih državah predvsem tiste oblike reprezentacij in tiste predstave celote, ki v resnici omogočajo *skupne okvire* sodelovanja (Peters, 1993: 565). Ali kot trdi tudi Dahlgren, “le redko se zgodi, da bi družbene vezi med člani javne sfere dosegale ideal neke javne politike, a kljub temu, v dobrem ali slabem, so *mediji sami* pomemben dejavnik pri ustvarjanju skupne percepcije kulture, ki obstaja” (Dahlgren, 1991: 17). Prednost pisanja in televizijskega ali radijskega oddajanja vsebin v primerjavi z osebnim, intimnim pogovorom je predvsem ta, da lahko besedila, zvočne ali video trakove reproduciramo brez resnih ovir, in sicer na takšne načine, kakršnih konverzacij ne omogoča. V primerjavi z medosebno interakcijo je kvalitativna prednost medijskih reprezentacij že sama možnost, da se lahko ponavljajo. Če pa medosebno komuniciranje poteka zunaj medijskega prostora, je šibkost tega procesa določena s tem, da ga ni mogoče ujeti v objektiv ali posneti na trak. Tako vsebine intimnih pogovorov ni mogoče ponoviti. Tovrstno prednost poudarja tudi Thompson, kjer trdi, da televizija ustvarja polje podob, ki je povsem drugačno od polja, ki si ga v vsakodnevnih stikih z drugimi ustvarjajo posamezniki: “Polje televizije je širše in tako izpostavljeno, da nad njim posamezniki nimajo nikakršnega nadzora” (Thompson, 1995: 130). Takšno moč Schulz denimo pripisuje “odbirateljski vlogi” medijev (Schulz, 1997). Mediji kot ključni oblikovalci novega javnega prostora pomembno določajo tudi načine medijske reprezentacije posameznih akterjev. Komunikacijski stil je namreč v celoti

reprezentacijami prezeta in novimi oblikami komuniciranja podprtja javna sfera nadomešča tradicionalni koncept javne sfere. Namesto medosebnega srečevanja v danem prostoru nam nov prostor ponujajo množični mediji. Z vidika spremenjenih načinov komuniciranja posledice te transformacije niso enoznačne in različni avtorji jih pojmujejo različno. Thompson je tu nedvoumen – v mediatizirani javni sferi ni prostora za dialog. Razlog za umik dialoškosti iz prostora javnega po njegovem mnjenju izvira iz večje diferenciacije med producenti in prejemniki medijskih vsebin in ta obenem postaja tudi bolj asimetričen. Podobno poudarja Schulz, ko govorí o vse bolj fragmentirani javnosti, ki se celo lomi v “ezoterične kroge” (1997: 62). Peters poudarja, da je vztrajanje pri normativnih razumevanjih komuniciranja, ki v ospredje postavljajo dialog, argumente in razpravo, za sodobno pojmovanje refleksivne javnosti neustrezno. A v primerjavi tako s Thompsonom kot s Schulzem ponudi Peters tudi nekatere rešitve, ki bi domnevno dezintegracijo in fragmentacijo presegle. Družbene reprezentacije, posredovane predvsem skozi medije, imajo tudi integralne elemente in lahko delujejo povezovalno ter tako proizvajajo podobe refleksivne javnosti. Toda vprašanje je, ali so “takšne ‘skupnosti’ avtentične ali ne” (Dahlgren, 1991: 17). V vsakem primeru so medijsko podprtne, interpretativne skupnosti pogoj za oblikovanje pomena v sodobni javni sferi.

Vprašanje, ki se odpira na drugi ravni, pa je, koliko tovrstne konceptualizacije ustrezeno upoštevajo tudi novosti, ki jih s seboj prinašajo komunikacijske tehnologije. Vse večja prisotnost in intenzivnejša razpršenost računalniške tehnologije ne le v območju javnega delovanja, pač pa tudi ali predvsem v prostorih zasebnega, sta namreč neizpodbitno dejstvo, ki ga zgoraj omenjene teoretizacije zapostavljajo. Položaj mediatizirane javne sfere in medijske javnosti se lahko zaradi vse večje prežetosti družbene stvarnosti s komunikacijskimi tehnologijami v marsičem poruši. V analitičnem smislu lahko postanejo problematične tiste točke pojasnjevanja sodobnih transformacij, ki slonijo na domnevi, da medosebno komuniciranje, argumentirano razpravljanje ali interaktivno sodelovanje v sodobni, medijski družbi nimajo več pravega mesta niti ustrezne moči. Kje so razlogi za te bojazni? Konstitutivni temelj vsega novozanjih komunikacijskih tehnologij je prenajiblji ustvarjanje

pogled, ki na konceptualni ravni izhaja iz predpostavk, da s svojo interaktivno naravo korenito spreminjajo obstoječe načine komuniciranja, brišejo časovno-prostorske ovire in ustvarjajo nove družbene prostore. Tako segajo učinki komunikacijskih tehnologij tudi v tiste družbene strukture, ki so jih preobrazili že množični mediji. Zaradi specifične narave teh tehnologij pa različni avtorji poudarjajo, da je najsodobnejša preobrazba javne sfere v marsičem specifična (Aikens, 1999; Connery, 1996; Hague in Loader, 1999; Kellner, 1998; Slevin, 2000; Wilhelm, 2000). S komunikacijskimi procesi vzpostavljen kibernetiski prostor je tako razumljen kot območje nove elektronske javne sfere, ki po mnenju nekaterih (Connery, 1996; Aikens, 1999; Hague in Loader, 1999) ponuja nove okoliščine in drugačne pogoje za ponovno revitalizacijo javne sfere. Nekatere druge študije pa nasprotno kažejo, da se pogoji in okoliščine, ki jih skozi racionalno razpravo vzpostavljena javna sfera predpostavlja, v kontekstu kibernetanskega prostora ne uresničujejo v celoti (Malina, 1999; Slevin, 2000; Wilhelm, 2000). S pomočjo empiričnih ugotovitev zato zavračajo idejo o elektronski javni sferi kot področju, v katerem bi lahko ugledali ponovno obujeno "rezonirajočo javnost". V tem smislu opozarjajo, da je že samo okolje kibernetanskega prostora tako razpršeno, da pravih možnosti za govor o homogeni, univerzalni javni sferi niti ne ponuja. Sodobni znanstveni diskurz je zasičen z različnimi argumenti za proučevanje implikacij, ki jih imajo sodobne komunikacijske tehnologije na (pre)oblikovanje javne sfere, med njimi pa je težko potegniti neki skupen imenovalec (glej Buchstein, 1997; Dahlberg, 2001; Knapp, 1996; Poster, 1996; Schmidtke, 1998; Tsagarousianou, Tambini in Bryan, 1998). Na tem mestu jih predstavljamo kot tri med seboj povezane skupine, ki ključne motive in razloge za iskanje nove "elektronske javne sfere" različno upravičujejo.

Na seznam najpogostejših in mogoče najbolj samoumevnih pojmovanj spadajo vsekakor tisti motivi, ki med ključne razloge uvrščajo konkretne *tehnološke potenciale* komunikacijskih tehnologij. Ali bolj natančno, razlogi za vzpostavitev drugačne ali oživitev nekdanje javne sfere se v tem primeru izenačujejo s posameznimi elementi tehnologije, kot so preprosta in univerzalna dostopnost, interaktivnost, decentraliziranost, nehierarhičnost itd. Te tehnološke potenciale so vključeni v razloge za izbranje nekdanje javne sfere in postavljanje na novo mesto, kar je v tem primeru ključna razložilna dejavnost.

elektronske javne sfere se težnje navezuje na elektronsko ali računalniško podprtlo dimenzijo *prostora*. Znanstveni in tudi popularni diskurz o med seboj integriranih komunikacijskih tehnologijah je namreč tesno povezan s težnjo po ponovnem premisleku o tem, kako predstaviti, pojasniti in interpretirati pojem prostora, ki se vzpostavlja v obliki kibernetskega prostora. Poster (1996) recimo pri obravnavi interneta kot okolja, v katerem se konstituira nova pojavnna oblika javne sfere, navaja, "da je zasnova političnega značaja interneta v odnosu do pojma javna sfera ustrezna predvsem zato, ker se navezuje na prostorsko metaforo, ki jo sam pojem vključuje" (Poster, 1996: 206). Pri proučevanju kibernetskega prostora pogosto naletimo na problematizacijo razmerij med računalniško ustvarjenim prostorom in prostorom kot fizično entiteto, s posebnim poudarkom na naraščajočih možnostih interaktivnega delovanja med udeleženci teh okolij (Chesher, 1997; Healy, 1996; Nunes, 1997; Trček, 2003). Porajajo se tudi ocene o posledicah, ki naj bi jih vključevanje v kibernetski prostor imelo za posameznikovo identiteto, rabo jezika, oblikovanje družbenih interakcij ali obstoj novih skupnosti (Kitchin, 1998; Jones, 1998). Pojem elektronske javne sfere se v teh primerih nanaša predvsem na naravo komunikacijskih izmenjav. Slepreno komunikacijsko delovanje v okolju kibernetskega prostora ima namreč specifično mesto in temu primerne značilnosti. Računalniško posredovano komuniciranje zato ni pojmovano zgolj kot eden od družbenih procesov znotraj kibernetskega prostora, temveč kot njegov konstitutivni element.

Tretji, predvsem v zadnjih letih razširjen sklop argumentov pa se spremenjenega razumevanja javne sfere loteva skozi analize konkretnih *učinkov* komunikacijskih tehnologij. Te študije zato vprašanje obstoja elektronske javne sfere navezujejo na potenciale interaktivnih storitev, ki jih podpira računalniško posredovano komuniciranje. Takšne težnje pa se razvijajo predvsem ob praktičnih poskusih z elektronsko demokracijo in analizah njihovih učinkov na "raztezanje javne sfere" (Tsagarousianou, 1998: 52). Ocenjevanje demokratičnih potencialov elektronske demokracije je tu odvisno prav od učinkov, ki jih imajo predlagani projekti na širitev in odpiranje javne sfere. Z drugimi besedami, uspeh projektov z elektronsko demokracijo je odvisen od njihove zmožnosti, da ponudijo prostor novim učinkom javnosti.

klepetalnice, elektronske konference, postne mreže, virtualne kavarne itd. Zdi se, da razlog za takšno pojmovno naslonitev izhaja predvsem iz dejstva, da so komunikacijske tehnologije izvorno, če ne celo prvenstveno, novi *komunikacijski kanali*, ki jih od preostalih množičnih medijev ločuje kar nekaj lastnosti, zaradi katerih so njihovi učinki na preoblikovanje sodobne javne sfere specifični. Nekatere sorodne razprave, ki se dotikajo prav posebnih primerov uporabe komunikacijskih tehnologij, v splošnem pa zajemajo posledice vključevanja v razpravljalne forume (usenet konference, klepetalnice, novičarske skupine itd.), poskušajo posamezne različice komunikacijskih praks ter prostorov, v katerih se te odvijajo, navezati tudi na nekdanje pojave, ki so skozi zgodovino zaznamovali oblikovanje javne sfere (Connery, 1996; Knapp, 1996). Za Conneryja ima recimo pojav "virtualne kavarne" podobno vlogo kot pri Fernbacku interaktivni sistem IRC ali konferenčni sistem Usenet; kot nove arene za participacijo v javnem življenju naj bi namreč spominjali na nekdanje angleške kavarne in pariške salone iz 17. in 18. stoletja.

Iskanje elektronske javne sfere

Ni presenetljivo, da izhaja raziskovanje razmerij med rabo in potenciali komunikacijskih tehnologij ter spremembami javne sfere iz različnih teoretskih okvirjev. Različni praktični okviri kot tudi raznovrstne problemske umestitve, ki vodijo avtorje k proučevanju razmerij med preoblikovanjem javne sfere in uporabo komunikacijskih tehnologij, pripeljejo tudi do različnih ugotovitev. Vendar je za sodobno produkcijo bolj ali manj značilno, da se različna iskanja elektronske javne sfere srečujejo predvsem ob skupnem poskusu, kako uresničiti ali vsaj deloma ponuditi nove rešitve za (re)konceptualizacijo Habermasovega zgodnjega pojmovanja javne sfere (Buchstein, 1997; Connery, 1996; Fernback, 1997; Knapp, 1996; Poster, 1996; Tsagarousianou, 1998; Schneider, 1996; Wilhelm, 2000). Habermasova teorija strukturnih sprememb javnosti v tem primeru nastopa kot ključno teoretsko izhodišče, skozi katero se iščejo odgovori in zastavlajo nova vprašanja. Raziskovalce tako denimo zanima, koliko internet pripomore k oblikovanju diskurzivne javne sfere, kdo v njej deluje, kako se izmenjujejo mnenja in podobno. Zdi se, da razlog za takšne poskuse

akterje – politike, medije, interesne skupine, politične stranke, javne institucije in državljan. Z dialogom med posameznimi državljeni je internet vzpostavil novo obliko političnega komuniciranja, ki omogoča nova “virtualna združevanja” (Davis, 1999: 149). Ostaja pa vprašanje, koliko računalniško posredovani prostori spominjajo na razmere in kontekste diskurzivno oblikovane javne sfere, kjer posamezniki delujejo kot zasebni državljeni. S tega vidika je smiseln bolj natančno proučiti vlogo tehnologij pri uveljavitvi in institucionalizaciji novih prostorov za razpravo. Poglejmo si torej nekaj najbolj zgovornih primerov “upovedovanja” nastanka nove javne sfere v okolišinah kibernetičkega prostora.

Za Fernbacka (1997) je recimo “kibernetski prostor v svojem bistvu ponovno vzpostavljena javna sfera, namenjena družbeni, politični, ekonomski in kulturni integraciji” (Fernback, 1997: 37). Takšna arena za javno participacijo je podobna nekdanjim angleškim kavarnam in pariškim salonom 17. stoletja ter spominja tudi na funkcijo, ki jo je v 18. stoletju igral pojav tiska. Uporabniki namreč s pomočjo “računalniških konferenc”¹⁴ ali svetovnega spleta delujejo kot člani medijskih občinstev, javni retoriki ali avtorji sporočil. “Klepetalnice” (kot je sistem IRC)¹⁵ in druge računalniške konference so zato lahko primeri *institucionaliziranih forumov*, kjer potekajo javne razprave. Tudi Connery (1996) je proučil pojav kavarn kot klasičnih oblik javne sfere in jih postavil v analogijo s sodobnim internetom. Tako kot kavarne je tudi internet skladišče informacij, le prenos novic poteka še hitreje. Internet je tudi družbeni prostor, v katerem potekajo številne razprave tako v “virtualnem” kot tudi realnem času.¹⁶ Ker pa je internet kot sistem zaščiten pred običajnimi mehanizmi nadzora, se znotraj

¹⁴ Računalniške konference, ki predstavljajo asinhrono obliko posredovanja tekstualnih sporočil v dani skupini udeležencev, se po mnenju Škerlepa (1998: 29) oblikujejo glede na dve načeli: pri prvem, Listserver strežniku, uporabnik, ki ima dostop do računalniške konference, pošlje svoje sporočilo na strežnik, ta pa ga avtomatsko odpošlje vsem članom skupine; pri drugem, Usenet sistemu, pa uporabnik pošlje sporočilo na avtomatizirani strežnik, ki sporočilo shrani v javno dostopni bazi podatkov, tako da ga lahko prebere kdorkoli, ne samo tisti, ki so člani računalniške konference. Fernback se v svoji analizi sklicuje prav na izkušnje v slednjem tipu računalniških konferenc.

¹⁵ Gre za sinhrone pogovore na popularnem sistemu IRC (*Internet Relay Chat*).

¹⁶ Posebej pomemben vidik interneta je po mnenju Conneryja vrnitev k “družbi

izjemno kaotičen in ga je mogoče celo opisati kot prostor nereda (Connery, 1996: 171). Kakšno pot bo kibernetski prostor ubral v prihodnje, je zato odvisno predvsem od rezultatov, ki jih bo prinesla napetost med zagovorniki potrebe po oblasti oziroma avtoriteti na internetu, in tistimi, ki njegovo ključno prednost vidijo prav v brezoblastni naravi.

Razkorak med omenjenima perspektivama je Connery prikazal s študijo retoričnih elementov, ki se uveljavljajo v obstoječih elektronskih skupinah. Nekatere elektronske poštne liste in računalniške konference namreč že same vzpostavljajo določeno stopnjo oblasti. Pogosta značilnost računalniških konferenc, ki so recimo namenjene obravnavi kakšnega natančno določenega avtorja ali znanstvenega besedila je namreč ta, da so razprave v njih vpeljale nek sistem vnaprejšnjega nadzora. Druge elektronske liste uporabljajo t. i. moderatorje, ki pregledujejo vsa na listo prispela sporočila in sproti izključujejo tista, ki so po njihovi osebni oceni in tudi skladno z vnaprej sprejetim statutom ustreznega obnašanja irelevantna, nespodobna ali celo žaljiva. Toda prav tiste poštne liste, ki ostajajo odprte in tovrstnih mehanizmov nadzora ne poznajo, so najbolj zanimive, saj so retorično najbolj dinamične (Connery, 1996: 172).¹⁷ Za bolj profesionalno usmerjene računalniške konference je značilen mehanizem t. i. tihega konsenza, pri katerem je "retorični prostor omejen s prenosom informacij v obliki vprašanj in odgovorov" (Connery, 1996: 173). Podobno velja za načelo molka, ko se člani manjših in dolgotrajnih skupin na nekatera sporočila sploh ne odzovejo in nekatere vsebine zavestno ignorirajo. Tako torej moltk pridobi pomembno normo avtoritete. Za Knappa (1996) so, nasprotno, sporočila, ki jih posamezniki pošiljajo na razpravljalne liste, nekakšni eseji, ki bolj formalno reprezentirajo osebne izkušnje. Esej je tako sredstvo posameznikove samopredstavitev v javnem forumu. Knapp si ob tem zastavi množico vprašanj: Kako je v teh okoliščinah, kjer je posameznik ključna referenčna točka, sploh mogoče doseči konsenz v razpravi? Kakšno vlogo imata pri oblikovanju posameznikovega mnenja struktura omrežja in dejstvo, da so interakcije posredovane prek računalnikov? (Knapp, 1996: 186).

V drugem sklopu študij pa zasledimo tudi obsežen nabor takšnih idej in posameznih izpeljav, ki so do preslikav Habermasovega pojmovanja javne sfere v okoliščino in ka splošnosti kibernetičnega prostora, kjer zadajo-

kommunikacijskih tehnologij v Berniu Schmidtke definira ugotavlja, da dominantna struktura kibernetike demokracije, ki se očitno razvija, še zdaleč ne spominja na idealnotipsko idejo Habermasa o javni sferi. Ravno nasprotno, o kibernetiskem prostoru je ustreznejše govoriti kot o visoko diverzificiranem polju so-obstoječih diskurzov in interakcij, ki niso nujno prepleteni (Schmidtke, 1998: 61). S podobno idejo v mislih je mogoče interpretirati poziv k rekonceptualizaciji javne sfere, ki ga srečamo pri Bryanovi (1998). Po njenem mnenju je razprava o "regeneraciji javne sfere" pomemben projekt, saj se kritično loteva vprašanj o značaju javnega življenja ter načinov, prek katerih državljanji stopajo v javne interakcije. Z vidika uspešnosti implementacij novih projektov elektronske demokracije pa to pomeni, da se je treba ozreti predvsem na "komunikacijske strukture, znotraj katerih se odvijajo takšne pobude, ter na politične ter ekonomske kontekste njihovega razvoja" (Bryan, 1998: 162).

Zdi se, da računalniške tehnologije in prevladujoče rabe teh tehnologij še niso dovolj sofisticirane, da bi spodbujale k trajnemu, racionalnemu, demokratičnemu političnemu komuniciranju, kot ga predpostavljajo normativne teorije javne sfere. Kot ugotavljajo Davis (1999), Coleman (1999) in drugi, večina še vedno nima dostopa do interneta, tisti, ki ga imajo, pa ga skoraj ne uporabljajo v politične namene. Pogost problem je tudi tehnološka (ne)pismenost (Brants, 1996). Dodatno predstavo o značilnostih računalniško posredovanih razprav je mogoče razbrati iz Wilhelmove študije (1999, 2000), ki vsebuje analizo nizov sporočil ter njihovih vsebin iz asinhronega sistema Usenet. Analiza je namreč pokazala naslednje: udeleženci so zlasti izražali svoja mnenja in ideje, le majhen delež sporočil je izražal potrebo po iskanju (novih) informacij; približno tri četrtine sporočil je bilo argumentiranih; odzivnost na stališča drugih je bila zelo nizka, dialogi pa kratkotrajni; prispevki so v vsebinskem smislu večinoma izražali podporo dominantni poziciji do določene politične teme ali kandidata. Udeleženci se torej niso poslušali, temveč so izhodiščna sporočila uporabljali predvsem zato, da so predstavili ali okrepili svoja stališča. Podobno sta v svoji raziskavi pokazala tudi Hill in Hughes (1998). Če sklepamo zgolj iz tovrstnih ugotovitev, bi lahko celo trdili, da internet zelo spominja na tiste komunikacijske prakse in vzorce, ki so značilni za akteuri na prenajdenih medijih.

nač bi tako redenirala pojem državljanstva (Maiman, 1999). Drugič je v ospredju teza o *imunosti pred avtoritarizmom*, ki govorí o tem, da interneta kot izvorno decentralizirane računalniške mreže ne more nadzorovati nobena avtoritarna moč; ravno nasprotno, internet omogoča oblikovanje virtualnih demokratičnih skupnosti, podpira uresničevanje temeljnih človekovih pravic in širi demokracijo. In tretjič, vzpostavlja se *kritična* javna sfera, saj interakcija prek mreže spodbija tradicionalne strukture moči s tem, ko državljanom ponuja neodvisnost od vladnih služb in velikih korporacij (Buchstein, 1997: 250-251). Vendar vprašanje ostaja: ali lahko tudi v primeru, ko so navedene predpostavke izpolnjene, z vso gotovostjo trdimo, da z računalniško tehnologijo vzpostavljen kibernetiski prostor, kjer se lahko odvijajo javne razprave, kjer se izmenjujejo mnenja o različnih spornih zadevah, kjer lahko izvemo, kaj o določenem problemu ali vprašanju menijo drugi, kjer lahko na pomembne politične ali javne akterje naslovimo vprašanje, jih opozorimo na problem v lokalnem ali nacionalnem okolju in se o njihovem delu, postopkih, odločitvah in predlogih mimo obstoječih medijev še dodatno pozanimamo, ponuja nekaj nastavkov za tvorbo nove javne sfere? Interaktivna narava računalniško posredovanega komuniciranja omogoča oblikovanje novih razpravljalnih forumov, kjer si posamezniki lahko izmenjujejo mnenja in spoznajo stališča drugih ljudi. Tako se oblikujejo nove specifične interesne skupine, ki v svoje vrste privabljajo nove člane in potencialne somišljenike. Lahko bi torej rekli, da se je s pojavom novih "prostorov dialoga" javni prostor razširil, prav tako pa se je okreplila dinamičnost javnih delovanj. Nastajajoče javno prizorišče je tako postalo alternativni prostor, v katerem se javno izražajo mnenja, kar predstavlja dodaten izziv za premislek o javni sferi. Če lahko na splošno govorimo vsaj o obrisih nove elektronske javne sfere, pa spoznanja o tem, kakšna ta sfera je, kaj se znotraj nje lahko dogaja, kaj se dejansko zgodi, narekujejo dobršno mero previdnosti pri pojasnjevanju učinkov tehnologij. Četudi so interaktivne komunikacijske prakse privzete kot dominantne, ki se lahko vzpostavijo med državljeni in oblastjo, med skupinami pritiska ali drugimi civilnodružbenimi skupinami in institucijami oblasti, se avtorji sodobnih študij strinjajo, da so možnosti za njihovo uresničevanje še precej neizkoriščene. Iskanje elektronske javne sfere je zato na način naprej, edinstven predmet v oblasti političnih in družbenih možnosti.

celo odmika od realnih izkušenj v obstoječem kibernetiskem prostoru. Nastajajoče okolje je mogoče bolj realistično pojasniti s pojmovnim okvirom, ki ga ponuja teza o "normalizaciji kibernetičkega prostora" (Resnick, 1998). Teza o normalizaciji kibernetičkega prostora sicer ni neposredno vezana na vprašanje oblikovanja ali preoblikovanja elektronske javne sfere, ponuja pa ploden in obetaven okvir, ki nam pomaga dodatno osvetliti spremembe, ki so za njen nastanek ključne. Normalizacija kibernetičkega prostora se namreč nanaša na strukturne spremembe interneta, ki so v zadnjih letih temeljito preobrazile značaj, odnose in tudi potencialne učinke kibernetičkega prostora. Kot ugotavlja Resnick, so nekdaj fluidne in nestrukturirane politike novičarskih skupin in elektronskih konferenc v večji meri nadomestile organizirane politike svetovnega spletka, ki jih strukturirajo formalne prezentacije, dostopne vsem obiskovalcem (Resnick, 1998: 49). Tako se je kibernetički prostor razvil iz preprostega, tekstualno osnovanega komunikacijskega medija z omejenim dostopom v multimedijski fenomen z množičnim občinstvom.

Poglejmo, katere so temeljne faze in dejavniki, ki so pripeljali do tega, da je internet "izgubil svojo politično nedolžnost" (Resnick, 1998: 49), in kakšni so njihovi učinki na razumevanje elektronske javne sfere. Proces normalizacije lahko predstavimo kot proces spremnjanja strukturnih temeljev interneta, ki je potekal v dveh ločenih korakih. V prvi fazi je internet deloval a) kot "*virtualno naravno stanje*", v drugi pa b) kot "*virtualna pluralna civilna družba*". Značilnosti prvega obdobja spominjajo na Lockov koncept naravnega stanja in izražajo čas preprostega, zabavnega in predvsem neprofitnega življenja v okolju interneta. V tej prvotni fazi je kibernetički prostor odseval podobo o brezmejnem okolju, ki je vsakomur dostopno; vsak posameznik je bil producent in potrošnik, skupnosti, ki so ga naseljevale, pa so združevali skupni interesi; razlike v mnenjih posameznikov so bile zaželene in koristne, saj so spodbujale razprave. Ščasoma pa je kibernetički prostor izgubil svojo politično nedolžnost podobno, kot se je odvila preobrazba naravnega stanja, ki jo je sprožila iznajdba denarja. Bolj kot individualno naravno stanje je internet dandas podoben pluralistični civilni družbi: "Ima svojo ekonomijo, dopolnjeno s delom, optimističnimi in delo njeni, vendar imajo v tem podatku

svetovnega spletja (ali kraje *www, world wide web*). S svojo grafično in hipertekstualno podporo svetovni splet ni spremenil le storitvene razsežnosti kibernetanskega prostora, pač pa so njegovi učinki temeljito preobrazili tudi *komunikacijski značaj kibernetanskega prostora*. Zaradi razširjene uporabe svetovnega spletta “internet ni več tekstualno podprtta sistemskra mreža, osredotočena okoli dialoškega komuniciranja in sporočil, anarhična zmes novičarskih skupin, elektronskih konferenc in iskalnikov” (Resnick, 1998: 52). Spremenjena strukturalna razmerja med zgodnjim moderno dobo interneta izraža *prehod od nestrukturiranih, tekstualno podprtih in interaktivnih, dialoških praks k organiziranim, monološkim spletnim stranem*.

S tem pa je prišlo tudi do pomembnega paradigmatskega premika: namesto nekdanje prevlade konverzacijskih oblik komuniciranja, ki so značilne za novičarske skupine, poštne mreže, oglasne deske in druge elektronske konference, je dominantno pozicijo prevzela paradigma reprezentacij, ki je vstavljenata hipertekstualni sistem spletnih strani. Spletna stran je trenutno tipičen identitetni element kibernetanskega prostora. Toda njenih funkcij ne gre razumeti kot nadomestkov za novičarske skupine ali konferenčne sisteme. Primarna funkcija spletnih reprezentacij je gradnja novih prostorov za informiranje. Osnovni strukturi reprezentacij in dialoških oblik komuniciranja sta si povsem različni. Novičarske skupine so po naravi interaktivne in lahko jih razumemo kot pogovore, prenesene v nov medij; ne kot dokončni produkt, pač pa kot nenehen proces: “Ne glede na to, ali se na mreži odvijajo v realnem ali asinhronem času, še vedno delujejo žive in spontane. Opazovalci, ki se nanje prijavijo, ne da bi vanje kaj napisali, so kot tisti, ki na zabavi prisluškujejo zdaj enemu zdaj drugemu pogovoru” (Resnick, 1998: 53). Vsak posameznik lahko takšnim pogovorom kaj doda; vključevanje vanje namreč ne zahteva nikakršnega posebnega treninga, saj zelo plastično spominja na interaktivne situacije, ki jih vzpostavljamo v vsakdanjem življenju z drugimi ljudmi. Povsem nasprotno velja za spletne prezentacije, saj tako oblikovanje kot tudi vzdrževanje sofisticirane spletne strani, ki bi pritegnila večje število drugih uporabnikov interneta, zahtevata predanost in obvladovanje določenih tehničnih veščin.

Paradigmatski premik od elektronsko podprtih konverzacij, ki so ta prostor napolnjevale in determinirale v njeni zgodnji fazi, do sodobnem

tako je kibernetički prostor zasedel vsakdanja politika v vsej svoji kompleksnosti in vitalnosti, internet pa vstopil v dobo organizirane civilne družbe in strukturiranega skupinskega pluralizma z razmeroma pasivnimi državljanji (Resnick, 1998: 54).

Nove kolektivitete v elektronski javni sferi

V mreže povezane komunikacijske tehnologije tvorijo, če jih primerjamo z množičnimi mediji, kompleksen komunikacijski okvir, obogaten z raznovrstnimi komunikacijskimi praksami. Računalniško posredovano komuniciranje je za kontekst kibernetičkega prostora konstitutivno do te mere, da sleherno javno ali zasebno, politično ali komercialno delovanje predpostavlja nekakšno komunikacijsko posredovanje (enosmerno ali dvosmerno, osebno ali množično). Prav tako drži, da je nastajajoče internetne prakse zaznamoval pomemben prehod od tekstualno nestrukturiranih k vse bolj organiziranim politikam internetnih ali spletnih reprezentacij. Računalniško posredovanemu komuniciranju se je tako pridružilo računalniško posredovano reprezentiranje. Učinke na preoblikovanje javne sfere v elektronskih okljih gre torej razumeti kot rezultat ali vsaj odsev delovanja obeh internetnih praks.

Treba je dodati, da internet predstavlja bogato in kompleksno komunikacijsko okolje, ki pa se še razvija. Zato je trenutno razumevanje elektronske javne sfere vedno ujeto v neko hipno, fluidno stanje, ki je nenehno izpostavljeno tokovom sprememb. Toda trenutni trend, ki ga narekuje teza o normalizaciji kibernetičkega prostora, nas obenem spodbuja, da si zastavimo naslednje vprašanje: Ali procesi, kot jih zarisuje ideja o normalizaciji kibernetičkega prostora, vodijo k mediatizirani javni sferi? Če sklepamo po analizi, ki jo je opravil Slevin (2000), je zaradi obče narave interneta in njegovih interaktivnih potencialov odgovor na to vprašanje negativen. Čeprav opozarja, "da imajo mehanizmi, s pomočjo katerih internet in intraneti vzpostavljajo javno sfero, precej skupnega z mehanizmi, ki so značilni za nedialoško mediatizirano javno sfero pri Thompsonu" (Slevin, 2000: 185), pa se zdi, da je Thompsonov model pozabil na dialoške potenciale kibernetičkega prostora. Vprašanje torej je, koliko je mogoče jedini "imedialni mehanizmi" v današnjem svetu dejansko dejavniki.

neskončno odprt prostor kvaziposredovane interakcije razmah medijskih reprezentacij z vnaprej določeno grafično podobo	neskončno odprt prostor neposredne, sinhrone in asinhrone interakcije razmah spletnih reprezentacij z bolj kreativno grafično podobo
--	--

specifičnemu fizičnemu prostoru. Tudi novo računalniško posredovanovo javno sfero, ki omogoča posredovanje in javen dostop do informacij, lahko razumemo v tej luči, saj posamezniki pri tem ne delijo nekega skupnega fizičnega prostora ali lokalitete (Slevin, 2000: 183). Druga dimenzija mediatizirane javne sfere, ki se v primeru interneta še intenzivira, je njena neskončno odprta narava. Mediatizirana javna sfera kot neskončno odprt prostor označuje namreč kreativen in razmeroma nenadzorovan prostor, v katerem vsebina simbolnih form ni v celoti vnaprej določena (Slevin, 2000: 184), kar drži tudi za elektronsko javno sfero. Tretjo lastnost, namreč njen izvorno nedialoški značaj, pa je v okolje interneta težko prenesti in je zato bolj problematična. Kot ugotavlja Slevin, stopa internet na tej točki v konflikt z drugimi množičnimi mediji. Čeprav udeleženci ne delijo nekega skupnega prostora, internet ponuja in ustvarja "prostori dialoga" (Slevin, 2000: 184), v katerih se udeleženci srečujejo in skupaj razpravljajo o tematikah skupnega pomena: "V primerjavi z množičnimi mediji interneta ne moremo preprosto označiti kot 'nedialoškega', saj njegove interaktivne kvalitete ustvarjajo možnosti za takšno participativno oblikovanje mnenj, kot jih še nismo poznali" (Slevin, 2000: 78).

Odgovor na vprašanje o tem, kakšne so ključne lastnosti elektronske javne sfere, leži torej v novih potencialih za dialoško komuniciranje. Toda, kot kaže proces normalizacije, se zgodba pri tem ne konča. V primerjavi z množičnimi mediji, ki so dialoške izmenjave preoblikovali v strogo določene oblike soočenj, internet omogoča precej širši spekter možnosti za izpeljavo razprav o javnih zadevah. Vendar je Slevin, prav tako kot številni drugi avtorji (Davis, 1999; Saco, 2002; Wilhelm 2000), do podobnih sklepov, ki bi internet zaradi njegove interaktivnosti poveličevali pred drugimi medijami, zadržan. Opozarja namreč, da tovrsten prostor sicer vključuje mesta, povezana z dialoškimi oblikami simbolnih izmenjav, vendar jih v ničemer

strani. Interakcija v javnem prostoru, ki jo spodbujajo takšne vrste spletnih delovanj in storitev, je v primerjavi z interakcijami, ki so konstitutivne za razpravljalne forme, bistveno drugačna. Opisali bi jih lahko tudi kot neke vrste mediatizirane kvaziinterakcije, saj vključujejo tako mediatizirano interakcijo kot tudi kvazi osebno interakcijo. Preplet zvoka, slike ter besedila odpira številne nove možnosti za produkcijo in sprejemanje širokega niza simbolnih form (Slevin, 2000: 80).

Rezultat temeljnih strukturnih sprememb kibernetičkega prostora, o katerih govorita tako Resnick kot tudi Slevin, pa se lahko kaže tudi v izostritvi konceptualnega razmika med dvema različnima paradigmama o pojmovanju elektronske javne sfere. Medtem ko se z enega zornega kota prednost namenja vlogi interaktivnosti ter dialoškosti kibernetičkega prostora, se na drugi strani pojavljajo opozorila o drugačnih funkcijah in morebitnih učinkih spletnih reprezentacij. Težava in velika šibkost sodobnega znanstvenega diskurza je v tem, da omenjeni razlagi nastopata kot povsem izključujoča si pola, ki ne uspeta najti skupnega jezika. Zagovorniki Habermasovega razumevanja javne sfere tako v prvi vrsti favorizirajo dialog in razprave, za katere se zdi, da v ustreznih referenčnih stvarnosti nimajo pričakovane moči. Konkretno empirične situacije bolj kot v njihov zagovor kažejo na njihove omejitve. Podobno velja na drugi strani; sklicevanje na učinke spletnih reprezentacij v obliki pasivizacije in množičnosti njihove uporabe novim komunikacijskim medijem odvzema noto emancipatornega potenciala; učinki interneta se zato interpretirajo skladno s podobo, ki jo na javno življenje projicirajo klasični množični mediji.

Problem pojasnjevanja elektronske javne sfere tako ostane odprt, saj nobeden od pristopov sam po sebi ne more dovolj učinkovito pojasniti nastajajočega prostora in dogodkov, ki se v njem odvijajo. Če ne izhajamo iz predpostavke, da kibernetički prostor preplavlja tako reprezentacijske kot tudi dialoške oblike javnih delovanj, je razumevanje obstoječih struktur elektronskih javnih prostorov pomanjkljivo in necelovito. V primeru pričajoče študije je razlikovanje med paradigmo dialoga in paradigmo reprezentacij v analitičnem smislu zastavljeno veliko bolj eksplisitno, kot ga potrjuje realna praksa. Če sklepamo na podlagi koncepta mediatizirane javne sfere, delujeta omenjena elementa kot dve konceptualni orodji, ki v enotni ročici ustvarjajo celo danoknjige. Preučevanje

Med množico in občinstvom, med javnostjo in skupnostjo

Če nadaljujemo z zgoraj omenjeno tezo in sklepamo po (medijskih) reprezentacijah, potem bi za kategorijo ljudi, ki se vzpostavlja ob njihovem spremeljanju, lahko rekli, da sooblikuje *množično občinstvo*. Množico namreč oblikujejo anonimni posamezniki, ki pripadajo različni razredni, kulturni, socialni ter ekonomski poziciji. V primerjavi z gnečo je za množico tudi značilno, da jo sestavljajo posamezniki, ki sodelujejo pri množičnem vedenju, vendar se le redko srečujejo in so zato šibko organizirani (Blumer, 1946: 185–186). Medijske reprezentacije prej kot pozorno javnost vzpostavljajo množično občinstvo, kjer kot (so)prisotni in aktivni udeleženci nastopajo razpršeni gledalci oziroma poslušalci medijev.¹⁸ Tovrstni učinki reprezentacij niso omejeni le na računalniško podprtne tehnologije, pač pa se v podobni obliki izražajo tudi v primeru radiodifuznih množičnih medijev. Javnost se je v dobi množičnih medijev spremenila v abstraktni prostor množičnega medijskega nagovora občinstva in prostor recepcije doma. Gre za splošen proces, v katerem je prenos simbolnih oblik vedno bolj posredovan prek tehničnega in institucionalnega aparata medijskih industrij: "V tem smislu se javna sfera konstituira izključno prek medijev in je izenačena z medijskim javnim prostorom. Javna sfera predstavlja torej medijske reprezentacije javnih in zasebnih zadev v srečanju z njihovo domačo recepcijo" (Luthar, 1998: 132). Javnost kot socialna kategorija je tako skonstruirana prek besedil, reprezentacij. Po tej logiki se torej javnost celo "pokriva z občinstvom" (Luthar, 1998: 134) in kot tako je historično specifičen, ne pa kulturno univerzalen koncept.

Po drugi strani elektronska javna sfera implicira tudi obstoj takšnih komunikacijskih potencialov, ki spodbujajo bolj interaktivne komunikacijske stike med producenti in prejemniki vsebin. Popolno "prekrivanje" množičnega občinstva z javnostjo v tem kontekstu ni tako samoumevno. Dialoški način komunikacijskega delovanja lahko posameznike spodbuja k oblikovanju in vzpostavljanju *skupnosti*, saj predpostavlja sodelovanje udeležencev. Skupnost lahko opišemo s pojmi, kot so simbioza, delitev dela in

¹⁸ Določenih je vendar tudi nekaj razlogov, da se javnost ne vsebuje v skupnosti.

teoriji javnosti, ali ce parafraziramo, prav v njegovem poskusu iskanja javnosti (1999/1927). Izhode iz "mračnega" položaja javnosti je Dewey iskal v tistih pogojih in okoliščinah, v katerih bi se lahko "Velika družba" preobrazilna v "Veliko skupnost". Kajti, "dokler se Velika družba ne bo spremenila v Veliko skupnost, bo Javnost še naprej v mrku. Samo komuniciranje lahko ustvari veliko skupnost" (Dewey, 1999: 109). Temeljni pogojo za uresničevanje omenjene preobrazbe je videl v potrebi po rekonstrukciji medosebnega komuniciranja; razvoj novih oblik komuniciranja naj bi namreč rešil probleme in omejitve javnega življenja, javnost pa bi tako izstopila iz mrka. Dewey si je že v zgodnjih 20. letih, tako kot danes številni drugi avtorji v dobi interneta, zamišljala nekatere oblike komuniciranja, ki bi rešile problem obsega in vzpostavile Veliko skupnost kot prototip javnosti.

Prve študije o uporabi računalniških omrežij so bolj kot možnosti za oblikovanje skupnega (računalniškega) občinstva izpostavljale možnosti za tvorbo kolektivitet, ki jih lahko imenujemo skupnosti. Tudi v sredini 90. let zelo razširjeno razumevanje kibernetičkega prostora je zaznamovala ideja o oblikovanju in vstopanju posameznikov v "virtualne skupnosti". Toda prve napovedi o "skupnosti na mreži", ki sta jih v poznih 60. ponudila pionirja na tem področju, Licklider in Taylor (1999/1968), so izpostavljale naslednje: "V večini primerov jih bodo sestavljali geografsko ločeni člani, včasih povezani v majhne skupine, včasih pa med seboj povsem ločeni. To ne bodo skupnosti na podlagi skupne lokacije, pač pa skupnosti na podlagi *skupnega interesa*" (Licklider in Taylor, 1999: 110). Prednosti za oblikovanje skupnosti so mnogi avtorji pripisovali interaktivnim potencialom komunikacijskih tehnologij ter njihovim učinkom na percepциjo časa in prostora. Po mnenju Dohenyja-Farine (1996) je najbolj dinamičen element sleherne socialne mreže prav interakcija med posameznimi člani. V praktičnih poskusih in različnih, bolj natančnih empiričnih analizah nastanka in razvoja virtualnih skupnosti je pojem virtualna skupnost apliciran na konkretno tehnološke storitve, kot so recimo novičarske skupine, poštne mreže, elektronske konference, klepetalnice (Baym, 1998;

¹⁹ Dewey (1999/1927), kot kritični nasprotnik individualizma, posameznikovo sebstvo in samouresničitev tesno povezuje prav "z interaktivnim okoljem, s sporočanjem

28). Toda virtualna družbena razmerja spremiščajo stevila vedenja: stiki med posamezniki, formalna, javna naslavljanja, politične akcije, virtualna anarhična gibanja, nelegalne akcije (Fernback, 1998: 203). Pojava in oblikovanja virtualnih skupnosti zato ne gre razumeti kot nekega samoumevnega, nujnega in neizpodbitnega dejstva v kibernetskem prostoru, temveč nasprotno – kot dokaj težko uresničljiv proces.

V tem smislu se je iskanje odgovorov o tem, ali in v kakšnih pogojih je mogoče različne združbe v kibernetskem prostoru razumeti kot nove virtualne skupnosti, pogosto naslanjalo na klasična socioološka razumevanja skupnosti (Baym, 1998; Fernback, 1998; Jones, 1999; Slevin, 2000). Eden od najpogosteje navajanih virov v tem okviru je delo Ferdinandona Tönniesa *Skupnost in družba* (1999), kjer med drugim trdi, da je skupnost (*Gemeinschaft*) konstituirana prek jezika, verovanja, zemlje, ustanov ter spomenikov, ki prek dediščine in izobraževanja ohranajo občutek skupnega. K ohranitvi kulturnega spomina in k promociji duha enotnosti pripomorejo tudi umetnost in rituali. Po Tönniesu, ki predstavlja pomemben člen v zgodovini teorije družbe, takšno pojmovanje skupnosti označuje trajno in pristno sožitje med posamezniki, ki ga je treba razumeti kot živ organizem in ne kot mehaničen artefakt, kar velja za družbo (*Gesellschaft*), kjer je sožitje zgolj prehodno in navidezno (Tönnies, 1999: 56). Po mnenju številnih avtorjev lahko podobne elemente opazujemo tudi v virtualnih oz. kibernetskih skupnostih (Fernback, 1998: 214; glej tudi Jones, 1998; Baym, 1998). Toda primerjava ključnih značilnosti pojma *Gemeinschaft* s konstitutivnimi elementi virtualnih skupnosti pokaže, kako problematičen je lahko poskus aplikacije Tönniesovega idealnega tipa skupnosti na kibernetski prostor.

Tabela 3.2: Primerjava ključnih značilnosti Tönniesovega razumevanja skupnosti z idejo virtualne skupnosti

skupnost (<i>Gemeinschaft</i>)	virtualna skupnost
fizična določenost (družina, vas, mesto)	prostorska neomejenost
trajni in pristni odnosi med člani	trajni in arbitrarni odnosi med člani
razumevanje kot družbena integracijska vez	občutek skupne identitete in pripadnosti

pa ugotavlja, da se generirajo predvsem prek skupnih struktur komuniciranja in privzetiih pravil, ki obstajajo znotraj teh struktur, in ki pomembno določajo značaj interakcij. Torej, če se navežemo na Deweyja, ki pravi, da je komuniciranje bistvo skupnosti, potem je skupnost na mreži prav tako realna kot skupnost zunaj nje, pa četudi obstaja znotraj iste fizične lokacije ali pa je od telefonskih žic oddaljena za dolžino polovice sveta (Fernback, 1999: 213). Toda, če pojmom skupnosti prenesemo na vse družbene agregacije v kibernetiskem prostoru, lahko zlahka spregledamo nekatere druge posebnosti virtualnih izkustev. Niso namreč vsa virtualna družbena srečanja že skupnosti: "Brez osebnega investiranja, intimnosti in predanosti, ki označujejo naše idealno dojemanje skupnosti, niso razpravljalni forumi in klepetalnice nič več kot sredstvo za komuniciranje z ljudmi, ki imajo skupne interese" (Fernback, 1999: 216).

Po mnenju Splichala je težava virtualnih skupnosti že v tem, da nimajo množičnega članstva (Splichal, 1997: 343). Porajajo pa se mnoge druge dileme in omejitve. Eno zagotovo sproža domneva, da je lahko posameznikova odgovornost do drugih članov in do virtualne skupnosti v celoti izjemno nizka, sploh če jo primerjamo s pričakovano stopnjo odgovornosti do članov neke fizične skupnosti. Za fizično skupnost velja, da generira takšne odločitve, ki zahtevajo odgovorne sodbe, "skupnost v kibernetiskem prostoru pa je samoselektivna, torej točno takšna, kakršna resnična skupnost ni; je naključna. V bistvu je v fizični skupnosti treba nenehno skrbeti za druge, saj so vedno tam. V kibernetiskem prostoru lahko ljudi utišate s klikom na gumb in odidete drugam. Posameznik tako ne prevzema nikakršne odgovornosti" (Sardar, 1996: 29). Drugi, ravno tako pomemben problem, na katerega opozarjajo mnoge empirične ugotovitve, se nanaša na pomanjkanje pristnega stika med člani razpravljalnih forumov (Hill in Hughes, 1998; Kitchin, 1998; Davis, 1999). Ker je v teh prostorih pravi dialog redka oblika komuniciranja – Kitchin na primer omenja komaj 10-odstotni delež, raziskava Hilla in Hughesa pa navaja tretjino vseh pogоворov na izbranih usenet skupinah – in ker so pogovori časovno skoraj neomejeni in nenadzorovani, kar naj bi tudi zmanjševalo posameznikovo uvidevnost do drugih sogovornikov, se virtualne skupnosti zdijo predvsem dober približek Benigerjevemu konceptu "psevdoskupnosti" (Beniger, 1987). Posamezniki pa ne morejo prijetno med seboj

Resnick, deskanje po hipertekstu precej spominja na klikanje na dajnica. Vzroke za drugačno obliko recepcije vsebin, ki jo brskanje po internetu prinaša, je mogoče razbrati v različni tehnični podpori, različnih namenih ter pričakovanjih, ki jih obe komunikacijski praksi – dialoška interakcija in branje spletnih strani – zahtevata: "Postati anonimni član občinstva in se poljubno premikati od ene na drugo spletne stran zahteva bistveno manj napora kot aktivno vključevanje v razprave. (...) V primerjavi z anonimnostjo občinstva pa sodelovanje pri razpravi pogosto zahteva disciplino in čas" (Resnick, 1998: 54). Spremljanje spletnih strani je dandanes najbolj pogosta praksa, ki jo internetni uporabniki izvajajo v kibernetskem okolju.²⁰

Oblike kolektivitete, ki naj bi nastajale ob brskanju po spletnih straneh in konzumiraju internetnih storitev, v splošnem spominjajo na razpršeno *množico uporabnikov interneta*, ki bi jih lahko označili kot člane internetnega *množičnega občinstva*. Nekaj zanimivih refleksij o podobi internetnega občinstva ponuja študija Christine Hine (2000), ki je med oblikovalci spletnih strani izpeljala etnografsko študijo o percepciji njihovih izkušenj. Po njenem mnjenju konstituirajo spletne občinstvo iskalci informacij, ki izražajo svoje kritične sodbe o avtentičnosti, celovitosti in natančnosti informacij, ki jih najdejo oziroma ne najdejo na spletu. Prav to "zamišljeno občinstvo" imajo oblikovalci spletnih strani v mislih, ko gradijo njihovo avtentično podobo (Hine, 2000: 136). Ker je iskanje informacij še vedno prevladujoči razlog za popotovanja po splettem okolju, so spletne reprezentacije v primerjavi s sporočili v novičarskih skupinah manj izpostavljene kritikam.²¹ Za sporočila v novičarskih skupinah je značilno, da so poslana v kontekst, kjer je neposreden odziv nanje verjeten in tudi pričakovani. Ta sporočila nosijo pomen samo v

²⁰ Za raziskovanje kontekstov te dejavnosti bi lahko rekli, da je še na začetku, a sodeč po trenutni znanstveni produkciji, se potreba po tovrstnih raziskavah širi (Hine, 2000; Gauntlett, 2000; Herman in Swiss, 2000). Ce se je proučevanje računalniško posredovanih interaktivnih praks v večji meri začelo s primerjavo med računalniško posredovanim in neposrednim medosebnim komuniciranjem (podrobnejše o tem govori poglavje 5.1), za analize računalniško posredovanih reprezentacij velja, da se pogosto primerjajo s karakteristikami, ki veljajo za medijske reprezentacije. S pojavom in popularizacijo svetovnega spleta se tako širi proučevanje novih načinov produkcije in raznolikosti spletne kultуре (Hine, 2000; Gauntlett, 2000; Herman in Swiss, 2000).

delovanja s svojimi specifičnimi lastnostmi in zakonitostmi. Razlikujemo jih lahko glede na njihovo stopnjo "odvisnosti od" dveh specifičnih asociativnih praks – dialoga in reprezentacij.

Slika 3.1: Tipi družbenih kolektivitet v elektronski javni sfiri

V sedanji strukturi kibernetika prostora igrajo ključno vlogo nove oblike družbenih reprezentacij. Takšen premik je mogoče pojasniti s tezo, da je obstoj posameznih družbenih reprezentacij na spletu namenjen predstavitevi akterjev, institucij in skupin, korporacij in posameznikov, ki iščejo nove načine ter nova sredstva za oblikovanje lastnih identitet ter podob v pluralnem kibernetiskem prostoru. Internet kot medij je temeljito posegel v obstoječa razumevanja prostora in časa, kar še dodatno potrjuje tezo, da je kibernetiki prostor v različnih pogledih izjemno pester in visoko strukturiran. Preobrazil je tudi naša pojmovanja javnosti, javnega delovanja in interakcij. Pomembno je prispeval k dojemanju komunikacijskih razmerij, še posebej k razumevanju medosebnega razpravljanja. Njegove interaktivne možnosti, ki omogočajo medosebno dialoško izmenjavo, so bile kmalu pripoznane kot nov vir za družbeno integracijo in revitalizacijo javne sfere. Toda kot smo na tem mestu poskušali poudariti, dandanes kibernetiki prostor naseljuje tudi drugačna oblika družbenega komuniciranja, ki je ne gre zapostaviti – namreč razmah spletnih reprezentacij. Učinki procesa normalizacije tako kažejo na pomembno vlogo novih oblik komuniciranja v kibernetiskem prostoru, kjer imajo spletne reprezentacije ključno mesto. Ta premik je konsistenten z naraščajočo popularnostjo interneta in dejstvom, da so spletne reprezentacije ključni mehanizmi predstavljanja

Pojmovanje in razumevanje elektronske javne sfere tako nista več odvisni zgolj od možnosti za vzpostavljanje dialoga, izmenjave mnenj in iskanja somišljenikov v razpravljalnih forumih. Ker pa je za tvorno sodelovanje med državljeni in oblastjo neposreden stik še vedno ključnega pomena, je odsotnost tovrstnih možnosti v kibernetskem prostoru prej dokaz za pasivnost javnih delovanj v elektronski javni sferi kot pa za njihovo revitalizacijo. S prevlado paradigm spletih reprezentacij in vse bolj odrinjeno vlogo dialoških prostorov lahko nastajajoča elektronska javna sfera prej spominja na model mediatizirane javne sfere, kot pa se od njega oddaljuje. Toda za celovito razumevanje elektronske javne sfere ni dovolj upoštevati le enega od obeh vidikov; elektronske javne sfere ni mogoče omejiti le na družbene spletne reprezentacije, prav tako je ni smiselno omejevati na kontekst dialoškega razpravljanja. Ne gre namreč pozabiti, da internet dejansko vzpostavlja dialoške situacije, v katerih se lahko udeleženci družijo in izmenjujejo mnenja o zadevah, ki so v njihovem skupnem interesu. Vprašanje o značaju in okoliščinah, kjer se oblikuje elektronska javna sfera, je torej bolj smiselno zastaviti kot vprašanje o tem, *katere od teh integrativnih komunikacijskih praks so dominantne in katere niso.*

Obe komunikacijski praksi sta tesno prepleteni, ko ju spustimo z ravni analitične abstrakcije. Če si denimo natančneje ogledamo interakcije med različnimi spletimi stranmi, ki bi jih lahko poimenovali "politične", najdemo različne primere kulture vključevanja in razpravljanja. Posamezniki lahko v diskurzivnem polju internetnih reprezentacij gledajo, berejo in poslušajo, obenem pa so lahko tudi videni, brani in slišani. Ali kot pravi Gauntlett, že samo dejstvo, da lahko posamezniki, ki so zaradi neke teme zaskrbljeni, o tej zadevi oblikujejo svojo spletno stran in se nato pogovarjajo z ostalimi, ki jih ta zadeva prav tako zanima, ustvarja klimo širšega javnega razpravljanja (Gauntlett, 2000: 17). Internet zagotovo ponuja nove možnosti, prek katerih lahko državljeni najdemo besedila s politično vsebino, argumente za politične odločitve ter nove vire informacij. "Več ljudi ko izkorišča te nove vire, manj ko je posredovanega političnega komuniciranja, večjo možnost nadzora imajo državljeni nad političnimi akterji in obratno" (Moog, 2001: 369). Elektronska javna sfera lahko temi postane kar možnost, kjer so oblikovani bili informacioni in bili delno že

4

NOVA POLITIČNA PRIZORIŠČA NA SPLETU

kot tudi raziskovanja medijev oblikovalno zanimanje za proučevanje pomena tehnologij pri preoblikovanju demokratične družbe. Razloge je mogoče iskati v tezi, ki jo je nedavno postavil Buchstein: "Ne glede na to, ali imamo v mislih neposredno medosebno komuniciranje v zgodnjih demokracijah, 'učeno republiko', iznajdbo knjig, oglasnikov, časopisov ali telefona, radia ter televizije, v vsakem primeru je očitno, da so učinkovale in še učinkujejo na naravo političnih interakcij kot tudi na njihove rezultate" (Buchstein, 1997: 248). Čeprav se zdi, da sta pomen in pojav elektronske demokracije še vedno premalo raziskana, je v zadnjih nekaj letih posebno pozornost zasluzilo vprašanje o nastanku novih razmerij med komunikacijskimi tehnologijami in politiko. Seveda so te dileme odsev pomembnih razlik v dojemanju demokratične družbe nasploh, obenem pa izpričujejo tudi pomenljive razlike v razumevanju učinkov tehnologije:

"Medtem ko nekateri internet razumejo predvsem kot sredstvo za pridobivanje informacij, drugi izpostavljajo njegove deliberativne potenciale. Nekateri izpostavljajo njegovo vlogo pri oblikovanju politične volje. Spet drugi ga želijo uporabljati predvsem kot orodje za sprejemanje odločitev. Torej, medtem ko nekateri svetovni splet ocenjujejo kot dopolnilo reprezentativni demokraciji, pa njihovi nasprotniki na bolj radikaleni način zatrjujejo, da bodo elektronski mediji premostili številne probleme obsega, ki so doslej omejevali idejo neposredne demokracije kot povsem nepraktičen ideal" (Buchstein, 1997: 248).

Če želimo razumeti idejo elektronske demokracije, moramo pri tem podrobnejše upoštevati tudi naravo komunikacijskih tokov med državljanji in njihovimi političnimi predstavniki. Že bežen vpogled v niz raznovrstnih praktičnih eksperimentov ter poskusov implementacije tehnologije nam razjasni, kako tehtne transformacije odnosov med državljanji in državo, med posamezniki in političnimi skupinami lahko nastanejo. Po drugi strani pa nas prav tovrstne transformacije opozarjajo na dvojno naravo tehnoloških učinkov – tehnologije so lahko izjemno obetaven kot tudi precej problematičen dejavnik pri razvoju elektronske demokracije. Številni praktični poskusi govorijo namreč v prid težko premostljivemu prepadu

izvajanje innozitativnih dejavnosti, tistih, ki zagovarjajo deliberativne oblike demokracije, pa se pogosteje sklicujejo na potrebo po povečani vlogi mnenjskih in razpravljalnih procesov v kontekstu računalniško posredovanih okolij. Ne glede na to, katerega od izbranih ciljev bi želeli uresničiti, različne podobe elektronske demokracije združuje nekaj skupnega: gre namreč za idejo o naraščajočih možnostih za politično participacijo, kar je temelj slehernega demokratičnega življenja.

Z vidika državljanega je ideja ali celo zahteva po povečani politični participaciji običajno povezana s pričakovanjem, da postanejo možnosti za vplivanje na odločitve, ki jih sprejema neki vladni ali administrativni sistem, bolj učinkovite (Fuchs, Guidorossi in Svensson, 1998: 324). Politična participacija v najbolj splošnem pomenu govorí prav o možnostih zasebnih državljanov, da znotraj različnih področij družbenega življenja vplivajo na procese sprejemanja odločitev. Med najbolj pogoste in splošne oblike politične participacije tako štejemo volitve na lokalni in državni ravni, referendume in peticije, agitacijo, sodelovanje pri političnih kampanjah, aktivno članstvo v političnih strankah ali drugih skupinah pritiska, sodelovanje na demonstracijah, stavkah in drugih podobnih akcijah (ne)podpore, različne oblike civilne nepokorščine ter številne oblike kolektivnih akcij na lokalnih ravneh (Brezovšek, 1995: 203).

Razširitev obstoječega prizorišča za javno participacijo v nova digitalna okolja, ki ponujajo vrsto različnih, še bolj interaktivnih oblik delovanja, *pomeni določen izziv obstoječim razumevanjem politične participacije*. Popularnost računalniško posredovanega komuniciranja, ki skupaj s popularizacijo interneta v tem kontekstu nastopa kot temeljni povezovalni proces, izvira namreč prav iz dejstva, da ponuja mnogo obetov, kako doseči večjo integriranost različnih družbenih in političnih akterjev. Tako kot komunikacijski tokovi so tudi novi participacijski procesi vpeti v specifične tehnične rešitve, ki jih sodobne komunikacijske tehnologije ponujajo: preprost dostop, individualizirano določanje pogojev in obsega uporabe, interaktivnost in tako dalje. Z uvajanjem novih komunikacijskih tehnologij se v tem smislu spreminjajo tudi pojmovanja politične participacije. Kot poudarjajo nekateri odmevnnejši avtorji, se z novimi tehnologijami predvsem odpirajo nove možnosti (Barber, 1984; Grossman, 1995; Poster, 1997). V nečakalniških zagonihnih prostorih so politična dejavnosti prepričajo-

spreminjajo tudi pojmovanja politične participacije. Že ob veliko si obetamo tako od horizontalnih kot tudi vertikalnih ravni participacije, vendar se vertikalna participacija, ki se izraža z neposredno vključenostjo in vplivanjem na politično odločanje, ne pojavlja v pričakovanem obsegu.

V sodobni literaturi se tako mnoga normativna pričakovanja soočajo z ugotovitvami, ki jih kažejo konkretni empirični projekti. Od zgodnjih 80. let, ki so potekala v znamenju iskanja ustreznega modela e-demokracije, se je v sredini 90. več prostora namenilo njenim praktičnim vidikom. Prav sodobni "digitalni ali kibernetiski val" e-demokracije označuje vzpon praktičnih eksperimentov, ki poskušajo moderne komunikacijske tehnologije intenzivneje integrirati v obstoječe politične procese: na lokalni ravni se razvijajo javni informacijski sistemi, ki prebivalce seznanjajo s hitrimi in koristnimi informacijami (Tsagarousianou, Tambini in Bryan, 1998); ključne politične institucije, kot so denimo politične stranke, vladne in predsedniške službe, parlamenti in številne druge, se v teh novih političnih prostorih predstavljajo prek svojih spletnih predstavitev (Coleman, Taylor in van de Donk, 1999); oblikujejo se posebna interaktivna združenja civilnih iniciativ, ki poskušajo med seboj povezati posameznike s podobnimi stališči in interesni (Bryan, 1998; Tambini, 1998).

Toda številne prakse, ki se danes pojavljajo in uveljavljajo v nastajajočem političnem prizorišču in ki včasih spreminja naše dosedanje izkušnje z demokratičnimi procesi v družbi, se ne bi nikdar uspele razviti do te mere, če se razvoj računalniških tehnologij ne bi odvijal v natančno določeni smeri. Pojav in ekspanzija praktičnih eksperimentov sta namreč tesno odvisna od razvoja komunikacijske tehnologije.²² Kot pravilno opozarja Mayer, "proučevanje računalniških medijev ne zahteva le sistematične analize pojmov in pojavov, ki so s tovrstnimi medijskimi oblikami in njihovimi rabami povezani, temveč predpostavlja tudi razumevanje kronologije idej in tehničnih sprememb, ki so spodbujale njihovo uresničitev" (Mayer, 1999: 3). Razširjenost in postopna uveljavitev računalniških tehnologij sta družboslovnemu raziskovanju od nekdaj pomenili poseben izziv. Razlogov ne gre iskati toliko v presenetljivo hitrem razvoju tehnologij, pač pa v vsaj na videz lahkem vstopu teh tehnologij v številne družbene strukture (institucije, podjetja, gospodinjstva) in prakse (nakupovanje, plačevanje, iskanje informacij). Sačepeno z razvojem tehnoloških inovacij

koca , globalna vas in tehnološka družba , so vpeti v specifične referenčne okvire, zato jim danes upravičeno dodeljujemo poseben prostor v diskurzu o družbenih implikacijah komunikacijskih tehnologij.

Računalniki kot novi mediji

Glavni premislek na tem mestu neposredno zadeva pojmovanje tehnologij, njihovega pomena in specifičnosti zgodovinskega ozadja. Izrazi, kot so na primer kibernetski prostor, računalniško posredovanje komuniciranje, internet in podobni, se v današnjem vsakdanu pojavljajo že tako pogosto in naravno, da se zdijo njihove zgodovine skoraj nepomembne. Toda te dimenziije ne gre preprosto spregledati. Za uveljavitev računalniških in telekomunikacijskih tehnologij je po mnenju Mayerja (1999:3) značilen prelom med dvema pogledoma: sprva so bile računalniške tehnologije razumljene kot gola mehanska orodja, ki jih je mogoče uporabiti za človekove namene in potrebe, pozneje – z uveljavitvijo osebnih računalnikov in z uvajanjem računalniških omrežij – pa so pridobile pomen kot *komunikacijske tehnologije*.

Ta nezanemarljivi poudarek sta že v zgodnjih 60. dokazovala Licklider in Taylor z idejo o računalniški tehnologiji *kot novem mediju*, ki omogoča nove oblike reprezentiranja in komuniciranja ter podpira nove oblike skupnosti in kulture: “Že čez nekaj let bodo ljudje med seboj učinkoviteje komunicirali, in sicer ne neposredno, pač pa prek stroja” (Licklider in Taylor, 1999: 97). Čeprav so bile tovrstne napovedi bolj rezultat utopičnih predstav kot konkretnih izkušenj, so v diskurz o računalniških tehnologijah vnesle pomembno mero optimizma, ki se je s poznejšo popularizacijo interneta le še širil. Računalnike smo tako sprejeli kot nova komunikacijska sredstva, kot nov množični medij.

V sodobni literaturi pogosto naletimo na tezo, da je pri proučevanju razmerij med učinki računalniških tehnologij, še posebej interneta, ter morebitnimi družbenimi spremembami treba upoštevati naraščajoči pomen, ki ga danes pridobiva *računalniško posredovanje komuniciranje*. Ponujeni razlogi in argumenti za to tezo niso enoznačni. Prav nasprotno, srečujemo se z različnimi idejami, kako “institucionalizirati” središčnost računalniškega posredovanega komuniciranja v znanstvenem diskurzu. Sem

razvoj v družbi. Uspen tega projekta je brez dvoma zagotovilo izjemno optimistično raziskovalno vzdušje na področju računalniške tehnologije. Številne raziskovalce je tedaj povezovala misel, da novi računalniški potenciali uresničujejo vrsto različnih aplikacij in storitev (Kitchin, 1998). Ko se je leta 1962 Joseph Licklider pridružil agenciji ARPA in kmalu zatem ustanovil *Information Processing Techniques Office* (IPTO), se je velik del ustvarjalne energije preusmeril v proučevanje novih, še neodkritih načinov uporabe računalnikov, ki bi pospešili delo v obrambnih in znanstvenih skupnostih. V takšnem ozračju je nastala prva računalniška mreža ARPANET.

Skozi niz teholoških projektov, ki so vzpostavili zmogljivejše prenosne protokole, hitrejše in bolj zanesljive povezave ter dovršene varnostne sisteme, se je delovanje prvega računalniškega omrežja naglo dopolnjevalo in sčasoma postajalo vse bolj nepogrešljivo (glej Taylor, 1990). V 70. letih je recimo Roy Tomlinson zasnoval prvi računalniški program, ki je omogočal pošiljanje sporočil prek vzpostavljenih mrež. Program je hitro našel svojo pot v ARPANET-u in v dobrem letu je elektronska pošta postala ena od najbolj razširjenih aplikacij (Kitchin, 1998). Prav izum te inovacije je postavil pomembne temelje za uveljavitev medosebnega računalniško posredovanega komuniciranja na daljavo – omogočala je namreč neposreden prenos sporočila od enega uporabnika k drugemu, ne glede na njuno fizično in geografsko lokacijo.

S tega vidika si poleg elektronske pošte posebno pozornost zasluži tudi sistem t. i. oglasnih desk (*bulletin board systems* oz. krajše BBS), ki ga je v 70. letih zasnovala mreža računalniških zanesenjakov (glej Stone, 1996). V tehološkem smislu je delovanje oglasnih desk podpiral sistem prek modemov in telefonskih mrež povezanih osebnih računalnikov, v osnovi pa so predstavljale prve računalniško generirane prostore, kjer so posamezniki lahko objavljali svoja sporočila in med seboj komunicirali. Kot ugotavlja denimo Stone, so uporabniki prvih oglasnih desk računalnik sprejemali "kot orodje družbene preobrazbe, ki spreminja načine družbene interakcije. Pogovori v BBS- konferencah so bili, kot nekakšna javna pisma, časovno odmerjeni. Njihov poglaviti namen pa je bil v tem, da so jih potem, ko so jih avtorji poslali, prebirali še drugi posamezniki in se nanje združili. Toda v zgodnjih letih pa je bila ta sprememba v uporabi pogovori

ten sistemov je bila v tem, da so omogočali prenos informacij vč ponudnikom hkrati. Informacija, posredovana prek enega ponudnika, je bila namreč avtomatično poslana vsem ostalim v sistem priključenim uporabnikom. Tudi za številne druge storitve, ki jih še danes podpira internet, lahko rečemo, da so nastale kot odgovor na specifične tehnološke inovacije: poštne mreže (*mailing lists*), ki delujejo na podlagi sočasne distribucije sporočil vsem naročenim uporabnikom, so se pojavile po iznajdbi učinkovitih metod za prenos elektronske pošte; popularne klepetalnice, kot je denimo IRC, so se uveljavile s pomočjo protokolov za sinhrono, sočasno komuniciranje. Danes neizogibna podlaga računalniških omrežij, svetovni splet, pa se je uveljavil prav zaradi posebej prilagojenih in izpopolnjenih oblik interaktivnosti:

“Zaradi svojih grafičnih vmesnikov in izjemnih možnosti za integriranje slik in zvoka lahko spletnne strani ponujajo bolj intuitivno prepoznavne in bogatejše kontekste za tekstovno komuniciranje. (...) Spletne strani lahko obenem celo pomnožijo komunikacijske kanale, pri čemer narekujejo vzdušje ali slog posameznih izmenjav, in sicer tako, da spreminja videz, podobe in zvok” (Smith in Kollock, 1999: 8).

Da je mogoče prek računalniških tehnologij tudi *javno delovati*, se je najprej pokazalo ob razširitvi sistemov oglasnih desk. Idejna vizionarja, ki sta vpeljala idejo o njihovih potencialih pri gradnji novih oblik skupnosti, sta bila John James in Dean Gngle. Leta 1978 sta namreč razvila sistem *CommuniTree Group*, elektronsko konferenco drevesne strukture, kjer je vsaka posamezna veja predstavljala ločen prostor za razpravo. Rast drevesnih vej je bila tako odvisna od širjenja sporočil na izbrano temo. Kot piše Stonova, je posebnost tako zasnovane strukture sistema oglasnih desk v tem, da so udeleženci osebni računalnik razumeli kot orodje, ki jim omogoča, da vzpostavijo stike z drugimi. Računalniški terminal je bil zanje pomembno okno v družbeni svet, računalnik pa novo sredstvo, ki ponuja možnosti družbenega povezovanja. Kontekst, ki je določal in narekoval prehod iz klasičnih sistemov oglasnih desk, omejenih na abecedne iskalnike s primitivnimi protokoli, v konverzacijske prostore z drevesnimi

Napovedala sta naslednje spremembe:

“Vstopamo v tehnološko dobo, ko bomo sposobni povezovanja z živimi informacijami – ne zgolj na pasiven način, ki smo ga vajeni pri uporabi knjig in knjižnic, temveč kot aktivni akterji v neskončnem procesu –, ko bomo v interakciji informacijam nekaj tudi dodali in ne zgolj sprejemali, kar nam bo ponujeno” (Licklider in Taylor, 1999: 97).

Ključna novost, ki sta jo Licklider in Taylor poskušala vpeljati v takratne razprave o potencialih računalniške tehnologije, se je nanašala na vprašanje, kako razumeti osebni računalnik in njegove temeljne funkcije. V primerjavi z drugimi strokovnjaki, ki so računalnike vezali izključno na funkcijo prenosa (*switching function*), sta poskušala uveljaviti t.i. modelirajočo funkcijo (*the modeling function of computers*). Predpostavlja sta, da lahko takšna funkcija revolucionarno spremeni obstoječe oblike komuniciranja. Po njunem mnenju so namreč računalniški sistemi “bolj odprt, ponujajo več storitev, in kar je najpomembnejše, med uporabniki utrjujejo občutek skupnosti” (Licklider in Taylor, 1999: 104). Še več, predvidevala sta, da se bodo na podlagi tako vzpostavljenih računalniško posredovanih interakcij oblikovale posebne “skupnosti na mreži” (*online communities*). Takšne skupnosti bo mogoče prepoznati glede na njihove štiri ključne lastnosti: 1) posameznik, ki bo deloval na mreži, bo bolj zadovoljen, saj bo ljudi, s katerimi bo sodeloval, izbiral na podlagi skupnih interesov in ciljev; 2) komuniciranje med njimi bo bolj učinkovito in bolj produktivno in zato vir večjega osebnega zadovoljstva; 3) velik del komuniciranja in interakcij bo potekal prek visoko sofisticiranih programov, ki bodo a) hitro odzivni, b) v soglasju s posameznikovimi zmožnostmi in c) do uporabnika prijazni; ter končno 4) vsak, ki si bo ustrezno računalniško opremo lahko privoščil, bo imel odprte možnosti, da si z dostopom do informacij iz različnih področij ter disciplin skupaj s programi, ki ga bodo pri tem vodili, ustvari in poišče svoj prostor (Licklider in Taylor, 1999: 110).

Ceprav so njune ideje veljale predvsem za utopično vizijo, so na neki način zavest o potencialih računalniškega komuniciranja osvežile z optimizmom. Pozneje, predvsem z naraščajočo popularizacijo interneta, pa tudi z naročljivimi rezultati, so se vse bolj učinkovito uporabljala.

in druge oblike klepetalnic.

Od sredine 90. let so k popularizaciji interneta prispevali številni dejavniki; osebnim računalnikom se je uspelo uveljaviti v različnih sferah vsakdanjega življenja, postali so do uporabnika prijaznejši ter dostopnejši in končno, razvile so se številne računalniške aplikacije, ki so privlačile različne kroge uporabnikov, predvsem pa mlade. Z naraščajočo komercializacijo interneta so se na svetovnem spletu pojavile nove storitve in paleta ponudnikov vsebin se je razširila. Tovrstno raznolikost je seveda mogoče razbrati tudi v polju teoretskih razprav in empiričnih raziskav, ki proučujejo sodobne učinke računalniških omrežij. V tem smislu je tudi pojasnjevanje odnosa med tehnološkim razvojem in lastnostmi komunikacijskih praks vedno ujeto v specifičen zgodovinski kontekst in odseva spremembe skozi daljša časovna obdobja. Sleherne nove prakse in rabe zahtevajo čas, preden se izpopolnijo, uveljavijo in preoblikujejo na do uporabnika prijazen način, prav tako kot traja nekaj časa preden dokončno izginejo, izumrejo ozioroma jih nadomestijo nove.

Vstop računalniških tehnologij v politično arenو

Stvarne možnosti za raznovrstne rabe komunikacijskih tehnologij so številne strokovnjake s področja računalniške tehnologije, aktiviste, predstavnike lokalnih in nacionalnih oblasti, civilnodružbene skupine in druge zainteresirane posameznike spodbudile, da so v zadnjih desetih letih popestrili spoznanja o tem, kakšne posledice in učinke zmorejo te tehnologije vnesti v obstoječa razmerja med državljanji in oblastjo. Množica empiričnih projektov ponuja nazoren pregled komunikacijskih in participativnih potencialov tehnologij.

Arterton velja za prvega avtorja, ki je t. i. participativne tehnologije konceptualiziral kot novo obliko posredovane politične participacije. V niz takšnih participativnih mehanizmov je vključil televizijske oddaje, ki prek telefona omogočajo neposredni stik z občinstvom; sistem povratne pošte v lokalnih časopisih in mestnih javnih centrih; interaktivno kabelsko televizijo; tele- in videokonference; računalniško podprtne konference ter končno elektronsko pošto in videotekst (Arterton, 1987: 38–42). Toda je pač ne moremo pozabiti na temo mestne uprave in njihovo delo,

projekt *Network nation*: pojav elektronske poste ter računalniških konferenc je spodbudil razprave o družbi omrežij in napovedoval nastanek širokih omrežij fizično in geografsko razpršenih posameznikov, ki se povezujejo v t. i. virtualne skupnosti (Hiltz in Turoff, 1978); ter (4) projekt informacijske superavtoceste: v 90. se je skupaj z internetom razširila podoba o nevidnem, dinamičnem pretoku informacij, aplikacij, vsebin in ljudi prek svetovnega spletja, kar naj bi obogatilo življenja posameznikov, izboljšalo njihovo izobrazbo in utrdilo skupnosti. Ti projekti so v skladu z delitvijo, ki jo je razdelal že Dutton (1999: 86).

Aplikacije komunikacijskih tehnologij je med seboj mogoče ločevati tudi glede na to, v kakšne politične namene se vzpostavljajo. Raba komunikacijskih tehnologij je namreč lahko namenjena izključno volilnim kampanjam ter volitvam, posredovanju informacij in storitev, ali tudi političnim razpravam in izmenjavi mnenj. Med specifične tehnične aplikacije lahko uvrstimo sisteme neposredne pošte, mnenjskega glasovanja, sisteme podatkovnih baz, javno dostopne računalniške mreže, konferenčne sisteme in podobno (Dutton, 1999: 178). Kljub navedenim možnostim pa je izkoristek nekaterih vzorcev delovanja še vedno bolj izjema kot pravilo. Tako je recimo v primeru elektronskih volitev in interaktivnega komuniciranja v predvolilnih kampanjah. Vzroke za takšne odklone od možnega je mogoče iskati predvsem v nesorazmerju med dominantno paradigmo demokratičnega delovanja, ki utrjuje posredništvo, in bolj neposrednimi oblikami demokratičnega nadzora (Dutton, 1999: 179).

V raziskavi RIS (avgust 2001) so recimo respondenti izrazili odločno podporo in visoka pričakovanja v zvezi z morebitnim uveljavljanjem t. i. elektronskih volitev.²³ Kar 65 odstotkov vprašanih uporabnikov interneta namreč meni, da bodo volitve v prihodnosti zagotovo potekale prek računalnikov. V njihovih očeh elektronske volitve torej niso (več) neuresničena utopija, pač pa bližnja realnost, ki s seboj prinaša korenite spremembe: povečan delež politične participacije (60 odstotkov vprašanih se s tem strinja), pogosteješo interakcijo med politiki in državljanji prek interneta (to pričakuje kar 73 odstotkov uporabnikov), ne da bi ob tem državljanji, družine ali lokalne skupnosti izgubile občutek rituala, ki je ob volitvah običajno prisoten (66 odstotkov vprašanih se tega ne boji). Če

izkušnjami, kot jih dosedaj narekuje praksa.

V prvo večjo skupino projektov spadajo številni poskusi oblikovanja boljšega dostopa do informacij javnega značaja in tudi do dela vladnih institucij. Sem lahko uvrstimo projekt OXCIS (*Oxfordshire County Council*, VB), ki ponuja brezplačen dostop do javnih informacijskih storitev in internetnih strani izbranega lokalnega okolja (glej www.charweb.org); projekt *Ask Congress* (*US House of Representatives*), ki vključuje multimedijijske kioske za postavljanje vprašanj ameriškemu kongresu; številne vladne spletne strani ter zasebne intranete, spletne strani ter konferenčne liste, ki so jih vzpostavile različne interesne skupine predvsem z namenom, da bi pomembne informacije javnega značaja približale svojim naročnikom. Sistemi, ki podpirajo javno politično razpravo in temeljijo predvsem na dialogu med uporabniki, se ločijo v dve skupini, in sicer glede na način njihovega financiranja ter lastništva. Na eni strani tako poznamo javne sisteme, druge pa vzdržujejo zasebne, neprofitne skupine. Med znane javne sisteme spadajo konferenčni sistem PEN iz Santa Monice (ZDA), sistem HOST iz Manchestra (VB), ali projekta *City-talks* in *Digital City* iz Amsterdama (NL) (natančneje so opisani v poglavju 4.2.1). Med bolj odmevnimi zasebnimi razpravljalnimi sistemi velja omeniti elektronske skupnosti, dostopne prek interneta, kot so recimo WELL (*Whole Earth Electronic Link*) in številne usenet skupine.

Učinkovitost novih možnosti za politično participacijo, ki jih podpirajo komunikacijske tehnologije, ni odvisna zgolj od razvoja tehnoloških inovacij. Tehnologija zagotovo ni zadosten pogoj za reševanje omejitev sodobnih demokratičnih družb, kot so nizka politična zavest, visoka politična apatičnost in naraščajoče nezanimanje za politične zadeve. Kot pravi Street: "Če so problemi demokracije praktični problemi, potem jih s pomočjo tehnologije lahko premostimo, toda če niso, potem jih lahko tehnologija le reproducira v neki drugi obliki" (Street v Wheeler, 1998: 227). Po drugi strani številni projekti elektronske demokracije izhajajo iz predpostavke, da je prav z implementacijo komunikacijskih tehnologij v različne kontekste demokratičnih procesov mogoče ozdraviti trenutne slabosti demokratičnega sistema; vstop političnih institucij v nastajajoče politično prizorišče, posredovano prek računalniške tehnologije, naj bi tako prispevalo k nastanku bolj informiranega in za politiko bolj

političnih institucij na tehnološke izzive in potencialne spremembe, ki jih s seboj prinašajo. Zanimiva analiza o uporabi interneta med člani ameriškega kongresa (Carter, 1999) recimo kaže, da so številni uradniki tega telesa prek interneta še vedno nedosegljivi. Pri vzpostavljanju stikov z uradnimi službami kongresa ostajajo najbolj učinkoviti osebni stiki – bodisi prek pisem, neposrednih obiskov ali telefona (Carter, 1999: 103). Tudi na prejeto elektronsko pošto se uradniki še vedno najraje odzivajo po običajni pošti. In čeprav imajo skoraj vsi kongresniki svojo spletno stran, se te predstavitve med seboj precej razlikujejo v kakovosti in možnosti odziva nanje.

Realizacija sleherne dimenzijske elektronske demokracije zahteva torej tudi resnejši in odgovornejši odziv vladnih uradov, članov parlamenta in drugih političnih institucij na pojavljajoče se oblike politične participacije. Izjemno pomemben vidik predstavlja v tem smislu stopnja politične motivacije v političnih institucijah in med političnimi akterji sploh. Neposredno se to kaže že v načinu zasnove in konkretne implementacije komunikacijskih tehnologij. Tehnologije in načini njihove rabe so vedno selektivno izbrani, model implementiranja pa vedno izhaja iz vnaprejšnje domneve o tem, kako naj bi demokracija delovala.²⁴

Poleg tehnoloških spodbud, ki na različnih ravneh pozitivno učinkujejo na uresničevanje participativnih možnosti za politično delovanje, so pri posameznih projektih pomembno vlogo odigrale tudi zunanje okoliščine, torej kontekst njihove rabe. S tem mislimo predvsem na doveznost za spremembe in pripravljenost na vključevanje državljanov v procese političnega odločanja, izražanja mnenj in oblikovanja samostojnih pobud; položaj specifičnih raziskovalnih in strokovnih skupin, ki razpolagajo z znanjem in ustrezno tehnologijo; interes in cilje predstavnikov oblasti tako na lokalni kot tudi državni ravni; splošno zainteresiranost državljanov za politične zadeve, njihovo pripravljenost za aktivno vključevanje v reševanje konkretnih družbenih problemov in ne nazadnje seznanjenost z obstoječo komunikacijsko tehnologijo ter stopnjo informacijske pismenosti. Bolj ko

²⁴ Za učinkovitejšo premostitev začetnih čeri je na tem mestu smiselnno omeniti izkušnje, ki jih imajo pri gradnji tehnološke podpore t. i. gibanja civilne mreže. Obstaja namreč nekaj konkretnih tehnoloških novosti, na katere so se naslonili tudi mnogi aktivisti, ki jih lahko označimo kot »državljani«. Leta 2004 je na podlagi teh tehnologij

razprave o uporabi novih tehnologij v demokratičnem procesu, ki pa so bile omejene predvsem na kontekst ameriške družbe. Šele v zgodnjih 90. se je pozornost za takšna vprašanja vzpostavila tudi v evropskih državah, kar je sprožilo val novih poskusov na lokalnih in nacionalnih ravneh.

E-državljeni, e-mesta, e-regije

Trenutni trendi so precej zgovorni, še posebej v tistih primerih, ko tehnološke možnosti ocenjujemo glede na njihovo uresničevanje v praksi. Ni namreč vseeno, katerim lastnostim računalniško posredovanega komuniciranja damo prednost. Zasnova in podoba določene spletne strani sta lahko v informativnem smislu izjemno bogati, ni pa nujno, da nam ta prostor ponuja tudi aktivno sodelovanje z drugimi obiskovalci strani. Odločitev o tem, kako spletne predstavitve zasnovati, kaj in na kakšen način prek njih sporočati, postane še posebej pomembna v primerih, ko se načrtuje, da bi komunikacijsko tehnologijo vključili v družbeno življenje, takrat torej, ko naj bi bile storitve namenjene predvsem v skupno dobro. Na podlagi izbranih primerov z implementacijo komunikacijskih tehnologij v različna lokalna okolja, bomo na kratko predstavili projekt *Public Electronic Network* iz Santa Monice (ZDA), *Digital City* v Amsterdamu (NL), projekt *IperBola* iz Bologne (I) in grški projekt *Network Periklej*.

Public Electronic Network (PEN) v Santa Monici. Santa Monica je eno od prvih mest v ZDA, ki je svojim prebivalcem omogočilo dostop do javne interaktivne mreže. Oblikovali so jo z namenom, da bi a) olajšali dostop do informacij javnega značaja in b) vzpostavili nov forum za javno razpravljanje (Varley, 1998: 244). Sistem PEN, ki je sprva vključeval tako možnosti za spremljanje informacij, prostor za izmenjavo elektronske pošte in tudi konferenčne storitve, je namreč pričel delovati že leta 1989. Že v začetku so sistem lahko uporabljali le registrirani prebivalci, torej tisti, ki so se nanj priključili s svojimi pravimi osebnimi podatki. Načelo vnaprejšnje registracije je sprva sprožilo kar nekaj kritičnih očitkov v smeri, da gre za postopek, ki omejuje pripravljenost občanov za sodelovanje. Toda prevladujoča lokalna politična kultura, ki je prebivalce redno spodbujala k javnemu delovanju, je tovrstne omejitve zlahka presegla. K splošnemu pozitivnemu odzivu na tehnološko novost je precej prispevalo tudi

za ta prenike od sprva interaktivnih k vse bolj enosmernih informacijskih tokovom ni bil v slabosti konferenčnega sistema. Dejavnik, ki je v veliki meri spodbudil takšen razvoj, je izhajal iz drugačnih prioritet lokalne politike, ki se je vse bolj usmerjala k informacijski ponudbi ter zagotavljanju javnih storitev. Tako se je PEN iz primarno komunikacijskega okolja preobrazil v prvenstveno informacijski sistem.

Omejitve sistema so se izražale tudi drugje. Ena od težav je bila že sama narava komuniciranja in (ne)kvaliteta medosebnih odnosov, ki so se oblikovali v konferenčnih sobah. Znotraj skupnosti PEN se je na neki točki namreč pojавil konflikt glede tega, kakšne so ustrezne norme obnašanja in tudi vodenja medosebnih pogоворov. Pogosti osebni napadi in žalitve so povzročili, da so mnogi člani izstopili iz sistema in v njem prenehali sodelovati (Dutton, 1996: 275). Drugo grožnjo za delovanje sistema je povzročil nagel vzpon interneta. Z naraščajočo popularnostjo vsebinsko bolj bogatega svetovnega spletja je sistem PEN vse teže tekmoval. Posledica tega je bila, da so se številni uporabniki sčasoma preusmerili na druge kanale računalniško posredovanega komuniciranja.

Ne glede na številne težave, s katerimi so se soočili uporabniki sistema PEN, lahko rečemo, da je implementacija računalniško podprtne tehnologije v obstoječa razmerja znotraj danega lokalnega konteksta prispevala k poglobitvi in širitvi komunikacijskih tokov na različnih ravneh – med občani in občinskimi avtoritetami ter med različnimi socialnimi in interesnimi skupinami. Oblikovale so se komunikacijske poti, ki pred tem sploh niso obstajale oz. so se nenehno srečevale s povsem fizičnimi, prostorskimi omejitvami. Sistem PEN je namreč odprl javni prostor tudi marginaliziranim skupinam, recimo brezdomcem, ki so se z njegovo pomočjo lahko enakopravno vključevale v javno življenje. Prav tako se je spričo novih vezi med občani ponovno izpostavil pomen skupnosti in skupnega sodelovanja, kar je ne nazadnje pripomoglo tudi k večjim motivom za politično delovanje.

Amsterdam – Digitalno mesto. Če bi želeli najti PEN-u primerljiv sistem znotraj evropskega prostora, potem je to verjetno poskus digitalnega mesta na primeru Amsterdama. Glavni namen projekta je bil oblikovati in vzdrževati nekakšno lokalno elektronsko skupnost, kjer bosta javno

distribucijo informacij, ki jih ponujajo lokalna oblast, uprava in drugi javni zavodi; c) ponujati državljanom in družbenim organizacijam relevantne informacije; č) svetovati pri razvoju in ponudbi storitev, ki so v skupnem interesu, ter končno d) razviti mehanizme (grafično podporo, iskalnike), ki bodo uporabnikom olajšali dostop do ponujenih storitev (Francissen in Brants, 1998: 23).

Že od vsega začetka je bil projekt izjemno dobro sprejet. V prvih desetih tednih njegovega delovanja se je nanj priključilo 13 tisoč prebivalcev. K tako visokemu obisku je veliko pripomogla pozornost, ki so jo projektu namenjali drugi množični mediji. Populacijo digitalnega mesta so sestavljale tri različne skupine ljudi: (1) iskalci informacij, (2) člani enega ali več razpravljalnih forumov in (3) ponudniki informacij. Večina obiskovalcev je spadala v prvo skupino, ki je informacije najpogosteje iskala v že obstoječih "zgradbah" določenega dela mesta (oziroma na posebej prirejenih spletnih straneh). Dostop do mesta je bil možen od doma ali službe, tisti, ki teh možnosti niso imeli, so nanj dostopali prek javnih terminalov v občinskih zgradbah, javnih knjižnicah ali domovih za upokojene in invalidne osebe. Toda sočasno z vzponom svetovnega spletja in interneta je njegova popularnost padala. Podobno kot sistemu PEN se tudi digitalnemu mestu ni uspelo dovolj hitro odzvati na nove interaktivne možnosti.

IperBole. Projekt *Internet per Bologna e Emilia* ali krajše IperBole se je začel leta 1995 na pobudo mestnih in lokalnih oblasti. Mestni uradniki Bologne so namreč žeeli vsakemu občanu zagotoviti pravico dostopa do interneta in tako odpreti nov prostor za razpravljanje o javnih lokalnih zadevah. Poleg politične je projekt spodbudila tudi visoka finančna podpora lokalnih oblasti, obenem pa tudi visoka stopnja računalniške pismenosti in obsirne razprave o možnostih za elektronsko demokracijo na lokalni ravni. Ključni cilj projekta je predstavljala "pravica do povezovanja" občanov, ki je presegala tehnične možnosti dostopa do novih tehnologij in vključevala predvsem pravico do računalniške pismenosti. Mestne oblasti so že ele vpeljati tudi praktične mehanizme, ki bi prispevali k razvoju novih oblik računalniško posredovane politične participacije: telereferendum, teleankete, razpravljalne forume, programe za računalniško opismenjevanje,

Kot poudarja avtor projekta, Leda Guidi (2000: 91–92), so se sčasoma pojavile nekatere težnje, ki so prvotno zasnovano projekta spremenile. Mestne oblasti in njihovi predstavniki so se namreč kmalu soočali s prevelikim obsegom sporočil, ki so na njihove naslove prihajala prek elektronske pošte. Tudi razpravljalni forumi, ki so jih vodile mestne oblasti, so bili (pre)pogosto obiskani. In ne nazadnje, dostop do svežih informacij je zahteval več rednih stikov med uradniki in občani, kot je bilo to običajno. Rešitev omenjenih težav so mestne oblasti videle v tem, da okrepijo vlogo arbitra; še bolj striktno so posegale v teme, ki so potekale na forumih, in še bolj izrazito narekovale načine, kako naj potekajo razprave. Tudi sistem informacij se je vse bolj preusmeril v samopromocijo lokalnih avtoritet. Občani so tako izgubili možnost, da samostojno izbirajo, predstavljajo in oblikujejo pomembne teme, sistem pa je pozabil na svojo osnovno noto – postati nov prostor, v katerega se samostojno stekajo različne ideje in v katerem se povezujejo različni ljudje.

Network Perikley. Na vlogo lokalnih oblasti pri izvajanju projektov z elektronsko demokracijo je mogoče pokazati tudi s pomočjo grškega eksperimenta Periklej iz leta 1992. Kot mnogi drugi poskusi je tudi Periklej nastal kot “orožje” proti naraščajočemu političnemu cinizmu in razočaranju nad dogajanjem v politični arenai (Tsagarousianou, 1998). Lokalna mestna oblast se je namreč prek projekta odzvala na sodobne omejitve predstavnške demokracije, predvsem na odtujenost državljanov in neodzivnost političnega sistema na zahteve volilcev. Tako kot je veljalo za sistem PEN ali primer Digitalnega mesta, tudi Periklej ni bil zasnovan kot del svetovnega spletja. Dostop do novega informacijskega sistema, ki naj bi okreplil lokalne skupnosti, je bil omogočen prek javnih kioskov, dostop od doma ali delovnih mest pa je bil bolj omejen. S kombinacijo plebiscitarnih in deliberativnih mehanizmov delovanja se je razvil v pomembno dopolnilo drugim oblikam političnega odločanja (Tsagarousianou, 1998: 46). Toda kot na drugem mestu dodajata Taylor in Burt (1999: 153), je projekt vsaj na treh ravneh predstavljal podporo neposredni demokraciji: prvič, državljanom je omogočal, da izbirajo teme za diskusijo in o temah glasujejo; drugič, omogočal je izvedbo referendumov, ki so bili lahko posvetovalni ali obvezujoči; in tretjič,

spremembe znotraj civilne družbe primerjamo z odzivi uradnih vladnih ali parlamentarnih predstavnikov, lahko z veliko gotovostjo trdimo, da slednji v veliki meri zaostajajo za prvimi. Čeprav so kar nekaj samostojnih pobud sprožili prav posamezni politiki (kot recimo v ZDA Al Gore, Ross Perot in Bill Clinton ali v VB Tony Blair), še vedno velja, da so politične institucije spletu razmeroma pozno odprle svoja vrata.

Kibernetski prostor je v svojem tehničnem smislu veliko omrežje med seboj povezanih računalnikov. V družbenem smislu pa označuje mesto družbenih delovanj, praks in odnosov. Če se omejimo samo na tiste njegove dele, ki tvorijo javno komuniciranje in politično delovanje, se neposredno navežemo na družbene strukture, kot so politične institucije, predstavniki lokalne oblasti in državljanе. O dosedanjih poskusih integracije različnih komunikacijskih praks se bomo v nadaljevanju prepričali s pregledom stanja v tistem institucionalnem okviru, ki je glede na razpravo o elektronski javni sferi zagotovo najbolj primeren. Gre za tiste dele svetovnega spleta, ki predstavljajo *politične institucionalne akterje*. Načini, kako lahko državljanı vzpostavljajo stike z vladnimi službami, ki so dostopne prek spletnih predstavitev, so ključni tudi za razumevanje elektronske javne sfere. Brskanje po spletnih straneh političnih institucij in spremljanje informacij namreč omogočata bolj vključujočo in aktivno spremljanje ponujenih vsebin, kot je to mogoče s pomočjo vnaprej selezioniranih informacij, ki jih ponujajo radiodifuzni množični mediji.

Kot enega prvih takšnih poskusov je treba na tem mestu omeniti primer iz Minnesota (ZDA), kjer se je leta 1994 vzpostavila težnja po uporabi interneta kot medija za razpravljanje o nacionalnih in lokalnih političnih zadevah (Aikens, 1994). Pobudnik projekta o e-demokraciji v Minnesota (*MN E-democracy*) je bil Steven Clift, takrat še študent, ki je proučeval učinke komunikacijskih tehnologij na organizacijsko strukturo vlade in naravo političnih procesov. Cliftovo razumevanje elektronske demokracije je temeljilo na nizu političnih akterjev in institucij, ki poskušajo del svojih aktivnosti prenesti na mrežo. Projekt *MN E-democracy* je na svoji spletni strani prvi ponujal možnost glasovanja prek spletja (Clift, 2000: 18), obenem pa je predstavljal tudi prvi resnejši poskus oblikovanja javnega razpravljalnega foruma, imenovanega *MN-Politics*. S povprečno 400 do

prizorisču, obenem pa zanjevajo veliko mero odgovornosti: "Tu lahko izjavijo kar koli želijo, toda če so njihove pripombe neumestne, agresivne ali celo žaljive, lahko drugi nanje takoj odreagirajo ali jih celo ignorirajo. To pa ljudi prisili, da temeljiteje razmisljijo o svojih dejanjih in ne nazadnje tudi o tem, kdo so" (Aikens, 1999: 191). Prek sodelovanja v računalniško podprtih razpravah o političnih zadevah imajo državljeni res potencialno večje možnosti vpliva na procese sprejemanja političnih odločitev. Toda stopnja njihove uspešnosti je v veliki meri odvisna od vloženega truda ter osebne odgovornosti do posameznih predlogov, akcij in rešitev, ki jih v teh okoljih izrazijo.

Tudi navzočnost državnih institucij na spletu ni zanemarljiva novost, še posebej pomemben družbeni dejavnik pa postane, če sprejmemo tezo, da se "na ta način država kaže kot tehnološko razvita in odprta za obiskovalce kibernetskega prostora" (Purcell, 1999: 16). V slovenskih okoliščinah utegne biti to prej ovira za obete v zvezi s pojmom elektronska demokracija in z njegovimi praktičnimi aplikacijami. Purcellova analiza predstavitevih strani nekaterih slovenskih političnih institucij (strani tedanjega predsednika vlade, Urada vlade za informatiko, Republiške volilne komisije), pomembnejših okoljevarstvenih in turističnih agencij (Svet varstva za okolje, Narodni triglavski park) in tudi poslovno ekonomskih zavodov (Urad za gospodarsko promocijo in tuje investicije, Urad RS za intelektualno lastnino) je namreč pokazala, da se je slovenska država odločila za takšno podobo na spletu, ki ji primarno koristi kot prostor za lobiranje z mednarodnimi institucijami ter njihovimi predstavniki, domačim uporabnikom pa zagotavlja predvsem dostop do informacij in nekaterih storitev (Purcell, 1999: 56).²⁵

Slovenska vlada nas, na primer, na svoji spletni strani www.gov.si (avgust 2001) nagovori z naslednjim besedilom: "S pomočjo spletne strani želi vlada izboljšati informacijske tokove med vlado in javnostjo in svoje aktivnosti predstaviti čim večjemu občinstvu internetnih uporabnikov. Tu lahko najdete vladna poročila s tiskovnih konferenc in informacije z

²⁵ Podobno usmerjenost države navzven je v svojem nastopu na javni okrogli mizi, Izzivi informacijske družbe, napovedal tudi eden od takratnih poslancev, ko je med pomembnejšimi nalogami Državnega zabora naštel predvsem računalniško posredovanje in delo s bilbordi. Enkrat je vprašal: "Kaj je vrednost informacij?" Evidenčno je

zainteresirani javnosti. Cilj torej ni odpiranje prostora razpravam o takšnih zadevah ali dilemah, niti ni namen sprejemati morebitnih vprašanj. Internet je prvenstveno uporabljen kot enosmerni medij, namenjen občinstvom, ki si želijo novih informacij.

Druga, prav tako zgovorna lastnost institucionaliziranih spletnih predstavitev v slovenskem političnem prizorišču je njihova raznovrstnost in očitno pomanjkanje skupnega koncepta. "Namesto skupne podobe velika zmeda" je spletno podobo komentiral poročevalec časopisa Delo (11. avgust 2001). Kakovost spletne podobe vladnih služb je namreč odvisna predvsem od želja ministra in njegovih osebnih preferenc. Takšna raznovrstnost, ki je ne nazadnje pogojena tudi z razlikami v finančni podpori posameznim spletnim predstavitevam, pa otežuje prepoznavanje političnih institucij na mreži, kot tudi spremeljanje njihovega dela, oddelkov in posebnih politik. Čeprav je slovenski vladni kabinet z Ministrstvom za informacijsko družbo bogatejši, ostaja na tem področju vidno dejstvo, da se je v obdobju njegovega delovanja na tem področju le malo spremenilo.

Analize o kakovosti in značilnostih nastajajočega političnega okolja v drugih evropskih državah kažejo, da so izkušnje podobne. Internet kot nov medij ponuja političnim strankam možnost, da se nekako izognejo pravilom in praksam, ki jih uravnavajo tradicionalni množični mediji, in o svojem delovanju širšo javnost obveščajo po lastni presoji. Študija Nixon in Johannsona (1999: 142) dokazuje nasprotno, da le redke nizozemske in švedske politične stranke internet razumejo kot informacijski prostor, ki bi nadomeščal vlogo in pomen klasičnih množičnih medijev. Izkoriščajo ga bolj kot komplementarno komunikacijsko prizorišče, ki je koristno za vzpostavljanje internih komunikacijskih tokov in je torej uporabno predvsem za delovanje znotraj posamezne politične stranke. Pomisleki in ovire najbrž izvirajo iz naslednje dileme, ki jo izpostavlja avtorja, namreč: "Če bi stranke privzele bolj na tehnologiji utemeljen pojmem diskurzivne demokracije (digitalno demokracijo), bi neomreženemu članu stranke ali državljanu otežile vpogled v njihovo delovanje ali rezultate dela" (Nixon in Johansson, 1999: 148).²⁶ Analiza spletnih strani švedskih in nizozemskih političnih strank (Nixon in Johansson, 1999: 142-145) je še pokazala, da so informacije, ki jih strani vsebujejo, bodisi preveč osnovne ali preveč

Za slovenski prostor je prav tako mogoče reči, da se politični akterji izogibajo takšni rabi računalniške tehnologije, ki bi bila v prid interaktivnemu, torej dvostranskemu povezovanju institucij ter njihovih članov z državljeni. Nekateri podatki so več kot zgovorni: leta 2000 je od skupaj 34 registriranih slovenskih političnih strank²⁸ le 6 strank imelo svojo predstavitevno stran, polovica med njimi je bila neparlamentarnih strank. Danes (leta 2003) so na spletu prisotne vse parlamentarne stranke, vendar obstajajo med njimi pomembne razlike. Čeprav samo ena politična stranka na svoji spletni strani nima niti splošnega elektronskega naslova, prek katerega bi lahko obiskovalci strani pošiljali elektronsko pošto, se zdi, da je interaktivno, bolj neposredno delovanje oteženo; polovica političnih strank na svojih spletnih predstavivah vsebuje naslove elektronske pošte pomembnejših predstavnikov strank, le tri stranke pa tudi naslov strankarskega prvaka. Možnosti za posvetovanje so prav tako omejene; polovica spletnih predstavitev političnih strank je opremljena z razpravljalnimi forumi, na petih je mogoče sodelovati v spletni anketi, ki pa jih ni mogoče komentirati. Presenetljivo slabo pa politične stranke ta novi prostor izkoriščajo za pridobivanje novih somišljenikov. Zato ni težko reči, da svetovni splet razumejo bolj kot medij za javno obveščanje in ne kot raznovrstno, učinkovito in ustvarjalno sredstvo za komuniciranje. Tudi Vintar in sodelavci (1999) ugotavljajo, da javne institucije v Sloveniji internet uporabljajo predvsem za predstavljanje, razglasjanje in enosmerno obveščanje.

Prav tako zanimive ugotovitve ponujajo izkušnje z odzivi parlamentov posameznih držav na tehnološke novosti. Na tem področju je bilo narejenih že kar nekaj študij, zanimanje zanj pa intenzivno narašča (glej Coleman, Taylor in van de Donk, 1999).²⁹ Vzemimo za primer danski parlament,

²⁷ Nič kaj bolj spodbudnih ugotovitev ne ponuja študija kanadskih političnih strank (Cross, 1998). Čeprav so se politične stranke v tem prostoru naslonile na komunikacijske tehnologije z namenom, da bi svoje interne procese približale lastnim volilcem, torej iz povsem drugega zornega kota, pa s tem niso povzročile bistvenega povečanja števila delujočih (Cross, 1998: 139). Zanimanje simpatizerjev, dejanskih volilcev, članov ali drugih naključnih obiskovalcev spletnih strani političnih strank je za tovrstno javno sodelovanje namreč izjemno nizko. Takšen 'neuspehl' je po mnenju Crossa posledica izkušenj z delovanjem političnih strank, ki tudi sicer ne ponujajo realnih možnosti, da bi posamezniki pomembnejše vplivali na javno politiko (Cross, 1998: 141).

zakonodajnimi procesom, vendar kot ugotavljajo analitički, spletna strani poudarila novih načinov za povečano politično participacijo ali možnosti za neposreden vpliv na oblikovanje politik. V ospredje so postavljeni izključno funkcionalni vidiki spletnih strani, kot je recimo posredovanje vsebin novinarjem. "Spletne predstavitev je bila v večji meri oblikovana za 'tradicionalne' uporabnike (torej politike in novinarje)" (Löfgren, 1999: 133).

Intervjuji s predstavniki posameznih ciljnih skupin uporabnikov so izluščili dodatne pomanjkljivosti implementirane spletne predstavitev. Prvič, da spletna stran konstruira tradicionalno in idealistično podobo o dnevnom dogajanju v parlamentu, in drugič, da se usmerja predvsem ali izključno na rezultate dela v parlamentu in ne na njegove delovne procese. Tako sploh ne reflektira zakonodajnih procesov, ki so sestavni del slehernega parlamenta. Ali kot je spletno podobo komentiral eden od novinarjev: "Raje se osredotoča na sprejete odločitve, ki so v posameznih parlamentarnih komisijah že predmet razprav in priprav" (Löfgren, 1999: 135).

Takšne ugotovitve in posamezni primeri vendarle ne pomenijo, da so nastajajoči odnosi med vladnimi, zakonodajnimi in drugimi političnimi institucijami ter državljeni nujno enosmerni. Prav nasprotno, evalvacija parlamentarnih predstavitevnih strani različnih nacionalnih držav (Taylor in Burt, 1999) ponuja vpogled v številne konstruktivne okoliščine, kjer je aktivno vključevanje državljanov možno.³⁰ Večina parlamentarnih predstavitevnih strani namreč vsebuje informacije o urnikih razprav in tudi dostop do zapisov že končanih razprav. V veliko pomoč so na tem mestu lahko tudi iskalniki, ki omogočajo brskanje za informacijami prek izbranih ključnih pojmov. Na podlagi predstavljene študije je mogoče potegniti sklep, da spletne strani pogosto ponujajo intenzivne mehanizme, ki pomagajo državljanom vstopiti in izstopiti iz (virtualnega) parlamenta (Taylor in Burt, 1999: 154).

(De)mitologizacija učinkov tehnologij

Številne možnosti za revitalizacijo obstoječih demokratičnih procesov torej obstajajo, vprašanje pa je, koliko so sploh izkoriščene. Na podlagi

potrebuje se nekaj časa in tudi več empiričnih analiz, da bi lahko celovitejše ocenili njene posledice. Večina spoznanj s tega področja je trenutno v fazi intenzivnega zbiranja podatkov. Prav tako je treba počakati na odgovore tistih, ki tehnološke inovacije načrtujejo in sodelujejo pri zasnovi projektov, kot tudi na tiste, ki so jim takšni poskusi namenjeni. Ne glede na to pa je na podlagi predstavljenega mogoče reči, da dosedanje implementacije le minimalno posegajo v obstoječe okvire političnega delovanja in načine sprejemanja odločitev skoraj v ničemer ne spreminja. Večina sodobnih poskusov se je namreč preobrazila v bogate, raznovrstne informacijske sisteme, ki uporabnike na hiter in zanimiv način seznanjajo z delovanjem javnih institucij, bistveno manj pa prispevajo k širitvi komunikacijskih kanalov za javno delovanje, ki bi bili bližji ljudem. Trenutne oblike implementacij ostajajo tako še precej daleč od vizij, ki jih predpostavlja neposredne ali deliberativne oblike demokracije.

Pri ocenjevanju trenutnih oblik in narave nastajajočih političnih prizorišč na spletu nam je lahko v pomoč t. i. lestvica informatizacije, ki ločuje več stopenj tehnološke implementacije (Bellamy in Raab, 1999: 158). Na najnižjo stopnico spadajo tisti poskusi, ki tehnologije uporabljajo predvsem tako, da izboljšajo delovanje samih političnih institucij. Na drugi stopnji se informacije že posredujejo širši javnosti, tehnologije pa nastopajo kot orodje, ki omogoča dostop do različnih virov informacij. Raba interaktivnih potencialov tehnologij je značilna za tretjo stopnjo na lestvici informatizacije, ki že vpeljuje element sodelovanja med posamezno institucijo in uporabniki. Čisto na vrh lestvice se uvrščajo tisti poskusi, ki omogočajo sodelovanje na kolektivni ravni. Če opisano tipologijo preslikamo v polje trenutnih praks, kot jih izpričujejo sodobni poskusi, lahko ugotovimo, da večina trenutnih oblik implementacije ustreza kvečjemu drugi, le redko tudi tretji stopnji predstavljene lestvice.

Konceptualno bolj zahteven, a pojasnjevalno močnejši način ocenjevanja dejanske realizacije participativnih potencialov predstavlja kritični premislek o tistih predpostavkah, ki si jih v svoji podobi elektronske demokracije zamišljajo zagovorniki neposrednega modela demokracije (Barber, 1984; Grossman, 1995; Budge, 1996). Participativne ali neposredne oblike e-demokracije namreč predpostavljajo (1) *enakomeren dostop do novih tehnologij in komunikacijskih kanalov*, (2) *ekspresivno*

po, je političnega značaja, da so, direktno označeno demokracijo, občini predpostavljajo, da imajo državljanji do tehnologije neomejen dostop (npr. Grossman, 1995; Barber, 1984). Tovrstno pričakovanje je lahko sporno, še posebej problematično pa postane, ko ga soočimo z družbeno stvarnostjo. V splošnem je namreč dostop do računalniških omrežij še vedno prej privilegij nekaterih kot pravica vseh. V Sloveniji, denimo, standardne ankete projekta RIS in drugih kažejo, da število mesečnih uporabnikov interneta že dalj časa celo pada. V populaciji 15 let in več to pomeni, da je v povprečju 32 odstotkov uporabnikov interneta.

Za nekatere raziskovalce so takšni podatki že skoraj alarmantni (Luke, 1998). Wilhelm ob podobnih deležih celo ugotavlja, da novi komunikacijski medij onemogoča nadaljnji razvoj demokracije, saj (ponovno) izpostavlja dileme o družbeno-ekonomskih determinantah, ki povzročajo neenako distribucijo tehnoloških znanj (Wilhelm, 2000: 4). Za reševanje obstoječih družbenih in političnih problemov, ki so vsaj delno povezani z distribucijo virov, veščin in osnovnih sredstev komuniciranja v družbi, tehnologija torej ni dovolj. Demokratizacija se namreč izraža predvsem skozi širitev socialne osnove komuniciranja (Splichal, 1997: 368), torej v razmerah, ko nove oblike komuniciranja prispevajo k vključevanju pred tem izključenih socialnih kategorij.

Predpostavka o splošni pravici do dostopa do interneta je prav tako tesno povezana z idejo o razširitvi elektronske javne sfere (Oblak, 2001), kjer lahko posamezniki, skupine ter organizacije poljubno in preprosto dostopajo do informacijskih virov in komunikacijskih okolij. Toda nastajajoča oblika javne sfere je v nekem pogledu tudi prostor, ki deluje po načelu izključevanja. Izkaže se, da je dostop do mnogih aktivnosti omejen socialno (glede na starost, spol, lokaliteto ali raso), ekonomsko (glede na dohodek, zaposlitev), še posebej pa je odvisen od stopnje dosežene izobrazbe. "Primat pridobljene izobrazbe – in veščin, izurjenosti ter pismenosti, ki spremljajo izobrazbeni uspeh – igra pomembno vlogo pri oblikovanju izhodišč za popolno participacijo v digitalni demokraciji" (Wilhelm, 2000: 54). Kot zgovorno kažejo podatki iz drugih držav (Population Survey Data 1998; v Wilhelm, 2000), je dostop do interneta odvisen od višine dohodka v gospodinjstvu: le 8 odstotkov gospodinjstev s podpovprečnimi dohodki

izobrazbe, starosti, dohodka in geografske lokacije gospodinjstva.

Če sklepamo na podlagi rezultatov, lahko ugotovimo, da je uporaba interneta v vzorčni populaciji *spodbujena z višjo izobrazbo in višjim dohodkom, znižuje pa se s starostjo in deloma tudi z neurbanostjo*. Tisti respondenti, ki so mlajši, visoko izobraženi, ki imajo višje dohodke in živijo v urbanih okoljih, več uporabljajo internet kot ostali.³² Trdimo lahko, da se uporaba interneta povečuje predvsem z višanjem izobrazbe posameznikov ter večanjem njihovega dohodka, znižuje pa s starostjo in neurbanostjo. Dostop do novega komunikacijskega medija torej še zdaleč ni enakomerno razpršen v sferi vsakdanjega življenja. Prav nasprotno, zdi se, da je pri njegovi rabi prisotna zgovorna ločitvena črta, ki družbo ostro deli na dva pola – na eni strani so tisti, ki so v sodobne komunikacijske tokove vključeni, na drugi pa oni, ki vanje nimajo vstopa.

Ideje o idealnem državljanu

Podoba elektronske demokracije kot foruma, kjer naj bi se izoblikovale bolj neposredne oblike demokratičnega delovanja, predpostavlja nadalje obstoj “idealnega državljana”, ki pogosto spremlja politične zadeve, ki se o politiki redno informira, ki ga politične zadeve močno zadevajo in je zato o njih tudi pripravljen izražati svoje mnenje (glej Grossman, 1995). Izhajajoč iz ugotovitve, da so “antični Grki večji del svojih sredstev, časa in napora investirali v spodbujanje nečesa, kar so sami imenovali ‘javni duh’ v njihovi republiki” (Grossman, 1995: 239), Grossman tudi v sodobni politični družbi pričakuje vse večjo potrebo po kultivaciji dobrega državljanega. Da bi to dosegli, nadaljuje, potrebujemo nove načine, s katerimi

³¹ Oblikovali smo model z eno odvisno spremenljivko (uporaba interneta) in štirimi neodvisnimi spremenljivkami (izobrazba, starost, dohodek in geografska lokacija). Odvisno spremenljivko smo merili z vprašanjem “Ali uporabljate internet?”, na katero so vprašani lahko odgovorili z ordinalno lestvico (1), ne, nikoli; (2) da, včasih; (3) da, pogosto; ali (4) da, redno. Izobrazba je merjena z odgovori, kot so (1) končana osnovna šola; (2) srednja poklicna šola; (3) srednja šola; (4) višja šola (5) visoka ali več. Starost vprašanega je bila izračunana na podlagi njegove letnice rojstva, višina dohodka pa je bila porazdeljena v sedem enako širokih razredov. Razlike v geografski lokaciji gospodinjstev so označevali odgovori kot 1) mestno, 2) primestno in 3) vaško okolje.

³² Omenjeni model je statistično značilen, z izbranimi neodvisnimi spremenljivkami

v delo vlade in dopusti vpliv na odločitve, ki jih sooblikujejo tudi druge politične institucije, se kultivira bolj informirano volilno telo.

Odziv Davisa na takšna pričakovanja je izrecno negativen. Po njegovem mnenju je takšna podoba idealnega državljanega prej velika izjema kot pravilo. Večina volilcev in še večja večina državljanov posveti le malo časa zbiranju informacij o političnih zadevah (Davis, 1999: 179). Še več, številni avtorji opozarjajo, da je internet najbolj privlačen prav za tiste medijske potrošnike, ki tudi sicer konstituirajo politično bolj aktivne dele populacije in ki se nasprok bolj zanimajo za politične zadeve kot ostala večina. Analiza razlik med uporabniki interneta in internetnimi aktivisti, ki sta jo opravila Hill in Hughes (1998), je denimo pokazala, da aktivisti v povprečju pogosteje iščejo informacije na spletu in različne vire uporabljajo bolj raznovrstno, kot to počnejo povprečni uporabniki interneta. Sam pojav komunikacijskih tehnologij torej ne povečuje nujno stopnje politične informiranosti med državljenji, še manj pa pripomore k vključevanju politično šibkejših delov širše družbe.

To spoznanje ne more ovreči ocene, da je internet prav zaradi svojih raznovrstnih funkcij in storitev, ki jih ponuja, učinkovito orodje za posredovanje javnih in političnih informacij državljanom. Informacijski proces namreč ne poteka zgolj prek spletnih predstavitev politično relevantnih institucij. Mnogi politični akterji uporabljajo tudi druge storitve, med katerimi je najbolj popularna zagotovo elektronska pošta. Večina ameriških vladnih služb, ki prejemajo elektronsko pošto, denimo poroča, da vsem naslovnikom avtomatsko odpošljejo odgovor, v katerem jim zatrdijo, da bodo natančneje obrazložitev na posamezne prošnje, vprašanja ali dane pobude prejeli čez čas, toda po klasični pošti (Carter, 1999: 113). Prednost spletnih predstavitev je tudi v tem, da je velik del informacij in podatkov podan v preprosti obliki in na preprost način. Brskanje po spletnih straneh političnih institucij in spremljanje ponujenih informacij omogoča aktivno sprejemanje ponujenih vsebin. Vprašanje pa je, koliko so posamezne prakse sploh razširjene med uporabniki interneta.

Če sklepamo na podlagi podatkov iz raziskave Raba interneta v Sloveniji (RIS 2001), potem bi o razširjenosti politične participacije prek spletne težko govorili (glej tabelo 4.1). Izjemno rednega pregledovanja spletnih strani, iskanja informacij o političnih zadevah ter odgovarjanje na razničnih

Indikatorji za spremenljivko "politična aktivnost prek interneta"

Ali ste s pomočjo interneta ...?	1 ne, nikoli	2, 3 da, enkrat ali večkrat	aritmetična sredina	N
obiskali spletno stran kakšne slovenske politične institucije	16 %	84 %	2,54	126
poiskali kakšen uradni dokument (zakon ali politični program)	20 %	80 %	2,48	126
sodelovali v mnenjski anketi o političnih zadevah	27 %	73 %	2,27	126
pisali elektronsko pošto medijem	54 %	46 %	1,76	126
pisali elektronsko pošto politiku ali politični instituciji	60 %	40 %	1,63	126
podpisali peticijo ali pismo podpore	60 %	40 %	1,63	126
sodelovali v razpravi o politični zadevi	63 %	37 %	1,63	126

Vir: RIS, avgust 2001³³

Ideja o izobraženem državljanu implicira mnogo več kot zgolj preprosto iskanje in sprejemanje informacij o delovanju v sferi politike. Kot ugotavljajo Hale, Musso in Weare (1999: 105), ima civilnodružbeno vedenje temelje v posameznikovi zavzetosti za skupno dobro in izhaja iz njegove pripravljenosti za sprejemanje družbene odgovornosti. Kar z drugimi besedami pomeni, da se državljeni vključujejo v takšne aktivnosti, ki zahtevajo soočenje z izbirami in sprejetimi odločitvami, obenem pa predpostavlja tudi posameznikovo razumevanje posledic, ki jih odločitve lahko prinesejo. Nedvomno drži, da internet lahko nastopa kot učinkovito pomagalo pri dvosmernih komunikacijskih procesih, toda komuniciranje med državljeni in vlado zahteva več kot zgolj ponujanje informacij.

Ne glede na to se s pomočjo računalniško posredovanega komuniciranja

³³ Gre za dolgoletni projekt Raba Interneta v Sloveniji, ki ga pod strokovnim vodstvom dr. Vasje Vehovarja izvaja Katedra za metodologijo in informatiko na Fakulteti za organizacijske in ekonomski dejavnosti Univerze v Ljubljani.

interneta posameznim oblikom participacije, ki jih internet ponuja. Kako ocenjujejo njihove potencialne učinke? Poznavanje uporabnikovih ocen in pričakovanj je še posebej pomembno, če predpostavljamo, da odnosi do teh novih možnosti posledično določajo tudi posameznikova stališča in odločitve o tem, kako naj v tem okolju deluje, s kom naj komunicira oz. o čem naj sploh razpravlja.

Tabela 4.2: Vrednosti aritmetičnih sredin in odgovori v odstotkih na indikatorjih za spremenljivko "percepcija demokratičnega značaja interneta"³⁴

Se vam zdi, da je zdaj, odkar obstaja internet, kaj bolj preprosto narediti naslednje stvari .... N = 123	1 nič ni bolj preprosto	2	3	4	5 zagotovo je bolj preprosto	aritmet. sredina
	%	%	%	%	%	
seznaniti se z mnenji drugih	4,1	4,9	12,2	35,0	43,9	4,10
poiskati ljudi s podobnimi interesi	4,9	9,8	14,6	35,0	35,8	3,87
predstaviti svoja mnenja	6,5	10,6	13,0	29,3	40,7	3,87
se vključiti v poznavalske razprave	8,1	8,1	19,5	36,6	27,6	3,67
dobiti povratne informacije od javnih institucij	27,4	18,5	21,8	16,1	16,1	2,75
navezati stik s politiki (poslanci, vladci, župani)	29,8	28,2	21,0	12,9	8,1	2,41
Kako učinkovito je lahko družbeno delovanje, če ga izpeljemo s pomočjo interneta? N=123	1 sploh ni učinkovito	2	3	4	5 bistveno bolj je učinkovito	aritmet. sredina
	%	%	%	%	%	
organiziranje skupine somišljenikov	4,1	13,9	28,7	28,7	24,6	3,56
zbiranje podpisov za peticijo	8,1	20,3	30,9	20,3	20,3	3,24
izvajanje dobrodelnih akcij	4,1	21,1	36,6	23,6	14,6	3,24
agitiranje za politične cilje	10,7	32,8	27,9	18,9	9,8	2,84
organiziranje množičnega protesta	13,8	30,1	19,5	18,7	17,9	2,97

realen in zato tudi razumljiv, je nizko zaupanje v prvi dve navedeni oblike delovanja – navezovanje stikov s politiki in prejemanje informacij od političnih institucij – zagotovo znak za alarm. V tehnološkem smislu sta namreč ravno ti dve obliki najbolj preprosti. Če jih primerjamo z izsledki drugih analiz (glej recimo Coleman, Taylor in van de Donk, 1999), je presenetljivo, da jih slovenski uporabniki interneta zaznavajo kot najmanj dostopne in zatorej najbolj težavne oblike političnega delovanja v tem novem prizorišču. Očitno lahko na podlagi povedanega sklenemo, da so njihove izkušnje z interakcijami s političnimi akterji slabe in neuspešne. Ali kot opozarja Richardova, „vlade ne morejo pričakovati, da bodo odigrale aktivno vlogo pri oblikovanju takšne strukture, kot jo opisuje model zdrave civilne družbe, če ne bodo najprej zagovore, da se administracija na to novo okolje povezav in vozlišč tudi prilagodi“ (Richard, 1999: 85). Pripravljenost za celovito sprejemanje in ustrezni odziv na razširitev računalniško posredovanega komuniciranja znotraj politične sfere je zato nujen pogoj, če želimo doseči, da bodo potenciali tudi maksimalno izkoriščeni.

Breme (ne)interaktivnosti

V tem smislu velja kot eno najbolj stimulativnih lastnosti računalniških mrež prav inherentno načelo njihove interaktivnosti. Kot se je pokazalo pri projektu elektronske pošte v Beli hiši, niso vse internetne prakse nujno tudi interaktivne (Hacker, 1996). „Pošiljanje sporočil prek e-pošte predsedniku Clintonu ni interaktivno dejanje. Prav tako to ni sprejem pisma, v katerem piše, da se predsednik veseli vašega pisanja. Prejem osebne note (ali druge vrste sporočil), v kateri so dani odgovori na zastavljena vprašanja in neposredni odzivi na določen problem, je interaktivno dejanje“ (Hacker, 1996: 227). Mnogo nejasnosti pri proučevanju učinkov računalniško posredovanega komuniciranja na oblikovanje novih razmerij med državljeni in oblastjo izhaja iz pogostega izenačevanja računalniško posredovanega komuniciranja z interaktivnostjo.³⁵ Pri tem pa se pozablja, da je računalniško posredovano komuniciranje kompleksen niz raznovrstnih komunikacijskih praks, ki so

narediti naslednje stvari? in b) Kako učinkovito je lahko družbeno delovanje, če ga izpeljemo s pomočjo interneta? Na oba sklopa vprašanj so sodelujoči v anketi odgovarjali s pomočjo škal: 1=1, 2=2, 3=3, 4=4, 5=5. Povezava med vprašanjema je na voljo na strani 14-15.

oblik zastavljanja vprašanj in ponujanja odgovorov, oblikovanja predlogov in iskanja rešitev, načrtovanja politik in konkretnih akcij.

Kot razkrivajo številne prakse, je računalniško posredovana interaktivna klima med državljeni in državo precej neobičajen in redek pojav. Obstajajo številne parlamentarne ali strankarske spletne strani, ki med obiskovalce in predstavnike oblasti ne vpeljujejo nikakršnih mehanizmov za razpravljanje o političnih zadevah. To pomanjkljivost je mogoče zaznati tako na državnih kot tudi na lokalnih ravneh. Analiza občinskih spletnih strani v Kaliforniji v ZDA je denimo pokazala, kako "šibke" ozziroma "ozke" so njihove spletne strani, če jih ocenjujemo z vidika zagotavljanja horizontalnih oblik komuniciranja: le 3 odstotki strani ponujajo klepetalnice in le 9 odstotkov strani ima elektronske poštne mreže. Omenjene podatke je na tem mestu smiselnega okrepiti še s pregledom možnosti v kontekstu slovenskega političnega prizorišča na spletu. Poglejmo, kaj v tem pogledu ponujajo spletne strani ministrstev slovenske vlade.

Tabela 4.3: Pregled posredovanih vsebin in interaktivnih možnosti na spletnih predstavivah slovenskih ministrstev³⁶

<i>posredovane informacije in storitve</i>	<i>pokritost</i>
predstavitev zaposlenih v vladni službi	14 ministrstev (100 %)
stiki z vladno službo in zaposlenimi prek telefona, klasičnega pisma ali faksa	13 ministrstev (93 %)
informacija o funkciji zaposlenih	
dostop do uradnih dokumentov	
posredovanje aktualnih novic	11 ministrstev (79 %)
stiki z vladno službo in zaposlenimi prek elektronske pošte	
povezave na sorodne vladne službe	10 ministrstev (71 %)
sporočila za javnost	
povezave na sorodne službe v EU	8 ministrstev (57 %)
dostop do arhiva vladne službe	4 ministrstva (29 %)
dostop do zapisnikov sej vlade	
možnost neposrednega stika s posamezno vladno službo	3 ministrstva (21 %)
dostop do sklepov vlade	2 ministrstvi (14 %)
informacije o vrednostih vladne službe in zaposlenih	1 ministrstvo (7 %)

simili so spletne predstavitve v veliki meri skope. Le majhen delež ministrstev omogoča vpogled v zapisnike s sej vlade, še manj dostopne pa so konkretnе odločitve vlade. Na prvi pogled bi torej težko trdili, da se s pomočjo interneta povečuje dostop državljanov do predstnikov oblasti, kar naj bi bila ključna prednost računalniško posredovanega komuniciranja v primerjavi z obstoječimi oblikami političnega (so)delovanja. Le tri ministrstva imajo na svojih spletnih straneh vgrajeno možnost, prek katere lahko obiskovalci navežejo stik s posamezno osebo ali službo. Poglejmo v tabeli spodaj, za kakšne interaktivne prakse gre.

Tabela 4.4: Možnosti in oblike interaktivnega sodelovanja obiskovalcev strani na spletnih predstavivah ministrstev³⁷

oblika sodelovanja	dostopnost sodelovanja	podrobnejši opis teme, o kateri posameznik lahko izrazi mnenje
razpravljalni forum	vsem obiskovalcem	obstaja
klepetalnica	vsem obiskovalcem	ne obstaja
glasovanja in ankete	vsem obiskovalcem	obstaja

Vir: CATI, januar 2002

Stanje na političnem prizorišču, kot ga kažejo spletne predstavitve, odseva svoje ključne značilnosti tudi "v glavah obiskovalcev strani" oziroma v njihovih stališčih. Prvi podatki o tem, ki jih je pokazala že omenjena raziskava RIS (2001), kažejo na precej kritičen odnos do pomanjkljive uporabe internetnih potencialov v slovenskih političnih institucijah. Kar 68 odstotkov uporabnikov interneta se strinja s trditvijo,

---

informiranje Republike Slovenije v celoti izvedla agencija za tržno raziskovanje CATI. Analiza je zajela spletne strani štirinajstih slovenskih ministrstev. V prvem sklopu analize smo ocenjevali transparentnost njihovih dejavnosti, organizacijske strukture in zaposlenih, nato dostopnost do vladnih dokumentov in posredovanost informacij o delu vlade ter povezanost vladnih spletnih strani s spletnimi stranmi sorodnih služb ali institucij. V zadnjem koraku smo se osredotočili še na interaktivnost spletnih strani oz. na pregled obstoječih možnosti za interakcijo med državljanji in posameznim ministrstvom. Zaradi majhnega vzorca so podatki sicer zgolj informativni, vendar pa

dve tretjini uporabnikov interneta (74 odstotkov) nasprotujejo trditvi, "da imajo državljeni zaradi interneta večji vpliv na politične odločitve". Nezadovoljstvo uporabnikov interneta z neucinkovitostjo političnega utripa v kibernetskem prostoru smo podrobnejše raziskali še v raziskavi o stališčih uporabnikov interneta do vladnih spletnih strani. Tiste uporabnike, ki imajo z branjem in spremeljanjem vladnih spletnih strani konkretno izkušnje, smo spraševali o njihovi percepciji funkcij vladnih spletnih strani in kako ocenjujejo njihovo trenutno podobo.

Če sklepamo po ocenah obiskovalcev vladnih spletnih strani, potem lahko rečemo, da ima trenutno politično prizorišče razmeroma slab ugled. Kar 59 odstotkov (od skupaj 100 vprašanih zajetih v vzorec) namreč meni, da "vladne spletne strani sploh ne omogočajo aktivne udeležbe državljanov v demokratičnem procesu odločanja"; 46 odstotkov vprašanih dvomi, "da bi vladne strani povečevale zaupanje med državljeni in vlado". Bolj naklonjeni so sicer možnosti, "da zagotavljajo neposreden dostop do tistih vladnih informacij, ki so javnega značaja", čeprav se dobra tretjina (34 odstotkov) s tem tudi ne strinja. Bistveno bolj kritično pa ocenjujejo možnosti za javni odziv in ponujanje povratnih informacij, ki so vezane na vladno politiko – kar 52 odstotkov vprašanih namreč meni, da vladne spletne strani neuspešno opravljajo tovrstno funkcijo.

Zato ne presenečajo odgovori, ki smo jih dobili v izbranem nizu trditev, s katerimi smo že leli ujeti stališča internetnih uporabnikov do uresničevanja načela interaktivnosti na vladnih spletnih straneh. Velika večina sodelujočih v anketi (65 odstotkov) na spletnih straneh ministrstev pogreša prostor, kjer bi lahko o določenih javnih vprašanjih ali problemih izrazili svoje mnenje. 58 odstotkov obiskovalcev strani nasprotuje oceni, "da strani namenjajo dovolj prostora razpravljanju med državljeni in vladnimi uslužbenci". Velja namreč prav nasprotno; odsotnost razpravljalnega prostora se v očeh uporabnikov kaže na več različnih ravneh in glede na podobo spletnih strani ministrstev se lahko brez pomislikov strinjam, da predstavlja odslikavo trenutnega stanja. Pričakovana interaktivna narava javnih delovanj v spletnem političnem okolju je torej še precej oddaljena od realnih situacij.

Majhen delež resnično interaktivnih političnih prizorišč posledično

in zanjev. Razlogi se ne skrivajo toliko v nepoznavanju tematskih zmogljivosti in zmožnosti, ki jih ponujajo, temveč prej v nezadostnem razumevanju kontekstov in pogojev računalniško posredovanega komuniciranja ter njegovih praktičnih implikacij. Komuniciranje, ki je posredovano prek računalniških omrežij, je namreč izjemno dinamičen in kompleksen proces, ki ima v kontekstu razprav o elektronski demokraciji in novi javni sferi ključno mesto kot povezovalni proces med različnimi političnimi akterji na eni in državljanji na drugi strani.

5

MOČ IN NEMOČ RAČUNALNIŠKEGA KOMUNICIRANJA

Pojem elektronska demokracija in tudi sodobna pojmovanja javnosti in javne sfere so odvisni predvsem od komunikacijskih virov, ki so na voljo v družbenem kontekstu. Komunikacijske tehnologije v tem pomenu ponovno odpirajo široko polje razprav o novih, drugačnih okoliščinah in tudi učinkih nastajajočih komunikacijskih vzorcev, ki jih ponuja pojav t. i. računalniško posredovanega komuniciranja. Računalniško posredovanje komuniciranje je v splošnem opredeljeno kot "raba računalnika z namenom, da se oblikujejo, naslovijo, odpošljejo, posredujejo ali prejmejo sporočila, poslana od enega posameznika k drugemu, od posameznika k skupini ali od ene skupine k drugi" (Murphy, 1994; v Schneider, 1996: 376). Če na pojav računalniških omrežij gledamo predvsem kot na novo komunikacijsko orodje, ki v razmerja med posamezniki, skupinami in tudi institucijami vnaša pomembne novosti, kot so hitrost ali neodvisnost od geografskih dejavnikov, in spreminja obstoječe oblike vzpostavljanja komunikacijskih okolij, potem bi lahko rekli, da v tem pogledu celo presegajo doslej prevladujoča komunikacijska orodja. Tako je Keane že pred desetletjem računalniško tehnologijo označil kot "demokratično orodje" (1991), ki bo bistveno povečalo in okreplilo moč državljanov v odnosu do oblasti.

Ko se danes soočamo z vprašanjem posledic, ki naj bi jih razvoj komunikacijskih tehnologij vnašal v vsakdanje življenje, se ne sprašujemo zgolj o učinkih t. i. *face to file communication* (Christie, 1981), ki v splošnem označuje nove načine dostopov do informacijskih sistemov, temveč predvsem o spremembah, ki jih opažamo ob *raznovrstnih oblikah* računalniško posredovanega komuniciranja. Tudi zgodnejše empirične analize o učinkih in posebnostih računalniško posredovanega komuniciranja so optimistično zagovarjale predpostavko o enakopravnih učinkih za sodelovanje, ki naj bi nastali kot posledica uporabe novih tehnologij (glej na primer Rice, 1984). Zaradi posebnih lastnosti računalniško posredovanega komuniciranja, kjer imajo posamezniki možnost, da se predstavljajo s poljubnimi identitetami in kjer zlahka vzpostavijo nekakšno osebno anonimnost, je pogosto prisoten tudi argument, da naj bi ta oblika komunikacijskega razmerja zmanjševala družbeni nadzor in omejevala učinke hierarhično določenih družbenih vlog. Takšne prednosti naj bi posledično posamezne uporabnike spodbujale k bolj pogostemu in tudi bolj racionalnemu komuniciraju v teh okoljih. Podobni argumenti so se oblikovali tudi ob idejah o virtualnih skupnosti. Po mnenju raziskovalcev vključevanje vanje ne temelji na prostorskih, hierarhičnih in nekih zunanjih determinantah (kot so izobrazba, vera ali socialni status posameznika), pač pa sta njihov obstoj in potencialna moč rezultat skupnih interesov, ciljev ter potreb. Zaradi takšnih notranjih motivacij, ki aktivirajo bolj angažirano,

bolj učinkovito in bolj produktivno dražbeno delovanje, objektiviranje virtualnih skupnosti omogoča nova spoznanja o današnjih kolektivnih, asociativnih in interaktivnih procesih med ljudmi. Potenciali računalniško posredovanega komuniciranja preraščajo zaprte, eksperimentalne omejitve laboratorijskih poskusov, ki so zaznamovale začetne korake tega raziskovalnega področja. Računalniško posredovano komuniciranje postane pomembno, družbeno, kulturno in ne nazadnje tudi etično vprašanje.

Računalniško posredovano komuniciranje lahko pomembno razširja posameznikovo komunikacijsko okolje (Spears in Lea, 1994: 429). Obseg in dostop do komunikacijskega okolja se povečata, obenem pa spodbujata tudi gradnjo novih interakcij med ljudmi. Tako način informacijsko in družbeno obogati družbena razmerja. Vendar je treba upoštevati tudi drugo plat. Računalniško posredovano komuniciranje namreč isto okolje tudi oža, saj – predvsem če ga primerjamo z neposrednim medosebnim komuniciranjem – zmanjuje seznanjenost s celovitim družbenim kontekstom, in tako lahko celo “reducira družbeno prisotnost” (Rice, 1987). Komuniciranje v računalniško posredovanem kontekstu je povezano s celo množico različnih vedenj, kot so recimo nedovoljene žalitve (*flaming*), agresivnost do sogovornikov, spolno nadlegovanje itd. (Sigel, Dubrovski, Kiesler in McGuire, 1986; Sproull in Kiesler, 1986). V primerjavi z neposrednim medosebnim komuniciranjem se v tem kontekstu lahko izražajo polarizirana in izjemno ekstremna stališča. Tovrstni pojavi naj bi bili povezani predvsem z zmanjšanim družbenim nadzorom, kar pa naj bi po drugi strani omogočalo bolj enakopravno participacijo pri komuniciraju. Občutek “enakopravnosti” pri izražanju je tu neposredno odvisen od percepцијe udeležencev, da se v kontekstu računalniško posredovanega komuniciranja razlike v statusu in moči zmanjšajo oziroma bolj enakomerno porazdelijo (Spears in Lea, 1994: 430). Dodaten pojav, ki se pogosto izpostavlja, je seveda anonimnost. Anonimnost se zdi inherentna lastnost računalnikov kot komunikacijskih medijev, saj omogoča prikritje identitete komunikatorjev in je podeljena slehernemu uporabniku.

Poleg psiholoških vidikov komunikacijskih potencialov računalniško posredovanega komuniciranja so raziskovalci svojo pozornost usmerili tudi na analizo učinkov novih medijev. Skoraj sočasno s kronologijo, značilno za proučevanje množičnih medijev, so se tudi učinki računalniško posredovanega komuniciranja pojasnjevali kot posledica modela zadovoljevanja potreb (*uses in gratifications*). Z naglo razširitvijo interneta pa so se pozneje pojavile številne perspektive, ki so izpostavile lingvistične, kulturne, družbene in etične vidike računalniško posredovanega komuniciranja (glej Herring, 1996; Jones, 1999). Komunikacijski potenciali računalniških omrežij torej niso enoznačni. Tudi odgovor na vprašanje, v čem se računalniško posredovano komuniciranje dejansko razlikuje od drugih,

če včasijevljeni oblik komuniciranja, in preprost in enovit (glej Rice, 1984; Sproull in Kiesler, 1986; Spears in Lea, 1994; Walther, 1996).

Obstaja pa konsenz med raziskovalci, da je sodobna širitev ali preobrazba elektronske javne sfere odvisna predvsem od kvalitete in učinkovitosti dialoških komunikacijskih praks. Vprašanje demokratizacije komuniciranja je zato tesno povezano z okoliščinami in dogajanjem v računalniško posredovanih razpravljalnih forumih. To odvisnost sta nazorno ponazorila Hacker in Todino in sicer s tezo, da sleherni poskus demokratizacije prek računalniško posredovanega komuniciranja predpostavlja, da je razvoj javnih politik odvisen od komunikacijskih procesov, kot so razprave, v katerih se pomen političnih zadev razjasni (Hacker in Todino, 1996: 71). Prav v tem smislu si okoliščine v posebnih računalniško posredovanih forumih, ki so namenjeni razpravam o političnih zadevah, zaslužijo podrobnejšo pozornost, še posebej, če jih ocenjujemo z vidika (ne)uresničevanja deliberativnih vidikov elektronske demokracije.

Zgodnje teorije o računalniško posredovanem komuniciranju

Začnimo s tezo, da je sistematična analiza družbenih kontekstov uporabe novih tehnologij ter njihovih potencialnih učinkov vedno nekako zaostajala za tehnološko inovativnostjo. Ko je Rice skupaj s kolegi prvič opozoril na to pomanjkljivost (1984), se je opiral predvsem na spoznanje, da so bile teorije in empirične aplikacije vedno korak za popularnimi odzivi na tehnološki razvoj, ki jih je bilo mogoče zaslediti v revijah ali dnevničnih časopisih. Danes, skoraj dve desetletji zatem, pa že lahko govorimo ne le o nastavkih, pač pa tudi o teoretskem razvoju proučevanja računalniško posredovanega komuniciranja. Njegovi začetki segajo v pozna sedemdeseta, v obdobje nastajanja prve sistematične študije z naslovom *Network Nation* (1978) sociologov Hiltza in Turoffa. Zgodnji pristopi k proučevanju računalniško posredovanega komuniciranja so skoraj enoznačno izhajali iz institucionalne perspektive, kar je bilo v popolnem soglasju s takrat popularno implementacijo računalniških mrež v okolja velikih organizacij. Poglavitni cilj teh prvih poskusov je bil zaznamovan z željo po vzpostavitvi hitrejših komunikacijskih poti. Znanstvene kroge je v sredini 80. računalniško posredovano komuniciranje privlačilo predvsem kot drugačna komunikacijska praksa. V ospredje je tako prvič jasno in razločno stopilo vprašanje razlik med računalniško posredovanim komuniciranjem in neposredno medosebno obliko komuniciranja, ki se je uveljavilo predvsem v psiholoških in psiho-socialnih eksperimentalnih analizah. Z naraščajočo globalizacijo računalniških mrež pa se je v poznih 80., še posebej pa v zgodnjih 90. letih raziskovanje preusmerilo na vprašanje spolnih in kulturnih razlik v računalniško posredovanem komuniciraju, sočasno pa je posebno mesto pridobilo proučevanje t. i. virtualnih skupnosti.

Ce poskušamo evolucijo teorij o računalniško posredovanem komuniciranju ujeti v neki časovni horizont, moramo pri tem upoštevati tri med seboj povezane dejavnike, ki so pomembno določali njihov razvoj: (1) odvisnost raziskovalnih problemov in teoretskih predpostavk od tehnološkega razvoja; (2) prispevek, ki so ga pri tem imele različne znanstvene discipline – predvsem komunikologija, psihologija, antropologija in sociologija; (3) pojasnjevanje raznovrstnih rab obstoječih tehnologij. Predvsem zadnji dejavnik, če ga spremljamo skozi čas, se zdi zanimiv, saj se nanaša na težko obvladljiv obseg, v katerem se tehnologija nenehno (pre)oblikuje prek različnih načinov uporabe, ki jih posamezni uporabniki ustvarijo. Raznolikost možnih konceptualnih pristopov do računalniško posredovanega komuniciranja se kaže v t. i. računalniško posredovanih žanrih komuniciranja (Herring, 1996), ki zahtevajo povsem ločene analize. Razlikovati jih je mogoče namreč glede na to, ali obravnavajo sinhrone ali asinhrone oblike odziva, lokalne ali globalne razsežnosti računalniških omrežij, strokovne ali bolj poljudne rabe tehnologij, javen ali zaseben značaj komunikacijskih razmerij, medosebne ali skupinske tipe komunikacijskih razmerij itd. Tehnično se številne študije razlikujejo tudi glede na vrsto storitev, ki jo vzamejo pod drobnogled; bodisi gre za proučevanje posebnih interaktivnih sistemov (MUD, Usenet, IRC ali druge oblike računalniških konferenc) bodisi so v ospredju sistemi svetovnega spletka ali elektronske pošte. Najpomembnejša razsežnost, ki ločuje raznovrstne študije, pa se navezuje na vprašanje konceptualnega okvira, ki je v ozadju posamezne analize. Po mnenju Herringove (1996: 3–4) je prav na tem mestu mogoče izlučiti vsaj tri odmevnješe problematizacije. Ena od pogosto proučevanih vprašanj zadevajo vlogo, funkcije in karakteristike jezika (Korenman in Wyatt, 1996; Yates, 1996; Werry, 1996). Druge študije (Clark, 1998; Herring, 1999) problematizirajo značaj interakcij v razmerah, ko so specifične zunanje lastnosti posameznika lahko skrite ali celo zamenjane (kot denimo spol, starost, rasna pripadnost), tretji sklop razprav pa se osredotoča na oblikovanje skupnosti v kibernetiskem prostoru.

Kot eno od prvih avtorskih del, ki so se v zgodovini raziskovanja računalniško posredovanega komuniciranja posvetila kateremu od omenjenih vprašanj, se najpogosteje omenja *Network Nation* (Hiltz in Turoff, 1978). Pomembno, a nič manj kontroverzno mesto v teh okvirih ima v sredini 80. let objavljena študija Sarah Kiesler (1984), ki je s socialno-psihološkega vidika pozornost namenila predvsem primerjavi računalniško posredovanega komuniciranja z neposrednim medosebnim komuniciranjem. Sočasno so se pojavila vprašanja o učinkih računalniško posredovanega komuniciranja na organizacijsko strukturo institucij. Šele pozneje, v poznih 80. in v začetku 90. let se je pozornost preusmerila na vprašanja o spolnih in kulturnih razlikah v računalniško posredovanem komuniciraju ter tudi o psihoterapevtskih rabah računalniške tehnologije. Čeprav je

natančnejšem pogledu, ki bi prikazoval zgodovino raziskovanja tega področja še vedno malo (Morris in Ogan, 2002:135), pa so obstoječe obravnave pogosto spregledale pomemben vir, ki je za vpogled v začetne razprave zagotovo indikativen. Gre za zbornik besedil iz leta 1979, ki vključuje na simpoziju *Prihodnost elektronskega komuniciranja* (*Future of Electronic Communication*) predstavljeni analize, študije in razprave (Henderson in MacNaughton, 1980). Simpozij je obravnaval pričakovane družbene učinke tehnologij, ki podpirajo elektronske oblike komuniciranja, kot tudi politične implikacije, ki naj bi jih tak razvoj prinesel. V tehnikoškem smislu omenjena študija v ničemer ne zaostaja za poznejšimi, saj obravnava interaktivne računalniško podprtne informacijske sisteme in baze podatkov, sisteme za upravljanje množice podatkov, elektronsko pošto in sisteme za sporočanje ter sisteme, ki med seboj povezujejo računalnik, telefon ter televizijo. Študija razprav je zanimiva tudi zato, ker nas podrobno seznanja s potekom in empiričnimi izkušnjami, ki jih je v področje prinesel eden od prvih poskusov implementacije elektronske tehnologije v komunikacijske namene. Kot poroča vodja tega projekta, Starr R. Hiltz (1980), so med letoma 1977 in 1978 štiri manjše raziskovalne skupnosti pričele uporabljati elektronsko podprt sistem informiranja (*Electronic Information Exchange System, EIES*), ki je omogočal pošiljanje zasebnih sporočil drugim članom ali skupinam ter oblikovanje konferenc na izbrane teme. Namen sistema je bil ugotoviti, ali lahko povezava geografsko razpršenih raziskovalcev pripomore k intenzivnejši komunikaciji znotraj skupin in njihovi produktivnosti (Hiltz, 1980: 39). Rezultati niso bili spodbudni. Večina raziskovalcev je sistem uporabljala le redko, predvsem za branje sporočil drugih. Večemu delu raziskovalcev se je sodelovanje v konferenčnih sistemih zdelo preprosto izguba časa, ki daje občutek "neresnega početja" (Hiltz, 1980: 46). Veliko bolj učinkovita in plodna se jim zdela možnost pošiljanja individualnih zasebnih sporočil. Podobno sliko je pokazala študija Bregenzerja in Martina, ki sta podrobneje proučila namene in način uporabe sistema. Ugotovila sta, da večina raziskovalcev v elektronsko podprtji konferenci sploh ni sodelovala, poglobljena razprava med udeleženci pa je potekala izjemno redko (Bregenzer in Martin, 1980: 68). Zato pa je možnost individualnega pošiljanja sporočil pripomogla k oblikovanju intimno močnejših in osebno trdnejših vezi med posamezniki. Študija Freemana in Freemanove je namreč pokazala, da so posamezniki namesto ohranjanja "hierarhično" določenih kolegialnih razmerij ustvarjali bolj prijateljske odnose, medsebojno stratifikacijo pa oblikovali na podlagi bolj intimnih razlik (Freeman in Freeman, 1980: 82). Če odmislimo, da so ideje, ki jih odpira omenjeni zbornik, večinoma teoretsko nepodkrepljene, pa bi jim lahko pripisali poseben pomen. Odprle so namreč daljše obdobje teoretskega spora med dvema tokovoma, ki sta prevladovala v osrčju zgodnejših raziskav o učinkih računalniško posredovanega komuniciranja. V mislih imamo spor med avtorji, ki so računalniško posredovano

komuniciranje razumijo kot prvenstveno neosebno, oddajeno v isto komuniciranja med posamezniki (Sproull in Kiesler, 1986; Rice, 1987 in drugi), in na drugi strani med tistimi, ki so poskušali dokazovati nasprotno (predvsem Walther 1992; Spears in Lea, 1994). Drugi, prav tako koreniti premik, ki ga je uspelo izoblikovati zgodnejšim empiričnim študijam, pa se natančneje nanaša na samo razumevanje računalniških tehnologij – računalniška omrežja namreč niso razumljena zgolj kot orodje, pač pa kot pomemben komunikacijski medij.

Potrebo po tem, da se več pozornosti nameni vprašanju, kako nove komunikacijske tehnologije spreminjajo vzorce komuniciranja, je znotraj teorij komuniciranja izpostavila študija *New Media* (Rice, 1984). Njeno ključno sporocilo je bilo naslednje: "Novih medijev³⁸ ne razumemo kot tujega predmeta raziskovanja, ki zahteva povsem nove teorije (...), moramo pa mnoge teorije ponovno natančneje opredeliti, če želimo obravnavati spremembe, ki jih novi mediji prinašajo" (Rice, 1984: 13–14). V primerjavi z drugimi disciplinami je komunikološka perspektiva izhajala iz poenotene predpostavke, da velja osebni računalnik sprejemati kot komunikacijski medij. V tem pogledu sta bila znotraj komunikacijskih teorij spodbudna vsaj dva referenčna okvirja (Rice in Williams, 1984: 56). Teorije komunikacijskih procesov so namreč poleg vira, sporočila, prejemnika in povratnega toka kot ključni element komuniciranja štele tudi komunikacijski kanal. Drugi vir pa se je neposredno nanašal na McLuhanovo idejo o medijih kot podaljških človeških čutil. Komunikologija je v tem smislu odigrala ključno vlogo pri uveljavitvi računalniško posredovanega komuniciranja kot enakovrednega raziskovalnega področja; nove medije je umestila v medosebne komunikacijske procese (Dozier in Rice, 1984), obenem pa izpostavila tudi skupinske (Rice, 1984), organizacijske (Svenning in Ruchinskas, 1984) ter institucionalne razsežnosti komuniciranja (Chen, 1984). Med bolj kontroverznimi dilemami je predstavljalo vprašanje osebnega zadovoljstva v procesih računalniško posredovanega komuniciranja. Tu pa je že mogoče zaslediti ploden dialog med komunikacijskimi teorijami in spoznanji, ki so nastajali kot rezultat takratnega socialno-psihološkega proučevanja računalniško posredovanega komuniciranja.³⁹ Poglejmo na kratko nekatere ugotovitve.

Osnovna ideja "teorije o družbeni prisotnosti" (Short, Williams in Christie, 1976) je temeljila denimo na predpostavki, da je medije mogoče

³⁸ Pojem "novi mediji" v omenjenem zborniku združuje niz različnih tehnologij, kot na primer osebni računalnik, videotekst in teletekst, interaktivno kabelsko televizijo, elektronsko pošto, računalniško podprte konference, informacijske sisteme in podobno.

³⁹ Znotraj tega interdisciplinarnega dialoga je pomembnejše odzive zagotovo sprožil pristop "filtriranja in izločanja znakov", pod katerega okrilje je mogoče združiti vsaj tri odmevne teoretske konceptualizacije: 1) "teorijo družbene prisotnosti" (Short, 1976), 2) "teorijo prečiščenih znakov" (Sproull in Kiesler, 1984) in 3) "teorijo bogatih informacij" (več o tem Wilhelm, 1996: 7-8).

med seboj razlikovati glede na kakovost njihove osebne transparentnosti. Manj znakov ali kanalov dopušča neki medij, manj pozornosti bo uporabnik tega medija posvečal prisotnosti drugih udeležencev. Z zmanjševanjem družbene prisotnosti pa se zmanjšuje tudi osebni značaj na ravni posredovanih sporočil. Odzivi na ugotovitve, ki so jih prinesle takšne ocene novih medijev, so sprožile val kritik (Rice in Williams, 1984; Walther, 1992; Walther, 1994; Spears in Lea, 1996; Walther, 1996). Rice in Williams, ki sta v tem pogledu sicer še najmanj kritična, sta teorijo družbene prisotnosti poskušala povezati s spoznanji, ki jih prinaša teorija potreb in zadovoljitev. Predpostavlja sta, da je zveza med družbeno prisotnostjo in določenim medijem bolj funkcija konteksta in posameznikovih potreb ter pričakovanj kot pa same kakovosti medija (Rice in Williams, 1984: 63).

Podobno perspektivo, ki se neposredno navezuje na neosebni značaj računalniško posredovanega komuniciranja, ponuja t. i. pristop prečiščenih znakov (Culnan in Markus, 1987). S tega vidika so vse oblike računalniško posredovanega komuniciranja družbeno manj orientirane in tako manj osebne kot neposredno komuniciranje. Pристоп, ki sta ga vpeljala Sproull in Kiesler (1986), se osredotoča denimo na obstoj (ali odsotnost) fizične bližine, neverbalnih in drugih elementov komuniciranja. Njegovi predstavniki so sklepali, da računalniško posredovano komuniciranje zmanjšuje učinke družbenega nadzora in hierarhije družbenih vlog, ker se posamezniki ne vidijo in tako ohranijo neko stopnjo anonimnosti. Po mnenju Kieslerjeve, "pošiljalatelj brez neverbalnih orodij težko vpliva na ton sporočila, na prisotnost individualnosti ali dominantnosti ter karizme. (...) Komunikatorji imajo tako večji občutek anonimnosti in zato v drugih detektirajo manj osebnih lastnosti" (Sproull in Kiesler, 1986: 48). Tretji pristop, ki je tovrstne ugotovitve še dodatno utrdil, pa je teorija informacijske vrednosti (Daft in Lengel, 1984), ki predpostavlja, da se mediji med seboj razlikujejo glede na zmožnost povratnega toka ter sposobnost rabe naravnega jezika.

Tovrstne ugotovitve so na neki način tudi izraz takratnega konteksta. Mnoge ideje so namreč posledica določenih trendov in dogodkov, ki so teze o neosebni naravi računalniško posredovanega komuniciranja celo spodbujale. Kot ugotavlja Walther, Anderson in Park (1994), je bila teorija družbene prisotnosti prenesena iz področja raziskovanja telekomunikacij in prilagojena z namenom, da bi računalniško posredovano komuniciranje učinkovito uporabljali pri uresničevanju ciljno usmerjenih nalog, ki se že v izhodišču izogibajo pretirane rabe osebnega tona komuniciranja. Računalniško posredovano komuniciranje naj bi namreč po teoriji izločalo neverbalne kanale komuniciranja, ki so v neposrednih medosebnih situacijah običajno zelo bogati in raznovrstni. Prednost takšnega komuniciranja je torej v zmanjšani prisotnosti "osebnosti drugega" (Walther, Anderson in Park, 1994: 462). Neosebni elementi novega načina komuniciranja so

bil visoko vrednoten vsaj iz treh razlogov, ki jih je Walther strinjal v eni od svojih analiz (Walther, 1996: 6–7). Prvič, če drži, da računalniško posredovanje komuniciranje spodbuja manj osebne interakcije kot to velja za neposredno komuniciranje, potem je lahko veliko bolj primerno in koristno za tiste diadične ali skupinske situacije, ki obstoj manj osebnih oblik interakcij že vnaprej zahtevajo. Takšno pričakovanje je denimo prisotno v naslednji oceni Dubrovskeyga: "Računalniške konference promovirajo racionalnost s tem, ko zahtevajo popolno disciplino (ciljna usmerjenost, koordinacija, enake možnosti sodelovanja), izločajo nekatere elemente komuniciranja in z minimizacijo socialnih efektov (vpliv statusa, medosebnega šuma in podobno) izpostavljajo vsebine" (Dubrovsky, 1985: 381). Spoznanja o zmanjšani vrednosti socialno-emocionalnih elementov komuniciranja in povečani ciljni usmerjenosti pa učinkovito služijo specifični naravi dela – delu v skupinah. Tako je postalo vprašanje skupinske učinkovitosti drugi paradigmatski sklop razprav o optimističnih ocenah pretežno neosebnega računalniško posredovanega komuniciranja. In tretjič, številne študije so pokazale, da omogočajo računalniško posredovanje razprave bolj enakopravno sodelovanje kot pa razprave v situacijah neposredne bližine. Prav ta zadnja lastnost je računalniško posredovanemu komuniciranju pripisala vlogo velikega "demokratizatorja" (glej Kiesler, Siegel in McGuire, 1984).

Kot že rečeno, so bili odzivi na ugotovitve in spoznanja zgodnjih empiričnih študij o učinkih novih medijev in računalniško posredovanega komuniciranja štivilni. Zgodne analize računalniško posredovanega komuniciranja so namreč pokazale, da uporaba elektronske pošte in računalniških konferenc zmanjšuje medosebne stike in skupinsko solidarnost. Računalniško posredovanje komuniciranje naj bi bilo bolj ciljno usmerjeno kot neposredna medosebna srečanja. Še več, na podlagi mnogih eksperimentov se je novemu načinu komuniciranja pripisala lastnost "napadalnosti". Računalniško posredovanje komuniciranje se je tako uveljavilo kot izrazito *depersonalizirana oblika komuniciranja*. Uspeh navedenih teorij, ki so bile aplicirane v mnogih eksperimentalnih analizah, je bil v neki meri povezan tudi s takratnim pričakovanjem, da novi mediji dejansko omogočajo predvsem učinkovito – in zato manj osebno – komuniciranje v različnih kontekstih, predvsem pa v organizacijah, skupinah in institucijah. Aplikacija takšnih pojasnjevalnih okvirov na računalniško posredovanje komuniciranje je pomembno prispevala k njegovi nezanemarljivi mitologizaciji – računalniško posredovanemu komuniciranju je namreč dodelila pečat izrazito neosebnega komunikacijskega procesa, namenjenega izmenjavi informacij, ki je usmerjen k natančnemu cilju in rutinskim procesom odločanja.

Prav optimistične ocene o tem, da računalniško posredovanje komuniciranje povzroča uravnotežen status med sogovorniki, decentralizacijo in demokratizacijo procesov odločanja in pri uporabniku povečuje moč

in svobodo, so Spears in Lea (1994) spodbudile in kritični refleksij in korekciji t. i. liberalnega ali enakopravnega modela računalniško posredovanega komuniciranja. Po mnenju kritikov namreč model posameznika prelahko "osvobodi" vpliva moči, ki jo imajo drugi: "Po našem mnenju so tradicionalni pristopi s poudarkom na zunanjih silah, ki jih omejujejo prostorski in fizični parametri komunikacijskega medija, zanemarili notranje ali psihološke vidike vpliva in moči" (Spears in Lea, 1994: 437). Avtorja v zameno ponudita nov pristop, ki se naslanja na zgodne sociološke kritike in analize socialnih in psiholoških procesov, ki so vključeni v proces računalniško posredovanega komuniciranja. Oblikovala sta t. i. model SIDE (*Social identity explanation of de-individuation effects*),⁴⁰ ki pomaga razumeti in pojasniti tako osvabajujoče kot tudi bolj represivne potenciale znotraj računalniških sistemov (Spears in Lea, 1994: 429). Kritični odzivi na zgodne teorije računalniško posredovanega komuniciranja in eksperimentalne študije so v 90. letih izpostavili vlogo spremenljivega značaja novih oblik komuniciranja in njihovo odvisnost od konteksta uporabe (glej Spears in Lea, 1994; Walther, Anderson in Park, 1994). Namesto nekdanjega primerjalnega pristopa se proučevanje danes osredotoča na bolj konkretno okoliščine. V ospredju so ločene analize delovanj v različnih razpravljalnih forumih, kot so denimo klepetalnice, MUD- ali MOO-sistemi ter elektronske konference.

Raznolikost računalniško posredovanih komunikacijskih praks

Če sklenemo dosedanji tok teoretskih refleksij, lahko rečemo, da se je prvotno razumevanje računalniško posredovanega komuniciranja kot enolične, nespremenljive, predvsem pa od neposrednega osebnega komuniciranja različne (ali celo diametralno nasprotne) komunikacijske forme skozi čas pojmovno in pomensko obogatilo. Računalniško posredovanemu komuniciraju se danes upravičeno priznava vloga kompleksnega, raznovrstnega in od konteksta odvisnega komunikacijskega procesa. Kot tak ni več zgolj eden od komunikacijskih kanalov, prek katerega je mogoče učinkoviteje prenašati uradna sporočila, pač pa je predvsem "prostor, v katerem se oblikujejo razmerja, in orodje, ki ga posamezniki uporabljajo za vstop v ta prostor. Je torej več kot kontekst, v katerem se odvijajo družbeni odnosi (čeprav je tudi to), saj ga konstruirajo simbolni procesi, ki jih prek programske in strojne opreme, ki jo oblikujejo in modificirajo številni ljudje, sprožajo in ohranjajo posamezniki in skupine" (Jones, 1998: 12).

Posebnost interneta, ki v splošnem podpira sodobne računalniško posredovane komunikacijske prakse, je torej v tem, da ni monoton medij,

⁴⁰ SIDE-model (Spears in Lea, 1994: 440–441) predstavlja poskus empiričnega proučevanja psiholoških vidikov in učinkov, ki so povezani s specifičnimi okoliščinami pri komuniciranju prek računalnikov.

ki bi posameznike spodbujal zgolj, k čem sahn oblik povezovanja. Tav nasprotno, internet spodbuja raznolike načine "obstajanja" in s tem tudi mnogotere možnosti za vzpostavljanje stikov z drugimi. Interaktivne računalniške mreže je treba zato razumeti kot nekakšen meta-medij ali integralni medij (Škerlep, 1998: 24), sestavljen iz številnih "medijskih formatov" (1998: 27). Te raznolike oblike komuniciranja lahko med seboj ločimo glede na:

- a) *tip komunikacijskega razmerja*, kjer lahko razlikujemo med medosebnim (eden-z-enim), skupinskim (mnogi-z-mnogimi) ali množičnim (eden-z-mnogimi) komuniciranjem;
- b) *smer komuniciranja*, ki je lahko enosmerna ali dvosmerna; *odzivnost*, ki se nanaša na razlikovanje med sočasno (sinhrono) ali nesočasno (asinhorno) sodelovanje z drugim-i;
- c) *vrsto vsebine*, ki vključuje besedila kot tudi ostalo grafično, slikovno, video gradivo; ter
- č) *naravo komunikacijskega razmerja*, ki je lahko zasebna (prek elektronske pošte) ali javna (številni poštni predali ali forumi).

Odnos med posameznim komunikacijskim sredstvom (elektronska pošta, svetovni splet, razpravljalni forum) in dejanskimi komunikacijskimi praksami je zato izjemno kompleksen. Raznolikost in raznovrstnost komunikacijskih praks, ki se vzpostavlajo in oblikujejo v računalniško generiranem okolju, sta zato izraženi vsaj na dveh ravneh – z dejansko *uporabo* in prek posameznikove *percepcije* o tem, kaj računalniško posredovano komuniciranje zanj pomeni. Analize tovrstnih praks in zaznav so zgorovne. Etnografska študija Annette Markham (1998) ponuja denimo vpogled v pomembne razlike med odnosom posameznikov do internetnih okolij, ki določajo tudi razlike v percepciji novih načinov komuniciranja. Nekateri uporabniki, denimo, računalniško tehnologijo opisujejo predvsem ali zgolj kot *komunikacijsko orodje*, s pomočjo katerega prenašajo informacije z enega na drugi kraj. Ta skupina uporabnikov razume internet kot novo orodje, ki omogoča uresničevanje nekaterih specifičnih, precej instrumentalnih funkcij. Drugi uporabniki internet opisujejo kot specifičen *prostor*, kjer lahko srečujejo in spoznavajo druge ljudi. Zanje je torej internet predvsem družabno okolje, v katerem lahko doživljajo več stvari – nove identitete, nova razmerja, nove prostore. Tretja skupina uporabnikov pa računalniško posredovane izkušnje ocenjuje kot posebno obliko *bivanja*. Računalniško posredovano komuniciranje je zanje predvsem tekst in njihovo percepcijo o internetu določa predvsem možnost, da skozi tekst izražajo sebe in druge.

Nekoliko bolj artikulirano razumevanje različnih pristopov do komuniciranja, ki je lahko na tem mestu precej prikladno tudi za razumevanje različnih ciljev in rab računalniško posredovanega komuniciranja, je mogoče najti v Careyjevi delitvi med ritualno (*ritual*) in prenosno (*transmission*) obliko komuniciranja (Carey, 1989). *Prenosni vidik* je definiran s

pojmi, kot so posenjanje, prenasanje ali posredovanje informacij drugim. Ključna ideja, zavezana temu tipu komuniciranja, je v prenosu signalov ali sporočil v prostoru. Komuniciranje je tu proces, tehnologija pa sredstvo, ki razširja znanje in prenaša ideje ter informacije hitreje in učinkoviteje, kar omogoča nadzor tako nad prostorom kot ljudmi (Carey, 1989: 15). Drugi, *ritualni vidik* komuniciranja je, nasprotno, povezan s pojmi, kot so sodelovanje, povezovanje, skupna usoda, kolegialnost. Usmerjeno je k ohranjanju družbe v času in k težnji po vzdrževanju urejenega kulturnega sveta (Carey, 1989: 18).

Po mnenju Jonesa (1998) je računalnik – kot nov komunikacijski medij – bolj zavezан ritualni kot pa prenosni oblici komuniciranja, še posebej če ga poskušamo primerjati s potenciali in učinki drugih, klasičnih množičnih medijev. „Medijske tehnologije, ki so bile v večji meri zavezane ‘prenosnemu’ vidiku komuniciranja, so se razvile z namenom, da bi premostile prostor in čas. Računalnik je še posebej ‘učinkovit’ stroj, ki pa se uporablja za komuniciranje; je tehnologija, ki jo je treba razumeti z ‘ritualnega’ vidika komuniciranja, kajti čas in prostor sta že presežena; nov vir nadaljnega razvoja pa je stik, povezovanje“ (Jones, 1998: 30). V praksi bi to pomenilo, da uporabniki s pomočjo interneta uresničujejo prvenstveno bolj interaktivne potrebe, osebne prakse, da so usmerjeni k drugim, ter da želijo predvsem vzpostaviti nove ali ohraniti obstoječe socialne vezi. Poglejmo, kateri so tisti razlogi, ki slovenske uporabnike interneta vodijo pri njihovi izbiri različnih komunikacijskih praks.

Tabela 5.1: Razlogi za uporabo interneta (v odstotkih in vrednosti aritmetične sredine)

Internet uporabljam ...	1	2	3	4	5	arit. sredina	N
	sploh ne velja	deloma velja	niti/niti	deloma velja	v celoti velja		
da dobim strokovno gradivo (podatke, literaturo), ki ga potrebujem	5,5 %	2,8 %	7,1 %	30,9 %	53,7 %	4,25	508
da se bolje in hitreje informiram	5,1 %	2,4 %	7,1 %	37,1 %	48,4 %	4,21	510
ker v deskanju uživam	30,5 %	12,4 %	19,1 %	24,8 %	13,2 %	2,78	508
da ohranjam stike z drugimi ljudmi	34,2 %	18,0 %	15,3 %	20,0 %	12,5 %	2,59	508
da se vključujem v razprave o stvareh, ki me zanimajo	48,5 %	16,2 %	13,3 %	13,7 %	8,3 %	2,17	505
da spoznavam nove ljudi	50,2 %	17,7 %	13,6 %	11,0 %	7,5 %	2,08	508

Vir: CDK, oktober 2001

Če sklepamo le na podlagi rezultatov, ki so predstavljeni zgoraj, potem bi težko sprejeli tezo o “ritualizaciji” računalniško posredovanega

komunikacij, ki jo zagovarja Jones. Navede in izkušnje slovenskih uporabnikov namreč kažejo, da so komunikacijski potenciali interneta v večji meri uporabljeni za instrumentalne in ne toliko ritualne oblike delovanj. Internet med uporabniki nastopa predvsem kot sredstvo, ki omogoča dostop do specifičnega gradiva, in kot orodje, s katerim se hitreje in učinkoviteje informirajo. Spoznavanje novih ljudi in tudi razpravljanje z drugimi sta v primerjavi s tem manj pogosti praksi v slovenskem kibernetiskem prostoru. Toda vprašanje o dveh ločenih komunikacijskih polih ostaja odprtlo: ali uporabniki interneta razliko med "instrumentalno" in "družbeno" ali med "prenosno" in "ritualno" obliko računalniško posredovanega komuniciranja dejansko zaznavajo? Ali je to prisotno v podatkih? Kot kažejo rezultati faktorske analize na šestih izbranih indikatorjih, bi bil lahko odgovor na zastavljeno vprašanje pritrden. Navedene razloge za uporabo interneta je namreč treba interpretirati kot dve ločeni dimenziji, ki sta med seboj negativno povezani. Računalniško posredovano komuniciranje je v očeh uporabnikov torej kompleksen pojem, razdeljen v "ritualno" in "prenosno" obliko komunikacijskega delovanja. Ritualna oblika je tako določena z indikatorji, kot so srečevanje z novimi ljudmi, ohranjanje stikov z drugimi, uživanje v deskanju in sodelovanje v internetnih razpravah. Te aktivnosti očitno implicirajo interakcijo z drugimi, občutek povezanosti in težjo po sodelovanju v kibernetiskem prostoru. Druga razsežnost – prenosna oblika uporabe – pa je, nasprotno, definirana z željo po boljši informiranosti in dostopu do želenega gradiva. Določena je torej s posameznikovim občutkom, da mu vključevanje v ta prostor koristi pri njegovem osebnem delovanju. Odstotka pojasnjene variabilnosti obeh razsežnosti sicer nista prav visoka, a ostaja vtis, da ritualna oblika prednjači pred instrumentalno.

Teoretsko pojasnjevanje računalniško posredovanih komunikacijskih praks se sooča z novim izzivom. Če se je v zgodnjem obdobju proučevanje računalniško posredovanih družbenih praks osredotočalo predvsem na razlikovanje med računalniško posredovanim in neposrednim medosebnim komuniciranjem, se danes pojav svetovnega spleta postavlja ob bok učinkom klasičnih množičnih medijev. Široko področje proučevanja računalniško posredovanega komuniciranja vstopa v novo obdobje, ko se bo mogoče moralo ponovno vprašati o svoji lastni identiteti. Na tej poti pa bo, vsaj kot kažejo trendi, ki internetu vse bolj dajejo značaj množičnega medija, tudi v prihodnje smiselno črpati iz spoznanj, ki jih v svoji zgodovini ponuja komunikološko raziskovanje.

Konteksti in učinki razpravljalnih forumov

Najbolj atraktivna in obenem v zgodovini proučevanja interneta najbolj kontroverzna komunikacijska okolja zagotovo predstavljajo računalniško posredovani razpravljalni forumi. Komunikacijska razmerja, ki so v osnovi produkt izmenjave tekstualnih sporočil med udeleženci, so v teh kontekstih

zamisliva predvsem zato, ker temelji na načelu interaktivne, decentralizirane in nehierarhične strukture posameznega foruma. Prav z njihovo pomočjo se je utrdila percepcija računalniške tehnologije kot medija, ki presega klasične oblike množičnega komuniciranja, v tem smislu, da razmerja med komunikatorji dejansko *posreduje in ne* vnaprej izbira. Računalniško podprtci forumi, ki udeležencem omogočajo neskončne razprave o izbranih temah, so zato pomemben del kibernetskega prostora. Konstituirajo jih specifične oblike uporabe računalniške tehnologije, kjer se intenzivno prepletajo številne intence posameznih akterjev.

Tehnično jih določa a) možnost simultanega sodelovanja večjega števila ljudi, b) njihova splošna dostopnost in c) časovna neomejenost (Pinter in Oblak, 2000: 294). Forumi se v tehničnem smislu, poleg oblike in strukture okolja, v katerem se vzpostavljam, med seboj razlikujejo tudi glede na možnosti sprejemanja sporočil. Z vidika dostopnosti sporočil ne gre spregledati razlike med prejemanjem na poteg (npr. usenet) in na potisk (npr. poštne mreže); iz slednjega, ki je pogosto avtomatiziran, namreč izhaja omejitev z dostopom, ker se je treba v mreže najprej prijaviti. Z vidika socialno-psiholoških dejavnikov pa kaže razmejiti še med forumi, v katerih je poleg delovanja aktivnih udeležencev prisotna tudi informacija o manj ali neaktivnih drugih, denimo opazovalcih, ki utegnejo predstavljati vpliven nadzorni mehanizem, čeprav k poteku neke razprave ne prispevajo neposredno.

Tabela 5.2: Tipi in lastnosti računalniško posredovanih forumov

storitev	vrsta komunikačijskega razmerja	odzivnost	značaj komunikačijskega razmerja	dostop do sporočil	okolje
klepetalnice (IRC)	medosebna ali skupinska	sinhrona	zaseben ali javen	del okolja	integrirano
spletne križišča (web crossings)	skupinska	sinhrona in asinhrona	javen	del okolja	integrirano
oglasne deske (BBS)	skupinska	asinhrona	javen	na poteg	tekstovno
elektronske konference	skupinska	asinhrona	javen	na poteg	tekstovno
poštne mreže (mailing lists)	skupinska ali množična	asinhrona	javen	na potisk	tekstovno

Vir: Prirejeno po Pinter in Oblak (2000: 295)

Računalniško posredovano komuniciranje se, gledano z vidika teorij komuniciranja, pogosto obravnava primerjalno, glede na medosebno komuniciranje, kar še posebej velja za raziskave razpravljalnih forumov. Upoštevaje številne dileme (Walther, 1994; Gurak, 1997; Rintel in Pittam, 1997), lahko govorimo o naslednjih razlikah med računalniško posredovanim in neposrednim, fizičnim pogovorom:

a) komunikacijski okvir - okvir računalniško posredovanega pogovora je določen precej bolj ohlapno; pogovor se začne, ko kdo pošlje sporočilo, na katero se odzovejo drugi (eden ali več), konča se, ko ni več sporočil o nosilni temi pogovora; vključitev in tudi izstop iz pogovora sta hipna; trajanja pogovora ni mogoče enoznačno določiti;

- pr1) <Racing> a je kdo kle?
<kekec> ja jest sm
<Racing> al pa na IRCu?
<Racing> ???
<Anita> kdo je fredo?
<kdo> a smo u etru?
<Age> jest sm

b) komunikacijska dinamika - računalniško posredovan pogovor ne pozna nekaterih značilnosti neposrednega komuniciranja, kot so recimo prekrivajoči govor, učinek intonacijskih sprememb in drugih neverbalnih sredstev, po drugi strani pa ponuja večjo možnost povzemanja ali navajanja sporočil drugih in spreminja pomen molka in tištine (glej Herring, 1996);

- pr2) naslavljanja: <anita> a ti si fredo?
<anita> super vprašanje fredo!

- pr3) okrajšave (akronimi, simboli):

<matahari> pred volitvami se itaq loh vse rece :)
<janezek> jap

- pr4) geste: <ariadna> A N N E M A R I E!!!! *objem*
<amya> *lubcka* :)

- pr5) dejanje: Julija ti pošilja vrtnico ... @}--,-,—

c) družbeni kontekst - računalniško posredovani pogovori pogosteje vključujejo osebe iz različnih okolij, ta so večinoma nerazvidna; pogovori pogosteje vzniknejo zaradi idejne (skupni interesi, teme in področja zanimanja) kot zaradi fizičnih stičnosti; skozi računalniško posredovane pogovore se razvijejo tudi specifične oblike družbenosti, posebna pravila obnašanja (Baym, 1998; Fernback, 1999).

Te razlike po eni strani vzpostavljajo drugačnost računalniško posredovanega komuniciranja, vendar obenem razpirajo prostor, v katerem se lahko razvijajo tudi mnoge posebnosti. Vzorci in značilnosti komunikacijskih procesov, ki se oblikujejo z množičnim računalniško posredovanim komuniciranjem, se namreč od primera do primera razlikujejo. Kot kažejo kvalitativne in kvantitativne raziskave, so odvisni od mnogih dejavnikov, ki so vezani bodisi na tekst, uporabnike ali kontekst. Nekatere med njimi je sistematično predstavila Nancy Baym (1998), ki trdi, da so posebnosti računalniško posredovanih komunikacijskih procesov posledica kompleksne interakcije med petimi dejavniki, in sicer: 1) zunanjega konteksta, 2) časovne strukture, 3) sistemski infrastrukture, 4) namena skupine in 5) značilnosti sodelujočih. Seznam, ki ga ponuja Baymova, bi morali dopolniti še z drugimi dejavniki in morda poiskati

teoretsko elementarnoje (grej, Coblak, 2000), vendar ga lahko v tej obliki vzamemo kot izhodišče za ureditev in interpretacijo dosedanjih spoznanj.

1. zunanji konteksti: Vse interakcije, pravi Baymova, so umešene v raznovrstne zunanje kontekste. To se kaže recimo v tem, da nam obstoječe govorne skupnosti, ki obstajajo preden se priključimo v računalniško posredovanja okolja, ponujajo družbena razumevanja in prakse, skozi katere in s pomočjo katerih se razvijajo interakcije v novem računalniško posredovanem kontekstu. Na interakcijo pa učinkujejo tudi posamezne situacije, skozi katere sodelujoči dostopajo do svojih računalniških mrež (Baym, 1998: 40).

2. časovna struktura: Večji del raziskovalcev računalniško posredovanega komuniciranja zagovarja delitev časovne strukture na sinhrono in asinhrono. Hollingshead in McGrath (1995) sta to dihotomijo razširila tako, da sta dodala še tri druge vzorce strukturiranja interakcije skozi čas: a) skupina se lahko za določen čas sreča le enkrat, bodisi sinhrono ali asinhrono; b) skupina se srečuje v nizu zaporednih sestankov, tako asinhrono kot tudi sinhrono; c) skupina se lahko neomejeno asinhrono srečuje v nekem daljšem časovnem obdobju (Baym, 1998: 41).

3. nameni skupine: Hollingshead in McGrath (1995) menita, da so tipi ali vrste ciljev, ki jih oblikuje neka skupina, primarne strukture, ki določajo komunikacijske procese v skupini. Cilji se lahko razlikujejo glede na to, ali zahtevajo oziroma od članov pričakujejo: a) da skupina generira neke skupne ideje ali načrte, b) da izbira med različnimi odgovori in rešitvami, c) da se pogaja o konfliktih stališčih in interesih ali pa č) da izvršuje neke odločitve v odnosu do svojih nasprotnikov ali zunanjih standardov. Omenjeni štirje tipi ciljev se razlikujejo glede na to, ali zahtevajo "zgolj prenos informacij med člani skupine ali gre tudi za prenos vrednot, interesov, osebne predanosti in podobno" (Hollingshead in McGrath, 1995: 51).

4. karakteristike sodelujočih: Med pomembne lastnosti Baymova recimo uvršča velikost skupine, njeno kompozicijo, interakcijsko zgodovino pridruženih članov in tudi dejstvo, ali je struktura skupine hierarhična ali ne. V organizacijskem kontekstu je raziskava Steinfelda (1986) pokazala, da je glavna determinanta, ki učinkuje na uporabo medija za družbene namene, predvsem vprašanje, kako percipirajo ta medij posamezni člani.

Podobno kot Baymova je tudi Gurakova mnenja, da je obseg dejavnikov, ki določajo oblike računalniško posredovanega komuniciranja, bistveno širši, kot jih je mogoče izpeljati iz tehnoloških značilnosti razpravljalnih forumov (Gurak, 1997: 76). Komunikacijske stile udeležencev usmerjajo njihove skupne družbene prakse, ki obstajajo, še preden vstopijo v prostor računalniško posredovanega komuniciranja. Tudi glede na druge izkušnje ni težko reči, da na računalniško posredovanovo komuniciranje v takšni ali drugačni obliki vpliva zunanjji kontekst. Kot dokazujeta Rintel in Pittam (1997), ne gre zanemariti vpliva pristnosti in trajanja poznanstva

ter pretekli izkušnji uporabnikov. Za upravljanje interakcij na ICG-ih ugotavlja, da pogovor med udeleženci, ki se že poznajo, poteka bolj tekoče, hitreje, z manj podatki, kot v primerih, ko se pogovoru pridružijo novi posamezniki (Rintel in Pittam, 1997: 318). Razlike v časovni strukturi računalniško posredovanega komuniciranja, kot pravi Baymova, so povezane z načinom odzivanja, preoblikovanja sporočil, tudi s številom sodelujočih v določenem času ter z vlogo in pomenom verbalnih in neverbalnih pojavov, kakršna sta tišina ali odmor med pogovorom; podobno velja tudi za učinek sistemske infrastrukture, s čimer je pri Baymovi mišljena fizična konfiguracija uporabniškega okolja, njegova prilagodljivost in prijaznost do uporabnika, razpredelenost ravni interakcije, možnost selektivnega branja in podobno. Waltherjeva raziskava (1994) je pokazala, da časovne predstave uporabnikov računalniško posredovanih forumov občutno vplivajo na način njihovega komuniciranja: "Zdi se, da je računalniško posredovano komuniciranje veliko bolje sprejeto takrat, ko imajo sodelujoči občutek, da bo njihovo medosebno druženje trajalo dlje" (Walther, 1994: 495). Ugotovitev Baymove, da je namen skupine na konferenčnem sistemu rec.arts.tv.soaps (r.a.t.s.) "povečati užitek pri spremljanju soap oper" (1998: 46), je podobno mogoče povezati z dejstvom, da udeleženci po eni strani prispevajo minimalistične opise predvajanih zgodb, po drugi strani pa črpajo iz lastnih vsakdanjih izkustev, ko jih interpretirajo in kritizirajo.⁴¹

Posebnosti, ki jih v komunikacijske procese v forumih prinesejo sodelujoči, kar zajema vse od njihovega obsega, sestave, morebitne hierarhije in zgodovine odnosov med člani in njihov vpliv na načine in strukturo računalniško posredovanega komuniciranja, so v svoji raziskavi proučevali Concetta Stewart in njeni sodelavci (Baym, 1998). Na podlagi analize sporočil, ki so si jih študentje štiri mesece izmenjevali prek poštne mreže, vzpostavljene z vnaprej danimi pravili vedenja in ravnanja (*netiquette*), so ugotovili, da obstajajo pomembne razlike v komunikacijskem stilu glede na kulturne in spolne razlike: razmejili so lahko stil, ki teži h kompromisu, in stil, ki se izogiba konfliktu; nakazali so tudi razmejitev med kolektivnim in individualističnim pristopom v komuniciranju.⁴² O podobnih razlikah razmišljajo tudi Schaefer (1999), Walther (1996) in

⁴¹ Obratno pa lahko v eksperimentu Lightove in sodelavcev (2000) spremljamo učinek, ki ga ima na obliko in vzorce komunikacijskih dejanj odsotnost jasnega namena. Lightova, profesorica na Southampton University, VB, je organizirala računalniško posredovani forum, prek katerega bi študentje komentirali in interpretirali obvezno čtivo pri študijskem predmetu. Z analizo je pokazala, da so bila začetna sporočila sorazmerno dolga (od 500 do 2500 besed) in esejistične oblike, toda dlje ko so razprave trajale, krajsa so postajala sporočila. Iz opisov, ki jih je med študenti skupaj s sodelavci zbrala, je bilo videti, da so v začetku pisali daljša sporočila, ker niso natančno vedeli, kaj se je od njih pričakovalo.

⁴² Do precej podobnih ugotovitev je pripeljala raziskava McLaughlin in drugi (1998).

drugi, studija Zeghtove (2006) pa dokazuje, da so razlike znachenosti članov neke skupine (namen, naloga, čas in tehnično okolje so bili pri vseh enaki) ključen dejavnik pri oblikovanju komunikacijskih procesov.

Pogosta ugotovitev empiričnih raziskav (Saunders in drugi, 1994; Stewart, 1998) je, da komunikacijski vzorci, ki se vzpostavijo skozi komuniciranje v računalniško posredovanih forumih, odsevajo in okrepijo vzorce, ki obstajajo v okoliščinah neposrednih medosebnih stikov. Stewartova in sodelavci (1998: 8) celo napovedujejo, da bodo morali tudi "neomreženi" za vključitev v računalniško posredovane forume uporabiti dominantne vzorce in oblike, ker komuniciranje prek spleta še vedno obvladujejo "diskurzivni vzorci bele, moške družbe". Dejstvo pa je, da vzorci in značilnosti računalniško posredovanega komuniciranja niso togo dani vnaprej. Z vključevanjem novih prvin in novih udeležencev se namreč nenehno razvijajo. Zaradi močnega vpliva, ki ga imajo nanje absorbirane skupne izkušnje, nenehne vključitve novega in drugi našteti dejavniki, jih gre opredeliti kot t. i. emergentna komunikacijska okolja.

(Ne)privlačnost političnih razprav

Najbolj očitno sredstvo političnega izražanja in morda tudi najboljši kazalec motiviranosti za politično delovanje so medosebne interakcije o različnih aktualnih vsebinah, ki jih najdemo v računalniško generiranih forumih. Vprašanja o obetih in problemih teorij računalniško posredovanega komuniciranja v sodobni literaturi vse bolj pogosto privlačijo pozornost raziskovalcev. Ta popularnost najverjetneje izvira iz dejstva, da ponuja računalniško posredovano komuniciranje mnogo obljud, da bi morda lahko dosegli večjo integriranost različnih družbenih in političnih akterjev. S tem problemom so povezana tudi številna druga aktualna vprašanja, s katerimi se ukvarjajo komunikološke in politološke teorije: Ali v sodobni družbi sploh še imamo kaj možnosti za diskurzivno oblikovanje konsenza? Kako naj omogočimo, da se bo javno komuniciranje preoblikovalo tudi v javno posvetovanje? Kako komunikacijske procese povezati s političnim odločanjem?

Pojav številnih računalniško posredovanih razprav o vsakdanjih in političnih vprašanjih je najboljši dokaz, da sodobne tehnologije predvsem intenzivirajo komunikacijske tokove. Kot pravi Schneider (1996: 373), računalniško posredovani forumi povečujejo obseg priložnosti posameznih državljanov, da si med seboj izmenjajo mnenja o politiki, obenem pa pomenijo tudi pomemben prispevek k prizadevanjem, da bi razvili potrebne veščine za vključevanje v javno oziroma politično življenje. Za ocene o značilnostih in možnih družbenih učinkih razpravljanja o aktualnih političnih temah, ki se pojavljajo v interaktivnih forumih v kibernetskem prostoru, so na voljo številne empirične študije, ki so prav pred kratkim opazile to zanimivo gradivo (Hill in Hughes, 1998; Toulouse in Luke,

1998; Davis, 1999; Prague in Loader, 1999; Wilhelm, 2000). Njihove takšne analize se osredotočajo predvsem na konferenčne sisteme Usenet (Streck, 1998; Smith in Kollock, 1999; Wilhelm, 2000). Njihove prednosti so predvsem v tem, da so v primerjavi z drugimi podobnimi razpravljalnimi forumi obče dostopni, da običajno niso moderirani in da se vanje lahko vključujejo uporabniki z zelo specifičnimi interesi, ker so posamezne razpravljalne skupine precej razvijane.

Na podlagi teoretskih predpostavk, ki so jih razvile te študije, je mogoče izpostaviti nekatere značilnosti in oblike političnega razpravljanja v različnih računalniško posredovanih forumih. Če takšna spoznanja podkrepimo tudi z izsledki o slovenskih uporabnikih interneta, lahko potrdimo nekatere upravičene dvome in tudi nekatere pozitivne ocene teh zanimivih pojavov. Med pozitivnimi pričakovanji zagotovo največ obeta, vendar je tudi izjemo problematična, ideja, da bo računalniško posredovano komuniciranje omogočilo bolj enakopravno in demokratično komuniciranje. Kot na primer pravi Dahlberg (2001), se danes na internet z njegovimi potenciali za dvosmerno komuniciranje gleda kot na novo sredstvo za spodbujanje javnega diskurza, kar je osnovni pogoj za vzpostavitev elektronske javne sfere. Tudi mnogi praktični poskusi potrjujejo stališče, da so uporabniki interneta pripravljeni uporabljati nove komunikacijske kanale. Izkušnje iz sistema *PEN* iz Santa Monice, *MN-Politics* iz Minnesota ter *Iperbole* iz Bologne, kažejo še na druge takšne možnosti. Toda po drugi strani analize konkretnih razprav opozarjajo na številne omejitve in težave. Za ponazoritev lahko morda vzamemo *predpostavko o anonimnosti*, ki je veljala kot prednost računalniško generiranih forumov, vendar se je izkazala za velik problem, ko se je uresničila v neprijetnih pojavih, ki so se samodejno razvili v teh forumih: retorične diskreditacije sogovornikov, zaničevanje drugih, zmerjanje in neotesanost pri sporazumevanju, nestrnost do drugačnih, verbalno nasilje in podobno. Recepte za reševanje omenjenih težav že ponujajo različni premisleki: obetajoče tehnične nadgraditve in učinki časovnega okvira; cilji in nameni skupine; lastnosti sodelujočih. S tega vidika se zato zdi nadvse pomembno, da sleherna skupina natančno definira svoje cilje delovanja, kar postane v takšnih okoljih še poseben izziv.

Toda – kot izpostavlja teza o normalizaciji – kibernetski prostor ni sestavljen samo iz interaktivnega komuniciranja, temveč so njegov pomemben sestavni del tudi oblike spletnega reprezentiranja, ki postajajo v primerjavi z manj uporabljenimi možnostmi za sinhrono ali asinhrono interaktivno delovanje celo prevladujoče. Splet je danes nasičen z informacijami, slikami, vizualizacijo, oglaševanjem, zabavo in hipertekstualnimi povezavami med stranmi. Logika spletnih reprezentacij je predvsem predstavljati se drugim uporabnikom v kibernetskem prostoru (predstavljati se kot oseba, kot skupina, organizacija ali institucija). Njihova osnovna funkcija je informirati in predstavljati tisto, kar je v kompleksnem in raznovrstnem računalniško

posredovanjem okrožja za predstavljanje, tega specifično. V primerjavi z medijskimi reprezentacijami, ki jih omogočajo klasični množični mediji, je tudi cilj spletnih reprezentacij zelo podoben – kot podobe in simboli namreč povezujejo geografsko razpršene prostore.

Politično prizorišče, ki se tako oblikuje na mreži, je vitalen kanal, prek katerega se posamezniki in skupine informirajo o pomembnih političnih zadevah, med seboj komunicirajo, razpravljajo in izražajo lastna stališča. Skozi institucionalne spletne predstavitve se vzpostavijo tudi pomembni komunikacijski mostovi, ki lahko tvorno prispevajo k artikulaciji in formulaciji političnih potreb. Toda kot kažejo številne praktične izkušnje, so politični akterji za zdaj veliko bolj naklonjeni samopredstavitvi in posredovanju informacij kot pa gradnji interakcijskih razmerij z državljeni, specifičnimi interesnimi skupinami ali pripadniki družbenih gibanj. Zato je mogoče prav znotraj tega konteksta lažje razumeti Barberjevo kritično pripombo, kjer opozarja, da so “celo na najbolj ‘resnih’ straneh dostopne predvsem abstraktne informacije o političnih strankah in kandidatih ali pa polarizirane debate, podobne ekstremizmu konvencionalnih radijskih pogovorov z le malo pravega razpravljanja, prepričevanja ali pojasnjevanja” (Barber, 1998: 269). Problem torej ni zgolj v neizkoriščenih potencialih pri oblikovanju in modeliranju spletnih reprezentacij. Več praktičnih izkušenj napeljuje tudi na očitne pomanjkljivosti pogovornih aren, ki so zdaj še daleč od normativnih predpostavk idealizirane javne sfere.

Toda še preden razpravo na tej točki premaknemo k vprašanju značaja tega razpravljalnega prostora, njegovemu kontekstu in morebitnih učinkih na oblikovanje elektronske javne sfere, je treba identificirati sam politični prostor v njem. Gledano z bolj tehničnega vidika se večina analiz, ki želijo pojasniti politične implikacije računalniško podprtih interakcij, osredotoča na usenet konference in sporočila, poslana na specifične tematske sklope o političnih zadevah (Hill in Hughes, 1998; Streck, 1998; Davis, 1999; Smith in Kollock, 1999; Wilhelm, 2000). V večini primerov so ti sistemi precej obiskani, saj gre za javno dostopne in običajno nemoderirane razpravljalne prostore, ki jih posamezniki poljubno izbirajo. Sodelujejo običajno tisti uporabniki, ki jih tema resnično zanima, z analitičnega vidika pa so primerni tudi zato, ker ponujajo dostop do arhiviranih sporočil. Toda v primerjavi z množičnimi medijii lahko rečemo, da je v tem kontekstu prostor, namenjen političnim razpravam, veliko ožji. Sodeč po nekaterih izračunih (Smith, 1999) daleč največji delež sistema Usenet predstavlja domena “alt” (alternativa), sledijo ji “comp” (z računalništvom povezane teme) in “rec” (prosti čas). Politika spada v tem obsegu med tiste teme, ki niso posebej atraktivne. Hill in Hughes sta denimo identificirala skupaj 95 eksplisitno političnih skupin v sistemu Usenet (1998).

Z bolj teoretskega zornega kota pa bi lahko rekli, da so razpravljalni forumi bogata, kompleksna arena, ki odpira številna nova vprašanja o možnostih za uresničevanje nekaterih predpostavk o elektronski demokraciji.

Nekateri avtorji se posebej trudijo z aplikacijo teorije o racionalnem diskurzu (po Habermasu) na pojave znotraj razpravljalnih forumov (Ess, 1994; Dahlberg, 2001). Bolj konkretno se to kaže recimo v primeru takšnega pojasnjevanja okoliščin v pogovornih prostorih, kjer se upoštevata prisotnost in uresničitev šestih predpostavk za oblikovanje javne sfere, kot je na praktičnem primeru deliberativnih razprav v okviru projekta *MN-Politics* poskusil Dahlberg (2001). Potenciali (in omejitve) ter učinki razprav so v tem teoretskem kontekstu analizirani glede na svojo: a) neodvisnost od državne in ekonomske moči; b) naravo izmenjave in kritiko vrednostnih sodb; c) stopnjo refleksivnosti sodelujočih; č) privzemanje idealnih vlog med udeleženci; d) odkritost izražanja in e) diskurzivno enakopravnost in vključenost med razpravljalci.

Težave in pasti deliberativnega dialoga

Pomemben izziv, ki je pogosto predstavljen v študijah interaktivnih forumov, je vprašanje o kakovosti deliberativnih procesov; če sploh lahko potrdimo njihov obstoj. Ta izziv so raziskovalci prepoznali že zgodaj, še posebej skrbno pa se ga je v svojih analizah lotil Arterton (1987), ki je menil, da je mogoče v forumih, ki se jih posamezniki udeležujejo na podlagi lastnega interesa, najlažje racionalno ugotoviti in tudi uresničiti specifične cilje in pričakovanja. Vprašanje pri tem pa je, koliko takšne razprave omogočajo potrebne pogoje za sprejemanje odločitev, ki bi temeljile na deliberativnih komunikacijskih procesih.

Posvetovanje postavlja udeležencem zelo stroge in zahtevne pogoje. V neposrednem medosebnem komuniciranju je po mnenju Fishkina (1992) treba uresničiti tri pogoje za zagotavljanje posvetovalne oblike dialoga: (1) obstajati mora možnost za izmenjavo sporočil o političnih temah v daljšem časovnem obdobju; (2) obstajati mora možnost dalje razprave in refleksije o izmenjanah mnenjih in (3) sporočila se oblikujejo na interaktiven način tako, da se različna stališča dodatno izpostavijo nasprotnim argumentom. Po mnenju Wilhelma je mogoče takšno razumevanje deliberativnega komuniciranja zlahka preslikati v okolje sistema Usenet, saj prav asinhronost in interaktivnost računalniške tehnologije ponujata prostor za refleksijo in izmenjavo sporočil (Wilhelm, 2000: 88).

Osnovni pogoj deliberacije je torej *različnost* idej in virov, kajti javna razprava naj bi vključevala čim več različnih in nasprotujočih si pogledov na izbrano temo (Wilhelm, 2000: 42). Toda izkušnje iz različnih razpravljalnih forumov kažejo, da se udeleženci večinoma pogovarjajo s podobno mislečimi in da jih redko vleče k onim, ki imajo nasprotna stališča. Zdi se torej, da uporabniki ne iščejo forumov, kjer bi bila vsa različna mnenja dobro in celovito zastopana, temveč si predvsem prizadevajo najti vzdušje, ki bi jih podpiralo.

V tem smislu igra najšibkejšo vlogo v kibernetskih posvetovanjih *refleksivnost* (Dahlberg, 2001: 3). Refleksivnost pomeni, da sodelujoči kritično

premisljo svoje kulturne vrednote, prepostavke in ugotovitve. Refleksivnost je spodbujena skozi posvetovanje, saj so udeleženci prisiljeni svoje lastne pozicije temeljito premisliti, ko jih soočijo z močno kritiko in alternativnimi stališči drugih ljudi” (Dahlberg, 2001: 7). Zato je refleksivnost počasen in subtilen proces. Toda v primerih, ko konfrontacija različnih idej, argumentov ter predpostavk ni stimulirana, tudi temelji za celovito in premišljeno refleksijo niso dovolj trdni.

S tega vidika se spet pokaže, kako pomembno vlogo pri posvetovanju ima *časovna struktura* razprave. Sodelujoči v razpravljalnem forumu si morajo vzeti čas za premislek o svojih mnenjih in idejah drugih, ne pa zgolj nepremišljeno odgovarjati in izražati svoje lastne preference (Wilhelm, 2000: 43). Po izkušnjah iz posvetovalnih pogovorov v projektu *Minnesota E-democracy* preteče namreč kar nekaj časa, vsaj tri ali štiri mesece, preden se v glavah sodelujočih zgodi preobrat od stališča “povedal bom, kar si pač mislim” k stališču “toliko različnih stališč obstaja, da si bom najprej vzel nekaj časa za posluh in malce premislil, preden bom nanje odgovoril in povedal, kaj si o njih mislim”. Od poskusov z javno deliberacijo, ki so preneseni v kibernetiski politični prostor in časovno omejeni na kratko obdobje, je zato težko pričakovati kakšne plodne rešitve in sklepe.

Soroden problem, ki se nanaša na težave z vzpostavljanjem deliberativnih procesov, se pogosto kaže v *nepripravljenosti* udeležencev *prisluhniti drugim*. Kadar te pripravljenosti ni, je tudi verjetnost, da bodo posamezniki spremenili mnenja, manjša; manjša pa je tudi količina prepričevanja, pogajanja in sklepanja kompromisnih rešitev (Wilhelm, 2000: 44). Poudarek namreč ni na reševanju problemov, temveč na dominiranju v razpravi. Zato je po precej kritičnem in pesimističnem mnenju Davisa (1999: 177) usenet skupine treba sprejeti za to, kar v bistvu so: “Sredstva za utrjevanje že obstoječih stališč in ne nekih virtualnih skupnosti, v katerih lahko posamezniki svobodno izmenjujejo različna mnenja in o določeni javni zadavi dosegajo konsenz” (Davis, 1999: 163).

Precej podpore takšnim tezam ponujajo ugotovitve empirične analize političnih sporočil, ki sta jo v ameriškem kontekstu opravila Hill in Hughes (1998).⁴³ V celotnem vzorcu 1013 sporočil je bilo le 30 odstotkov takšnih, ki bi jih lahko označili za dialog. Problem pa ni zgolj v kakovosti razprav ali pogovorov, temveč tudi v njihovi dinamiki. Splošna lastnost v skupino poslanih sporočil je njihova nizka informacijska vrednost, zato pa bolj očitna ideološka izrazitost. Informacije oziroma sporočila so običajno posredovana z namenom, da privabijo nove podobno misleče posameznike, in ne toliko, da se prepričajo tisti, ki mislijo drugače. Namen je torej predvsem poiskati ljudi, ki mislijo podobno kot avtor, ne pa “konvertirati”

⁴³ Z analizo besedil sta na slučajnem vzorcu 21 političnih usenet skupin (od skupaj 95 takšnih skupin) analizirala sporočila s politično vsebino. Znotraj vsake od izbranih skupin sta pod drobnogled naključno izbrala niz “sporočilnih niti” (podrobneje o tem glej Hill in Hughes, 1998: 192).

preostale, da nisojo enako (Pihl in Prague, 1996: 65). Tovrstni razpravljalni forumi naj bi tako udeležence spodbujali predvsem k samoizražanju in monologu, kjer so lastnosti, kot so recimo poslušanje drugih, odzivanje na alternativna stališča ali iskanje dialoga, le redke veščine. Wilhelm tako ugotavlja, da interaktivni razpravljalni forumi ne spodbujajo k oblikovanju takšnih komunikacijskih delovanj, ki bi vključevala pogajanja o razlikah, iskanje konsenza, doseganje soglasja ali rešitve (Wilhelm, 2000: 98). Eden od razlogov za takšno pomanjkljivo izrabo samega načela interaktivnosti pa je lahko tudi v pomanjkanju splošnih pravil delovanja ter v premalo razvitem občutku odgovornosti za aktivno in tvorno sodelovanje v posameznem forumu.

Kako do odločitev?

Toda deliberativni proces v slehernem političnem kontekstu vključuje več kot zgolj pogovorno ali razpravljalno dimenzijo. Ključni element predstavlja namreč sprejemanje neke odločitve. "Sprejemanje odločitev v interakciji zahteva, da udeleženci oblikujejo predloge, jih ocenijo ter prepoznaajo, kdaj je o določeni rešitvi doseženo soglasje, in se nato preusmerijo k drugi odločitvi" (Condon in Cech, 1996: 69). Odločanje torej običajno generira neki rezultat. Ideja o poenostavljenem, decentraliziranem načinu oblikovanja končnih rešitev je bila hitro aplicirana tudi na pojav računalniških mrež, ki naj bi podpirale predvsem horizontalne odločitvene procese. Kljub temu so bolj konkretne ocene procesov odločanja prek interneta, ki bi izhajale iz empiričnih spoznanj, prava redkost. Zelo preprost primer, kako lahko poteka sprejemanje odločitev v računalniško posredovanih situacijah, ponujata denimo v svoji zanimivi študiji Condon in Cech (1996):

P2: kaj bi počeli danes dopoldan (orientacija)

P1: počivali (predlog1)

P2: fino (soglasje)

P2: predlagam, da počivamo kar zunaj, a popoldan (predlog2)

P1: ok (soglasje)

Seveda ustrezajo omenjeni primer čisto običajni vsakodnevni situaciji, ki s posvetovalnim odločanjem v nekem političnem kontekstu nima nikakršne povezave. Za jasnejšo podobo o tem, kako bi bilo posvetovanje videti v razmerah, ki jih narekujejo razpravljalni forumi, ta primer še zdaleč ni dovolj nazoren. Toda proučevanje tovrstnih delovanj v praksi je še v povojih, po drugi strani pa so tudi posebna tehnična orodja za sprejemanje odločitev še vedno v razvoju.

K problemu sprejemanja odločitev v razpravljalnih forumih pa se lahko približamo tudi iz povsem drugega zornega kota, in sicer tako, da pod drobnogled vzamemo obstoječe *možnosti za sodelovanje* med udeleženci,

Ki se v interaktivne razprave sprijavi, vključujejo: sodelovanje (in konflikt kot njegov opozicijski pol) je prvi pogoj slehernega procesa, ki teži h konsenzu o danem problemu in ustrezni rešitvi. Nekaj konkretnih poskusov na lokalni ravni je že pokazalo, da lahko tudi interaktivno razpravljanje prek računalniško posredovanega komuniciranja prinese povsem plodne in na daljši rok tudi koristne rezultate (recimo sistem PEN ali Minnesota E-democracy). Še bolj zgovorne primere uspešnih družbenih akcij, ki so potekale prek interneta, pa je mogoče najti v zanimivi študiji Laure Gurak (1997). Gurakova je namreč analizirala učinke dveh empiričnih protestov na spletu – MarketPlace in Clipper Chip –, ki pričajo o neposrednih implikacijah računalniško posredovanega komuniciranja na razumevanje in izkoriščanje novih demokratičnih delovanj.⁴⁴ Moč izbranih protestov je namreč izhajala iz zelo preprostega načina spletnega posredovanja, ki ljudem ponuja enostavno in hitro mobilizacijo (Gurak, 1999: 248). Hitro “rezanje in pošiljanje sporočil z ene na drugo stran” omogoča namreč jasno predstavitev nekega problema, ki postane določenemu občinstvu bolj dostopen in razumljiv. Družbena akcija, ki se posledično na ta način sproži, pa je cenejša, hitrejša in bolj učinkovita, saj omogoča takojšen odziv vseh zainteresiranih in v problem neposredno vpletenih posameznikov. Toda hitrost ni zadosten pogoj za uspešnost. Kot pravi Gurakova, je bila “v prvih korakih temeljna gonalna sila v obeh protestih kombinacija med hitrostjo sporočanja in močnim etosom skupnosti” (Gurak, 1999: 250). V tem pogledu se kot izjemno pozitivna lastnost razpravljalnih računalniških forumov izkaže njihov t. i. instantni etos (1999: 251), kot Gurakova opisuje skupnostno nagnjenost k strinjanju. Instantni etos je lahko pomembna značilnost spletnih družbenih akcij prav zato, ker spodbuja in lajša komunikacijo med ljudmi s podobnimi interesi in podobnimi težavami in tako predstavlja sredstvo moči. Še več, udeleženci celo predpostavljajo, da v neki poštni mreži ali razpravljalni skupini obstaja skupno soglasje o določenih premisah in splošno razumevanje ter privzemanje osnovnih konceptov in idej, o katerih poteka razprava.

Toda kombinacija hitrega sporočanja in instantnega etosa lahko prinaša tudi manj zaželeno in z vidika uspešnosti družbene akcije manj učinkovite posledice. Spodbuja lahko razširjanje netočnih informacij in oblikovanje internega statusa skupine, ki mnenj od zunaj ne spusti več zraven. Kar pa

⁴⁴ Gurakova je študijo omejila na dva primera spletnih protestov. Prvi protest se nanaša na konkreten proizvod, imenovan MarketPlace, ki ga je leta 1990 razvila družba Lotus Development. Šlo je namreč za izdelavo tržne baze podatkov, ki bi se generirala prek elektronske pošte in vsebovala polna imena ter naslove več kot 120 milijonov ameriških potrošnikov. Zaradi ostrega odziva uporabnikov interneta prek forumov in spletnih peticij se projekt nikdar ni uresničil. Nekaj let pozneje, natančneje leta 1993, je Clintonova administracija napovedala vpeljavo zveznega enkripcijskega standarda imenovanega Clipper. Zaradi nasprotovanja interesom vladajoče elite se je internet ponovno prebudil kot prostor za razpravo in učinkovito akcijo ter preprečil vladne načrte.

resilo ogroza občubo o demokratizaciji, komunikacijskim pravim, ki naj bi jo računalniško posredovano komuniciranje omogočalo. Nekateri glasovi namreč zlahka pridobijo status dominantnega stališča in tisti udeleženci, ki se s prevladujočo pozicijo ne strinjajo, ostanejo na robu, izključeni iz debate:

“Na spletu se zdi, da hitrost lahko premaguje natančnost in da prepričanja skupnosti lahko prevladajo nad odgovornostjo državljanov, da izoblikujejo stališča, utemeljena na informacijah. V trenutni dobi takojšnjega odziva je lažje preprosto odposlati hitro elektronsko pismo kot pa sprejeti odločitev. Takšna kumulativna oblika obnašanja pa ne kultivira nujno odprte klime, temveč lahko nasprotno še dodatno izloča tiste, ki so že na marginah” (Gurak, 1999: 259).

O (ne)demokratični naravi računalniškega komuniciranja

Gledano na splošno, obstaja vrsta različnih obravnav in odzivov na tehnološke inovacije, kot so elektronsko podprtta glasovanja, računalniško posredovane razprave in deliberativni forumi, informacijski arhivi in multimedijski portali javnih informacij (Gurak, 1997; Toulouse in Luke, 1998; Davis, 1999; Hague in Loader, 1999; Wilhelm, 2000). Različna pričakovanja glede novih tehnoloških učinkov običajno pristanejo nekje v sredini med optimističnimi in bolj pesimističnimi odgovorji. Tovrstna pričakovanja avtorji običajno umeščajo na premico različnih pojmovnih intervalov: nekateri denimo stavijo na delitev med optimiste in naturaliste (Buchstein, 1997), futuriste in neofuturiste (Wilhelm, 2000) ali preprosto optimiste in pesimiste (Friedland, 1996). Ključna razlika znotraj teh abstraktno določenih intervalov pa se kaže v različni stopnji soglasja o tem, da bodo kulturne, družbene in politične spremembe, ki jih spodbuja razvoj komunikacijskih tehnologij, vodile k bolj uspešni in bolj demokratični družbi. Omejitev takšnih pretirano polariziranih perspektiv se izraža v njihovi specifični percepциji komunikacijskih tehnologij; dojemajo jih namreč kot ključno determinanto družbenega razvoja in jim tako pripisujejo položaj nujnega vzroka za sleherne družbene spremembe.

V najbolj splošnem pomenu je dihotomija med negativnimi in pozitivnimi odzivi na tehnološki razvoj predstavljena v Tehranianovi tipologiji (1990), ki razlikuje med štirimi možnimi pristopi do razumevanja učinkov tehnologije. Tehnološke posledice za globalno ekonomijo, politiko in kulturo je po njegovem mnenju mogoče spremljati iz pozicije tehnofilov, tehnofobov, tehnoneutralistov in tehnostrukturalistov (Tehranian, 1990: 4–6).

Tabela 3.3. Pristopi k razumevanju razlike med komunikacijsko tehnologijo in demokratizacijo

		komunikacijska tehnologija vodi v koncentracijo moči	
		DA	NE
komunikacijska tehnologija vodi v disperzijo moči	DA	tehnostrukturalisti	tehnofili
	NE	tehnofobi	tehnonevralisti

Vir: Tehranian (1990: 4)

Tehnofili so optimisti, ki verjamejo, da je tehnološka revolucija že povzročila prehod v visoko produktivno “informacijsko družbo”. Pojem informacijske družbe so v znanstveni diskurz vpeljali avtorji kot Bell (1976), Porat (1977), Toffler (1980) in Nasibitt (1982). Pogled tehnofobov je, nasprotno, pesimističen. Opozarjajo namreč na pasti in škodo, ki jo tehnologija recimo v obliki strukturne nezaposlenosti prinaša v sfero zaposlovanja. Poleg tega svarijo pred učinki naraščajočih baz podatkov, ki ogrožajo posameznikovo zasebnost, vse večjo kulturno homogenizacijo ter vse bolj intenzivnim političnim nadzorom (Schiller, 1981; Mosco, 1982; Ellul, 1983). Tretji, tehnonevralistični pristop, običajno privzema “nevtralno” pozicijo do tehnoloških učinkov na družbene spremembe, kar pomeni, da sprejema tako pozitivne kot negativne posledice tehnologij. Odgovor tehnostrukturalistov na tehnološki napredok pa izpostavlja, da tehnologije niso niti dobre, niti slabe, niti nevtralne. Po njihovem mnenju so vedno vpete v potrebe institucij (vojske, ekonomije, politike), zato je tudi njihov učinek vedno posredovan prek institucionalnih struktur. Za ustrezno razumevanje tehnoloških učinkov je torej treba upoštevati vse tiste družbene strukture, ki so neposredno vključene v proces družbenih sprememb.

Različne razprave o elektronski demokraciji, ki jih je mogoče najti znotraj znanstvenega diskurza, izpostavljajo običajno dve kompleksni in med seboj tesno povezani družbeni strukturi – državo na eni in državljanje na drugi strani. Podobe elektronske demokracije namreč razgrinjajo prav nova razmerja med državo in civilno družbo, med političnimi institucijami in državljanji, med vladajočimi in vladanimi. Toda idealizirane podobe elektronske demokracije pogosto spregledujejo pomembno vrzel t. i. stranskih učinkov (Malina, 1999), ki namesto k decentralizirani participaciji vodijo k centralizaciji moči. Površinski opisi pomenov tehnologij in novih oblik komuniciranja tako konstruirajo “zavajajočo emancipatorno fasado, ki zanemarja prisotnost stranskih učinkov” (Malina, 1999: 24).

Preproste črno-bele razlage nastajajočih razmerij med komunikacijsko tehnologijo in spremembami političnega sistema se zato dandasnes umikajo in prostor znanstvenega diskurza postaja s pomočjo konkretnih izkušenj z implementacijo tehnologij v politične arene bogatejši. Razprave o

tehnoloških učinkov in izkoriscanje demokratičnega potenciala računalniško posredovanega komuniciranja se zato ne sprašujejo zgolj o tem, kateri stranski učinki so možni, temveč se natančneje ukvarjajo z očitno diskrepanco med tem, kar je tehnološko možno, ter tem, kar je etično in politično ustrezno (Wilhelm, 1999: 175). Številne predpostavke o elektronski demokraciji in njihove različne teoretske premise preprosto niso v celoti uresničljive. Bryan s sodelavci izpostavlja denimo naslednjih šest pričakovanj, ki se neposredno navezujejo na razvoj elektronske demokracije (Bryan, 1998: 6–7): a) učinkovitost in preprost dostop do informacij; b) lažje ugotavljanje preferenc državljanov, kar državljanu spodbuja k večjemu odzivu in lajsa politično participacijo; c) računalniško posredovano komuniciranje spreminja kolektivne oblike delovanj in prek tematsko specifičnih razpravljalnih forumov vzpostavlja nove organizacijske možnosti; č) tako se iz procesa političnega komuniciranja in odločanja odpravljajo "moteči" posredniki; d) javne storitve se prek novih tehnologij prikrojijo željam in interesom državljanov in končno e) računalniško posredovano komuniciranje omogoča v praksi reševati nekatere ključne dileme predstavnške demokracije. Vprašanje seveda ostaja, kako tovrstna pričakovanja uravnotežiti s trenutnimi tehnološkimi inovacijami. Iz katerega koli zornega kota se naslonimo na številne empirične poskuse in teoretske refleksije o podobah elektronske demokracije, v vsakem primeru se srečamo z ugotovitvijo, da ključna vloga ostaja prav v uresničevanju različnih ravni in oblik komunikacijskih procesov:

"Politične stranke različnih velikosti in različnih ideoloških temeljev, prostovoljne organizacije, skupine pritiska in druge organizacije civilne družbe odkrivajo računalniško posredovano komuniciranje kot orodje, ki ne le prestreza filtre tradicionalnih množičnih medijev, temveč nastopa kot orodje za medsebojno mrežo, za delitev informacij in resursov. Številnim predstavlja računalniško posredovano komuniciranje ključ za utrjevanje demokratičnih vidikov političnega procesa in za oblikovanje novih možnosti participacije državljanov v lokalnih in nacionalnih političnih sferah" (Bryan in drugi, 1998: 2).

Med prednostmi, ki jih komunikacijske tehnologije vnašajo v procese političnih delovanj, se vse pogosteje izpostavlja področje kolektivnega vedenja in skupne akcije. Nove tehnologije namreč v prvi vrsti zmanjšujejo stroške delovanja kolektivnih akterjev ter tudi stroške individualnega vključevanja. Poleg tega premoščajo notranjo organizacijsko hierarhijo in tako intenzivirajo posameznikov občutek vpletenosti v interno delovanje. V tem pogledu lahko tehnologije bistveno pripomorejo k oblikovanju kolektivne identitete (Schmidtke, 1998: 69–71). Še posebej indikativne implikacije tehnologij na ravni kolektivnih akcij se kažejo pri delovanju civilnodružbenih gibanj, bistveno manj pa se te spremembe pojavljajo v polju institucionalizirane politike.

Kaj je bil vlog in pomemba računalniško posredovanega komuniciranja, ki mu je teoretska dediščina že priznala dovolj vidno mesto, pa njegovi uporabniki s svojimi izkušnjami prav tako, se vendarle zdi, da se načrti sodobnih praktičnih primerov in projektov z elektronsko demokracijo le malo ali skoraj nič ne ozirajo na predpostavke teorij komuniciranja ali na dosedanje empirične eksperimente z računalniško posredovanim komuniciranjem. Nobenega dvoma ni, da so že prve analize implementacij tehnologije v politične arene opozorile na nekaj ključnih omejitev in tudi prednosti računalniško posredovanega komuniciranja. In podobno, tudi proučevanje značilnosti te oblike komuniciranja že dalj časa opozarja na to, da učinki še zdaleč niso uniformni, pač pa so v veliki meri odvisni od družbenega konteksta in narave družbenih razmerij, v katere se jih vpeljuje.

6

SKLEP

Vloge, ki jo v družbenih procesih igrajo tehnologije, niso bile vedno v ospredju znanstvenega raziskovanja. Kot pravi Feenberg (1999), so filozofija ter družboslovne in humanistične vede dolgo pozabljalne na to pomembno področje. Več pozornosti so tem vprašanjem namenile šele tedaj, ko so se v drugi polovici 20. stoletja razmahnile nove telekomunikacijske in informacijske tehnologije. S pojavom novih komunikacijskih kanalov v sredini sedemdesetih let, kot denimo kabelske televizije, računalniških omrežij in podobno, je začela človeška domišljija graditi kompleksne podobe in obete o prihodnosti. Nove komunikacijske tehnologije so se zaradi preproste uporabe in fleksibilnosti zelo kmalu uveljavile tudi v vsakdanjem življenju, obenem pa so zaradi številnih možnosti, ki so jih ponujale, predstavljalne izziv za njihove uporabnike. Del predstav o tehnoloških potencialih in njihovih učinkih, ki so se tako oblikovale v znanstvenem raziskovanju in tudi v bolj preprostih, publicističnih refleksijah, smo na tem mestu zajeli z izrazom elektronska demokracija.

Prispevek novih komunikacijskih tehnologij – kakršenkoli že je – se kaže vsaj v spremembah, ki jih prinašajo v obstoječe načine komuniciranja in participacije, zato smo se vprašali, koliko se je zaradi uporabe novih komunikacijskih tehnologij spremenila narava komuniciranja in participacije. Kako so se spremenile značilnosti, pogoji, okoliščine in posledice teh dveh osrednjih sestavin družbenega življenja? Oba zadnja pojma je težko jasno ločiti, kajti komuniciranje že implicira neko vrsto participacije, vendar pa je za pričujoči problem analitična razmejitve nujna, saj je le tako mogoče dovolj sistematično raziskati pomen in učinke sodobnih tehnologij tako v teorijah kot tudi v posameznih praktičnih poskusih. V pričujočem besedilu se nismo omejili na en sam teoretski okvir, po drugi strani pa tudi ne razvili kakšne eklektične teorije o elektronski demokraciji. Žeeli smo predvsem opozoriti na to, da sta pri analizah, ki so povezane z idejo o elektronski demokraciji, plodno sodelovanje in izmenjava spoznanj z različnih področij nujna.

V ožjem smislu so zato v študijo vključeni različni teoretski okviri in izpostavljenе različne tematizacije:

1. teorije in modeli demokracije, s posebnim poudarkom na ugotovitvah in dilemah, ki jih prinašata "kriza predstavnške demokracije" in t. i. deliberativni preobrat v sodobni politološki misli;
2. koncept mediatizirane javne sfere in teoretski prispevek študij, ki izpostavljajo širše spremembe na področju množičnih medijev;
3. razlage sprememb in razvoja na področju institucionaliziranih politik, ki jih spodbujajo nastajajoče oblike komuniciranja in se odražajo v empiričnih projektih z elektronsko demokracijo;

teorije računalniško posredovanega komuniciranja, ki ponujajo razlage komunikacijskih kontekstov, komunikacijske dinamike in ključnih značilnosti komunikacijskih praks, ki nastajajo v računalniško generiranih okoljih.

Eden od ključnih problemov je, da ni jasnega in enoznačnega odgovora na vprašanje, kaj je elektronska demokracija. Ker različni avtorji drugače opredeljujejo pojem elektronske demokracije in ker ga analizirajo z različnih zornih kotov, zanj ni mogoče najti kakšne soglasne in nesporne definicije. Še več, zaradi različnih teoretskih tradicij, ki se s tem pojmom srečujejo, je elektronska demokracija kontroverzna ideja. V tem smislu je relevantno naslednje vprašanje: koliko so se vsa različna pričakovanja in projekcije v zvezi s podobo elektronske demokracije izpolnila oziroma kakšne možnosti imajo?

Če nasprotujejoče si poglede na idejo o elektronski demokraciji razvrstimo znotraj dileme o tem, ali bodo nove komunikacijske tehnologije korenito preobrazile – v smislu neposredne ali plebiscitarne demokracije – ali pa bodo zgolj izpopolnile in dopolnile obstoječa razmerja in prakse, je očitno, da je druga možnost precej bolj verjetna. Sodeč po dosedanjih izkušnjah, *elektronska demokracija ni projekt, ki bi tekmoval z obstoječimi demokratičnimi sistemi, temveč je kompatibilen z obstoječimi institucijami*, pri čemer je najpogosteje zastavljen tako, da bi popravil izbrane pomanjkljivosti slednjih. Kot smo pokazali, je eden od razlogov za takšne razmere – ki so v očitnem nasprotju z večino zgodnejših pričakovanj, kot recimo pri Naisbittu ali Tofflerju – predvsem dejstvo, da so eksperimenti z elektronsko demokracijo le redko vključevali sistematičen teoretski premislek o možnostih, ki so na voljo. Po drugi strani je posledica izjemne razširjenosti poskusov z novimi komunikacijskimi tehnologijami, ki smo jim priča v sodobni praksi, dejstvo, da je začela praksa precej prehitevati teorijo. Tudi zato se nekatere teoretske ideje, ki so bile v 80. letih del popularnega izraza teledemokracija, danes vračajo v komaj kaj drugačni preobleki, in sicer z izrazom digitalna demokracija. Takšno obujanje in oživitev idej v praksi jasno kaže, da še nismo presegli tiste prelomne točke, na kateri še danes slonijo poenostavljoče (in zmotne) predstave, da je ves problem le v drugačnih in bolj izpopolnjenih tehnologijah.

Seveda obstaja še vrsta drugih, prav tako relevantnih in ustreznih pojasnjevalnih okvirov, ki bi pomagali razjasniti tu razkrite dileme o podobah elektronske demokracije, pa jih v knjigi nismo zaobjeli. Enega od takšnih možnih pristopov predstavlja vpogled v spremembe komunikacijskih sistemov, predvsem množičnih medijev, ki bi jih veljalo natančneje povezati tudi s sodobnimi trendi in učinki interneta. Drugi vidik proučevanja ponuja analiza ekonomskih pogojev, v katerih se razvijajo komunikacijske tehnologije, in iskanje ekonomskih determinant, ki konstruirajo globalna omrežja in globalno ekonomijo v sodobnih družbah. Tretji možni okvir ponujajo sodobne sociološke refleksije o ”družbi

visoke moderne, različni družbi ali družbi potrešje, znotraj katerih je mogoče interpretirati trenutne tehnološke izzive in razumeti nove komunikacijske vzorce.

Elektronska demokracija v nobenem primeru ne more biti obljudljena dežela. Med mnogimi pomisliki, ki so se doslej uveljavili v zvezi s to idejo, bi veljalo upoštevati naslednje (Buchstein, 1997: 250): (1) Stratifikacija. Zaradi neenake porazdelitve tehničnih znanj in finančnih virov bo elektronska demokracija še zaostrlila družbeno stratifikacijo; v nekem specifičnem smislu lahko to pomeni, da bo zaradi neenakega dostopa do interneta kot novega komunikacijskega kanala s tem pogojena tudi distribucija političnih informacij. (2) Komercializacija. S porastom števila podjetij in razmahnitvijo tržne logike se je internetu že začel spreminjati značaj, ki pa še nima razvitih mehanizmov, da bi takšne procese tudi uspešno zajezil. (3) Panoptifikacija. Premik političnih in tudi vsakdanjih komunikacijskih praks v računalniška omrežja oblastem in tržnim podjetjem omogoča nepredstavljive možnosti nadzorovanja. (4) Razstvarjenje. Komuniciranje s pomočjo novih računalniških omrežij lahko vodi v vse večje odmikanje uporabnikov od družbene in fizične stvarnosti.

Ob številnih problemih in nejasnostih, ki se odpirajo v zvezi s pojmom elektronska demokracija, je treba predvsem proučiti komunikacijske in participacijske tokove v odnosu med državljeni in predstavniki oblasti; le tako bomo lahko bolje razumeli možnosti, ki jih ponuja ideja o elektronski demokraciji, in laže ocenili, koliko so te možnosti uresničene. Ključno vprašanje je torej, kaj lahko ljudje počnemo z novimi tehnologijami, in sele zatem, kaj lahko tehnologije napravijo iz nas. Na tem mestu smo pojasnjevali, kako in s kakšnimi nameni ljudje uporabljajo različna orodja, primerno raven abstrakcije, na kateri je mogoče pojasniti takšna razmerja in okoliščine, pa smo našli v pojmu elektronska javna sfera. Današnja preobrazba javne sfere je specifična natančno v tem smislu, da je oprta na nove oblike komuniciranja, tj. na različne oblike računalniško posredovanega komuniciranja. Če sodobna računalniška omrežja primerjamo s klasičnimi radiodifuznimi in tiskanimi mediji, so slednji bistveno manj interaktivni, manj neposredni in tudi manj dialoški. Toda kibernetski prostor ni sestavljen samo iz interaktivnega komuniciranja, temveč so pomemben sestavni del tudi oblike reprezentiranja, ki pa so bliže elementom mediatizirane javne sfere. Sodobna razmišljanja o elektronski javni sferi bi morala torej upoštevati učinke in verjetne posledice obeh konstitutivnih elementov računalniško generiranih javnih prostorov, namreč tako računalniško posredovane dialoge kot tudi spletne reprezentacije.

Če upoštevamo obe specifični praksi delovanja – računalniško generirani dialog ter spletne reprezentacije – in če pri tem upoštevamo inherentno različnost možnih združb, ki lahko nastanejo v kibernetiskem prostoru, postanejo različni pogoji združevanja, ki jih omogočijo različne uporabe novih komunikacijskih tehnologij, izjemno pomembni. Kibernetski prostor

se je seznamila iz obmejnega prostora, ki je bil namenjen zaprtim in z oblikovanim skupinam, preobrazil v odprt prostor, ki ga naseljujejo različne virtualne skupnosti, dejavnici in ustvarjalni posamezniki, organizirana civilna gibanja, množična občinstva, institucionalni politični akterji in tako dalje. Kibernetski prostor je v svojem tehničnem smislu veliko omrežje med seboj povezanih računalnikov. V družbenem smislu pa označuje mesto raznorodnih družbenih delovanj, komunikacijskih praks in družbenih odnosov. Če se omejimo samo na tiste njegove dele, ki tvorijo javno komuniciranje in politično delovanje, se neposredno povežemo z osnovnimi družbenimi strukturami, kot so politične institucije, lokalne oblasti, subjekti in predstavniki civilne družbe in še posebej z državljanji.

In če smo knjigo začeli z vstopom slovenske politike v obdobje e-politike, ki ga spodbuja razvoj interneta, sklenimo še z opisom nekaterih poznejših izkušenj. Ob prvi obletnici vladnega spletisača (konec januarja leta 2002) je slovenske uporabnike interneta vladni kabinet presenetil z dvema novitetama: uvedel je možnost obiska t. i. virtualne vladne palače in obenem odprl nov debatni kotiček. Novica je bila precej odmevna – z njo so celo sklenili osrednja dnevna poročila na nacionalni televiziji. S pomočjo te edinstvene tehnološke podpore ima vsak slovenski državljan, ki lahko dostopa do interneta, sedaj tudi možnost, da se razgleda po vladnih prostorih in tako stopi na ono stran zidov, ki je doslej večini ostala skrita. Prostori vladnega političnega sveta so postali virtualno vidni in s tem javno dostopni, državljanji pa lahko pokukajo v prostore, kjer potekajo pomembne razprave in kjer se ne nazadnje sprejemajo pomembne politične odločitve. Poteza vladnega kabineta je dobrodošla, saj izpričuje prepotrebno skrb za razvoj spletne podobe državnih institucij. Druga novost pa predstavlja pomemben korak naprej pri izrabi komunikacijskih potencialov novih tehnologij. Vlada je na svoje spletisače vpeljala posebno rubriko “debatni kotiček”. Nedvomno je prostor za javno razpravljanje na spletnih straneh dobrodošel poskus, ki zna ne le obogatiti dosedanje pretežno informacijsko naravnano namembnost spletnih strani, pač pa tudi prevetriti strukturo njenih obiskovalcev. Mnenjska razširitev tega prostora lahko k sodelovanju pritegne povsem navadne državljane, ki želijo nekaj sporočiti, koga kaj vprašati ali komu posredovati svoje predloge. Navsezadnje so medosebne interakcije o različnih aktualnih vsebinah, ki jih sicer lahko najdemo v računalniško generiranih forumih, najbolj očitno sredstvo političnega izražanja in morda tudi najboljši kazalec javne dostopnosti, politične odprtosti in motiviranosti za politična delovanja.

Omenjeni novosti vladnega spletisača nedvomno potrjujeta, da se slovenska vlada zaveda, kako pomemben političen prostor nastaja, se razvija in oblikuje v okolju, ki ga danes podpirajo računalniško posredovane tehnologije. Gre namreč za prizorišče, ki je še posebej ranljivo in od vseh sodelujočih zahteva nenehno pozornost, če želimo, da zaživi in raste. Prav zato je lahko to “zgodnje obdobje” vstopanja slovenske

politike v ta nastajajoči prostor prece, zgovorni, ker sinča načine, kako se politične institucije in njihovi akterji v njem pojavljajo, obenem pa posredno govori tudi o tistem, česar zgodnja doba slovenske "e-politike" ne zna (ali ne želi) zagotoviti.

Po naši oceni so novi prostori družbenega in političnega delovanja, ki so povezani s pojmom elektronska demokracija, še vedno odprti za spremembe in jih tudi naklonjeno sprejemajo. Buchstein (1997) predlaga, da se za pojasnitve razmerja med internetom in njegovimi potenciali ozremo po obstoječih demokratičnih institucijah. Po njegovem mnenju je internet precej teže uporabiti kot sredstvo za oblikovanje novih oblik demokratične javne sfere kot pa za podporo tistim, ki že obstajajo. Dodajmo na tem mestu opozorilo, da se obenem velja posvetiti različnim družbenim in političnim praksam, ki jih razvijajo oziroma uporabljam posamezniki, interesne skupine, družbena gibanja in drugi akterji. Internet je namreč mnogo bolj uporaben in pomemben za izražanje mnenj kot pa za sprejemanje političnih odločitev. Komunikacijski in participacijski procesi, ki jih srečamo v razvitih javnih sferah, dokazujejo, da možnosti še zdaleč niso izčrpane. Poleg tega pa bi bilo treba v raziskovanju bolj sistematično upoštevati kontekste, ki spremljajo te konkretnne rabe, pri čemer bi kot osnovno predpostavko lahko vzeli Feenbergovo misel, da "tehnologija ni določujoča usoda, o kateri se moramo odločiti bodisi za bodisi proti, temveč izziv naši politični in družbeni kreativnosti" (Feenberg, 1999: 225).

7

LITERATURA

- Abramson, Jeffrey B., Christopher F. Arterton in Gary R. Ofen. 1998. *The Electronic Commonwealth: The Impact of New Media Technologies on Democratic Politics*. New York: Basic Books.
- Aikens, G. Scott. 1994. A History of Minnesota Electronic Democracy 1994. *First Monday*, 5, na www.firstmonday.dk/issues/issue5/akines/index.html, 21. 5. 2001.
- Aikens, G. Scott. 1999. Deweyan Systems in the Information Age. V: B. N. Hague in B. D. Loader (ur.), *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age*, 179–194. London: Routledge.
- Alexander, Cynthia J. in Leslie A. Pal. 1998. *Digital Democracy: Policy and Politics in Wired World*. Oxford: Oxford University Press.
- Arterton, Christopher F. 1987. *Teledemocracy: Can Technology Protect Democracy?* London: Sage.
- Baker, David. 1976. The States Experiment with “Anticipatory Democracy”. *The Futurist*, 10, 5, 262–271.
- Baym, K. Nancy. 1998. The Emergence of Online Community. V: S. Jones (ur.), *Cybersociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*, 35–68. London: Sage.
- Barber, Benjamin. 1984. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkley: University of California Press.
- Barber, Benjamin. 1997. The New Telecommunications Technology: Endless Frontier or the End of Democracy. *Constellations*, 4, 2, 208–226.
- Becker, Ted. 1981. Teledemocracy: Bringing Power Back to People. *The Futurist*, 15, 6, 6–9.
- Bell, Daniel. 1976. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Bellamy, Christine in Charles D. Raab. 1999. Wiring-up the Deck-Chairs? V: S. Coleman, J. Taylor in W. van de Donk (ur.), *Parliament in the Age of the Internet*, 156–172. Oxford: Oxford University Press.
- Beniger, James. 1987. Personalization of Mass Media and the Growth of Pseudo-community. *Communication Research*, 14, 3, 352–371.
- Berce, Jaro, ur. 2000. *Informacijska družba kot izliv Sloveniji*. Ljubljana: Državni Zbor RS.
- Bimber, Bruce. 1997. The Internet and Political Mobilization. *Social Science Computer Review*, 16, 4, 391–401.
- Bimber, Bruce. 1998. The Internet and Political Transformation: Populism, Community, and Accelerated Pluralism. *Polity*, 31, 1, 133–169.
- Blumer, Herbert. 1946. Collective Behavior. V: A. McClung Lee (ur.), *New Outline of the Principles of Sociology*, 167–224, New York: Barnes&Noble.
- Bohman, James. 2000. The Division of Labor in Democratic Discourse: Media, Experts and Deliberative Democracy. V: S. Chambers in A. Costain (ur.), *Deliberation, Democracy and the Media*, 47–64. Lanham:

- Krownar in Ettinger.
- Brants, Kees. 1996. Policing Democracy: Communication Freedom in the Age of Internet. *Javnost—The Public*, 3, 1, 57–70.
- Bregenzer, John in Joseph P. Martin. 1980. Futures Research Group Experience with Computerized Conferencing. V: N. Henderson in M. MacNaughton (ur.), *Electronic Communication: Technology and Impacts*, 65–70. Boulder: Westview.
- Brezovšek, Marjan. 1995. Politična participacija, *Teorija in Praksa*, 32, 3–4, 199–211.
- Bryan, Cathy. 1998. Manchester: Democratic Implications of an Economic Initiative? V: R. Tsagarousianou, D. Tambini in C. Bryan (ur.), *Cyberdemocracy: Technology, Cities and Civic Networks*, 152–166. London: Routledge.
- Bryan, Cathy, Roza Tsagarousianou in Damian Tambini. 1998. Electronic Democracy and the Civic Networking Movement in Context. V: R. Tsagarousianou, D. Tambini in C. Bryan (ur.), *Cyberdemocracy: Technology, Cities and Civic Networks*, 1–17. London: Routledge.
- Buchstein, Hubertus. 1997. Bytes that Bite: The Internet and Deliberative Democracy. *Constellations*, 4, 2, 248–263.
- Budge, Ian. 1996. *The New Challenge of Direct Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Burnett, Ron. 1995. *Cultures of Vision: Images, Media and the Imaginary*. Bloomington: Indiana University Press.
- Calabrese, Andrew in Mark Borchert. 1996. Prospects for Electronic Democracy in the United States: Rethinking Communication and Social Policy. *Media, Culture and Society*, 18, 2, 249–268.
- Calhoun, Craig, ur. 1992. *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge: MIT Press.
- Campbell, Anne. 1999. Towards the Virtual Parliament - What Computers Can do for MPs. V: S. Coleman, J. Taylor in W. van de Donk (ur.), *Parliament in the Age of the Internet*, 26–41. Oxford: Oxford University Press.
- Carey, W. James. 1989. *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. London: Routledge.
- Carter, Matt. 1999. Speaking up in the Internet Age: Use and Value of Constituent e-mail and Congressional Web-sites. V: S. Coleman, J. Taylor in W. van de Donk (ur.), *Parliament in the Age of the Internet*, 102–117. Oxford: Oxford University Press.
- Castells, Manuel. 1996. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Chambat, Pierre. 2000. Computer-Aided Democracy: The Effects of Information and Communication Technologies on Democracy. V: K. Ducatel, J. Webster in W. Herrmann (ur.), *The Information Society in Europe*, 259–278. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Chambers, Simone in Anne Costain, ur. 2000. *Deliberation, Democracy*,

- and the Media. Laramie, Rowman and Littlefield.
- Chen, Milton. 1984. Computers in the Lives of Our Children: Looking Back on a Generation of Television Research. V: R. E. Rice (ur.), *The New Media: Communication, Research, and Technology*, 269–286. London: Sage.
- Chesher, Chris. 1997. The Ontology of Digital Domains. V: D. Holmes (ur.), *Virtual Politics*, 79–92. London: Routledge.
- Christie, Bruce. 1981. *Face-to-File Communication: A Psychological Approach to Information Systems*. New York: John Wiley and Sons.
- Clark, S. Lynn. 1998. Dating on the Net: Teens and the Rise of “Pure” Relationship. V: S. Jones (ur.), *Cybersociety 2.0*, 159–183. London: Sage.
- Clift, Steven. 2000. The E-Democracy E-Book: Democracy is Online 2.0, na <http://www.publicus.net>, 8. 5. 2001.
- Coleman, Stephen. 1999. Cutting out the Middle Man: From Virtual Representation to Direct Deliberation. V: B. N. Hague in B. D. Loader (ur.), *Digital Democracy*, 195–210. London: Routledge.
- Coleman, Stephen, John Taylor in Wim van de Donk, ur. 1999. *Parliament in the Age of the Internet*. Oxford: Oxford University Press.
- Condon, L. Sherri in Claude G. Cech. 1996. Functional Comparison of Face-to-Face and Computer-Mediated Decision Making Interactions. V: S. Herring (ur.), *Computer-Mediated Communication: Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives*, 65–80. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Connery, Brian. 1996. IMHO: Authority and Egalitarian Rheotoric in the Virtual Coffeehouse. V: D. Porter (ur.), *Internet Culture*, 161–180. London: Routledge.
- Cross, Alexander. 1998. Teledemocracy: Canadian Political Parties Listening to their Constituents. V: C. J. Alexander in L. A. Pal (ur.), *Digital Democracy*, 132–148. Oxford: Oxford University Press.
- Culnan, M. J. in M. L. Markus. 1987. Information Technologies. V: F. M. Jablin, L. L. Putnam, K. H. Roberts in L. W. Porter (ur.), *Handbook of Organizational Communication*, 420–443. Newbury Park: Sage.
- Dahlberg, Lincoln. 2001. Extending the Public Sphere through Cyberspace: The Case of Minnesota E-Democracy, *First Monday*, 6, 3, na http://www.firstmonday.dk/issues/issteu6_3, 21.05.2001.
- Dahlgren, Peter in Colin Sparks, ur. 1991. *Communication and Citizenship: Journalism and the Public Sphere*. London: Routledge.
- Dahlgren, Peter. 1991. Introduction. V: P. Dahlgren in C. Sparks (ur.), *Communication and Citizenship: Journalism and the Public Sphere*, 1–26. London: Routledge.
- Davis, Richard in Diana Owen. 1998. *New Media and American Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Davis, Richard. 1999. *The Web of Politics: The Internet’s Impact on the*

- American Political System. Oxford: OXFORD University Press.
- de Sola Pool, Ithiel. 1983. *Technologies of Freedom*. Cambridge: Belknap Press.
- de Sola Pool, Ithiel. 1998. *Politics in Wired Nations*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Denzin, K. Norman. 1999. Cybertalk and the Method of Instances. V: S. Jones (ur.), *Doing Internet Research: Critical Issues and Methods for Examining the Net*, 107–126. London: Sage.
- Dewey, John. 1927/1999. *Javnost in njeni problemi*. Ljubljana: FDV.
- Dizard, P. Wilson. 1982. *The Coming Information Age: An Overview of Technology, Economics and Politics*. New York: Longman.
- Docter, Sharon in William H. Dutton. 1998. The First Amendment Online: Santa Monica's Public Electronic Network. V: R. Tsagourianou in drugi (ur.), *Cyberdemocracy*, 125–151. London: Routledge.
- Doheny-Farina, Stephen. 1996. *The Wired Neighborhood*. New Haven: Yale University Press.
- Dozier, M. David in Ronald E. Rice. 1984. Rival Theories of Electronic Newsreading. V: R. E. Rice (ur.), *The New Media: Communication, Research, and Technology*, 103–128. London: Sage.
- Dryzek, S. John. 2000. *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford: Oxford University Press.
- Dubrovsky, V. 1985. Real-time Computer Conferencing vs. Electronic Mail. V: *Proceedings of the Human Factors Society*, 29, 380–384. Santa Monica: Human Factors Society.
- Ducatel, Ken, Juliet Webster in Werner Herrmann. 2000. *The Information Society in Europe: Work and Life in an Age of Globalization*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Dutton, H. William. 1992. Political Science Research on Teledemocracy. *Social Science Computer Review*, 10, 4, 505–522.
- Dutton, H. William. 1996. Network Rules of Order: Regulating Speech in Public Electronic Fora. *Media, Culture and Society*. 18, 2, 269–290.
- Dutton, H. William. 1999. *Society on the Line: Information Politics in the Digital Age*. Oxford: Oxford University Press.
- Du Val Smith, Anna. 1999. Problems of Conflict Management in Virtual Communities. V: M. A. Smith in P. Kollock (ur.), *Communities in Cyberspace*, 134–166. London: Routledge.
- Ellul, Jacques. 1964. *The Technological Society*. New York: Vintage Books.
- Elstain, B. Jean. 1982. Democracy and the Qube Tube. *The Nation*, 234, 108–110.
- Elster, Jon. 1998 (ur.). Deliberative Demoracy. Oxford: Oxford University Press.
- Ess, Charles. 1994. The Political Computer: Hypertext, Democracy, and Habermas. V: G. Landow (ur.), *Hyper/Text/Theory*, 225–268. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

- Everett, Anna in John T. Caldwell, et al. 2003. *New Media: Theories and Practices of Digitextuality*. London: Routledge.
- Feenberg, Andrew. 1999. *Questioning Technology*. London: Routledge.
- Fernback, Jan. 1997. The Individual within the Collective: Virtual Ideology and the Realization of Collective Principles. V: S. G. Jones (ur.), *Virtual Culture*: 36–54. London: Sage.
- Fernback, Jan. 1999. Is There a There There: Notes toward a Definition of Cybercommunity. V: S. Jones (ur.), *Doing Internet Research*, 203–220. London: Sage.
- Finley, I. Moses. 1999. Antična in moderna demokracija. Ljubljana: Krtina.
- Fishkin, S. James. 1992. Beyond Teledemocracy: ‘America on the Line’. *The Responsive Community*, 2, 3, 13–19.
- Fishkin, S. James. 1995. *The Voice of the People: Public Opinion and Democracy*. New Haven: Yale University.
- Flew, Terry. 2002. *New Media: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Flichy, Patrice. 1995. *Dynamics of Modern Communication: The Shaping and Impact of New Communication Technologies*. London: Sage.
- Francissen, Letty in Kees Brants. 1998. Virtually Going Places: Square-hopping in Amsterdam’s Digital City. V: R. Tsagarousianou in drugi (ur.), *Cyberdemocracy*, 18–40. London: Routledge.
- Freeman, C. Linton in Sue C. Freeman. 1980. A Semi Visible College: Structural Effects on a Social Networks Group. V: N. Henderson in M. MacNaughton (ur.), *Electronic Communication: Technology and Impacts*, 77–86. Boulder: Westview.
- Friedland, A. Lewis. 1996. Electronic Democracy and the new Citizenship. *Media, Culture and Society*, 18, 2, 185–212.
- Fuchs, Dieter, Giovanna Guidorossi in Palle Svensson. 1998. Support for the Democratic System. V: H. Klingemann in D. Fuchs (ur.), *Citizens and the State*, 323–353. Oxford: Oxford University Press.
- Garton, Laura, Caroline Haythornthwaite in Barry Wellman. 1999. Studying On-Line Social Networks. V: S. Jones (ur.), *Cybersociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*, 75–106. London: Sage.
- Gauntlett, David. 2000. *Web.Studies: Rewiring Media Studies for the Digital Age*. London: Arnold.
- Goggin, 2000. Pay Per Browse? The Web’s Commerical Futures. V: D. Gauntlett (ur.), *Web.Studies: Rewiring Media Studies for the Digital Age*, 103–112. London: Arnold.
- Groper, Richard. 1996. Electronic Mail and the Reinvigoration of American Democracy. *Social Science Computer Review*, 14, 2, 157–168.
- Grossman, K. Lawrence. 1995. *The Electronic Republic: Reshaping Democracy in the Information Age*. New York: Viking.
- Guidi, Leda. 2000. E-citizens are not born, they are made. V: H. Agnes

- in B. Carmel (ur.), *Democracy and the Information Society in Europe*, 89–93. London: Kogan Page.
- Gurak, J. Laura. 1997. *Persuasion and Privacy in Cyberspace: The Online Protests over Lotus Marketplace and the Clipper Chip*. New Haven: Yale University Press.
- Gurak, J. Laura. 1999. The Promise and the Peril of Social Action in Cyberspace: Ethos, Delivery, and the Protests over MarketPlace and Clipper Chip. V: M. A. Smith in P. Kollock (ur.), *Communities in Cyberspace*, 243–263. London: Routledge.
- Habermas, Jürgen. 1989. *Strukturne spremembe javnosti*. Ljubljana: SH.
- Habermas, Jurgen. 1992. Further Reflections on the Public Sphere. V: C. Calhoun (ur.), *Habermas and the Public Sphere*, 421–480. Cambridge: MIT Press.
- Hacker, L. Kenneth. 1996. Missing Links in the Evolution of Electronic Democratization. *Media, Culture and Society*, 18, 2, 213–132.
- Hacker, L. Kenneth in Michael A. Todino. 1996. Virtual Democracy at the Clinton White House: An Experiment in Electronic Democratisation. *Javnost—The Public*, 3, 1, 71–86.
- Hacker, L. Kenneth in Jan van Dijk, ur. 2000. *Digital Democracy: Issues of Theory & Practice*. London: Sage.
- Hague, Barry N. in Brian D. Loader, ur. 1999. *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age*. London: Routledge.
- Hale, Matthew, Juliet Musso in Christopher Weare. 1999. Developing Digital Democracy: Evidence from Californian Municipal Web Pages. V: B. N. Hague in B. D. Loader (ur.), *Digital Democracy*, 96–115. London: Routledge.
- Healy, Dave. 1996. Cyberspace and Place: The Internet as Middle Landscape on the Electronic Frontier. V: D. Porter (ur.), *Internet Culture*, 55–72. London: Routldege.
- Held, David. 1996. *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Henderson, M. Madeline in Marcia J. MacNaughton, ur. 1980. *Electronic Communication: Technology and Impacts*. Boulder: Westview Press.
- Herman, Andrew in Thomas Swiss, ur. 2000. *The World Wide Web and Contemporary Cultural Theory*. London: Routledge.
- Herring, C. Susan, ur. 1996. *Computer-Mediated Communication: Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Herring, C. Susan. 1999. Posting in a Different Voice: Gender and Ethics in Computer-Mediated Communication. V: P. A. Mayer (ur.), *Computer Media and Communication*, 241–265. Oxford: Oxford University Press.
- Hill, A. Kevin in John E. Hughes. 1998. *Cyberpolitics: Citizen Activism in the Age of the Internet*. Lanham: Rowman&Littlefield Publishers.
- Hiltz, S. Roxanne in Murray Turoff. 1978. *The Network Nation*. Reading,

- Hiltz, S. Roxanne, Kevin Johnson in Murray Turoff. 1986. Experiments in Group Decision Making: Communication Process and Outsome in Face-to-Face versus Computerized Conferences. *Human Communication Research*, 13, 225–252.
- Hiltz, S. Roxanne. 1980. An Overview of the Nature, Purpose and Initial Findings. V: N. Henderson in M. MacNaughton (ur.), *Electronic Communication: Technology and Impacts*, 39–54. Boulder: Westview Press.
- Hine, Christine. 2000. *Virtual Etnography*. London: Sage.
- Holmes, David. 1997. *Virtual Politics*. London: Routledge.
- Howard, T. 1997. *A Rhetoric of Electronic Communities*. Greenwhich: Ablex.
- Hubert, Agnes in Benedicte Caremier, ur. 2000. *Democracy and the Information Society in Europe*. London: Kogan Page.
- Jensen, F. Jens. 1999. "Interactivity" - Tracking a New Concept in Media and Communication Studies. V: P. A. Mayer (ur.), *Computer Media and Communication*, 160–187. Oxford: Oxford University Press.
- Jones, Steven, ur. 1998. *Cybersociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*. London: Sage.
- Jones, G. Steven, ur. 1999. *Doing Internet Research*. London: Sage.
- Keane, John. 1991. *Mediji in demokracija*. Ljubljana: ZPS.
- Kellner, Douglas. 1998. Intellectuals, the New Public Spheres, and Technopolitics. V: C. Tolouse in T. W. Luke (ur.), *The Politics of Cyberspace*, 167–186. London: Routledge.
- Kiesler, Sarah, Jerome Siegel in Tim McGuire. 1984. Social Psychological Aspects of Computer Mediated Communication. *American Psychologist*, 39, 1123–1134.
- Kitchin, Rob. 1998. *Cyberspace: The World in the Wires*. New York: John Wiley & Sons.
- Knapp, James. 1996. Essayistic Messages: Internet Newsgroups as an Electronic Public Sphere. V: D. Porter (ur.), *Internet Culture*, 181–200. London: Routledge.
- Kollock, Peter in Marc Smith. 1996. Managing Virtual Commons: Co-operation and Conflict in Computer Communities. V: S. Herring (ur.), *Computer-Mediated Communication: Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives*, 109–128. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Korenman, Joan in Nancy Wyatt. 1996. Group Dynamics in an E-mail Forum. V: S. Herring (ur.), *Computer-Mediated Communication: Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives*, 225–242. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Landow, P. George. 1994. *Hyper/Text/Theory*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

- Laudon, C. Kenneth. 1977. *Communication Technologies and Democratic Participation*. New York: Praeger Publishers.
- Laudon, C. Kenneth. 1980. Problems of Accountability in Large Federal Databanks. V: N. Henderson in M. MacNaughton (ur.), *Electronic Communication: Technology and Impacts*, 123–140. Boulder: Westview Press.
- Licklider, Joseph C. Robnett in Robert Taylor. 1968/1999. The Computer as a Communication Device. V: P. A. Mayer. (ur.), *Computer Media and Communication*, 97–110. Oxford: Oxford University Press.
- Light, V., E. Nesbitt, P. Light in J. R. Burn. 2000. Let's You and Me Have a Little Discussion: Computer Mediated Communication in Support of Campus-based University Courses. *Studies in Higher Education*, 25, 1, 85–96.
- Löfgren, Karl, Kim V. Andresen in Mette F. Sorensen. 1999. The Danish Parliament Going Virtual. V: S. Coleman (ur.), *Parliament in the Age of the Internet*, 131–140. Oxford: Oxford University Press.
- Luke, Tim. 1998. The Politics of Dual Inequality: Access, Capability and Distribution in Cyberspace. V: C. Toulouse in W. T. Luke (ur.), *The Politics of Cyberspace*, 120–143. London: Routledge.
- Luthar, Breda. 1998. *Poetika in politika tabloidne kulture*. Ljubljana: ZPS.
- Lyon, David. 1988. *The Information Society*. London: Sage.
- Macpherson, C. B. 1977. *The Life and Times of Liberal Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Magarey, Kirsty. 1999. The Internet and Australian Parliamentary Democracy. V: S. Coleman (ur.), *Parliament in the Age of the Internet*, 42–66. Oxford: Oxford University Press.
- Malina, Anna. 1999. Perspectives on Citizen Democratization and Alienation in the Virtual Public Sphere. V: B. N. Hague in B.D. Loader (ur.), *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age*, 23–38. London: Routledge.
- Mann, Chris in Fiona Stewart. 2000. *Internet Communication and Qualitative Research: A Handbook for Researching Online*. London: Sage.
- Markham, Annette. 1998. *Life Online: Researching Real Experience in Virtual Space*. London: Altamira Press.
- Mayer, A. Paul. 1999. *Computer Media and Communication: A Reader*. Oxford: Oxford University Press.
- Mayhew, H. Leon. 1997. *The New Public: Professional Communication and the Means of Social Influence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McLuhan, Marshall. 1964. *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: Mentor Book.
- Mele, Christopher. 1999. Cyberspace and Disadvantaged Communities: the Internet as a Tool for Collective Action. V: M. A. Smith in P. Kollock (ur.), *Communities in Cyberspace*, 290–310. London: Routledge.

- Moog, Sandra. 2001. American Political Communication in the Information Age: the Mixed Promises of the New Media and Public Journalism. V: S. Splichal (ur.), *Public Opinion and Democracy: Vox populi-Vox Dei*, 359–380. Cresskill: Hampton Press.
- Moore, K. Richard. 1999. Democracy and Cyberspace. V: B. N. Hague in B. D. Loader (ur.), *Digital Democracy*, 39–62. London: Routledge.
- Morris, Merrill in Christine Ogan. 2002. The Internet as Mass Medium. V: D. McQuail (ur.), *McQuail's Reader in Mass Communication Theory*, 134–145. London: Sage.
- Naisbitt, John. 1982. *Megatrends*. New York: Warner Books.
- Nightingale, Virginia. 1996. *Studying Audience: The Shock of the Real*. London: Routledge.
- Nixon, Paul in Hans Johansson. 1999. Transparency through Technology: the Internet and Political Parties. V: B. N. Hague in B. D. Loader (ur.). *Digital Democracy*, 135–153. London: Routledge.
- Novotny, Patrick in Richard H. Jacobs. 1997. Geographical Information Systems and the New Landscape of Political Technologies. *Social Science Computer Review*, 15, 3, 264–285.
- Nunes, Mark. 1997. What Space is Cyberspace? The Internet and Virtuality. V: D. Holmes (ur.), *Virtual Politics*, 163–178. London: Routledge.
- Parry, Geraint, George Moyser in Neil Day. 1992. *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pateman, Carol. 1970. *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Penniman, W. David in Marry E. Jacob. 1984. Libraries as Communicators of Information. V: R. Rice. (ur.), *The New Media: Communication, Research and Technology*, 251–268. London: Sage.
- Peters, D. John in Kenneth Cmiel. 1991. Media Ethics and the Public Sphere. *Communication*, 12, 197–215.
- Peters, D. John. 1993. Distrust of Representation: Habermas on the Public Sphere. *Media, Culture and Society*, 15, 541–571.
- Peters, D. John. 1995. Historical Tensions in the Concept of Public Opinion. V: T. L. Glasser in C. T. Salmon (ur.), *Public Opinion and the Communication of Consent*, 3–32. Guilford Press.
- Peters, D. John. 1997. Realism in Social Representation and the Fate of the Public. *Javnost—The Public*, 4, 2, 5–16.
- Pinter, Andrej in Slavko Splichal. 1999. John Dewey in pragmatistično razumevanje javnosti. V: J. Dewey, *Javnost in njeni problemi*, 7–35. Ljubljana: FDV.
- Pinter, Andrej in Tanja Oblak. 2000. Obeti in problemi elektronske demokracije: komunikacijski vidiki računalniško posredovanih razpravljaljskih forumov. V: B. Lobnikar in J. Žurej (ur.), *Družboslovje in humanistika, raziskovalno delo podiplomskih študentov*, 291–306.

- DNIRO, Ljubljana.
- Porter, David. 1996. *Internet Culture*. London: Routledge.
- Poster, Mark. 1995. *The Second Media Age*. Cambridge: Polity Press.
- Poster, Mark. 1997. Cyberdemocracy: Internet and the Public Sphere. V: D. Porter (ur.), *Internet Culture*, 201–218.
- Purcell, Darren. 1999. *The Slovenian State on the Internet*. Ljubljana: Open Society Institute.
- Rawls, John. 1996. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Reid, Elisabeth. 1999. Hierarchy and Power: Social Control in Cyberspace. V: M. A. Smith in P. Kollock (ur.), *Communities in Cyberspace*, 107–133. London: Routledge.
- Resnick, David. 1998. Politics on the Internet: the Normalization of Cyberspace. V: C. Tolouse in W. T. Luke (ur.), *The Politics of Cyberspace*, 48–68. London: Routledge.
- Rheingold, Howard. 1991. *The Virtual Reality*. London: QPD.
- Rheingold, Howard. 1993. *The Virtual Community: Finding Connection in a Computerised World*. London: Secker and Warburg.
- Rice, E. Ronald in Everett M. Rogers. 1984. New Methods and Data for the Study of New Media. V: R. Rice (ur.), *The New Media: Communication, Research and Technology*, 81–100. London: Sage.
- Rice, E. Ronald in Frederic Williams. 1984. Theories Old and New: The Study of New Media. V: R. Rice (ur.), *The New Media: Communication, Research and Technology*, 55–80. London: Sage.
- Rice, E. Ronald. 1984. *The New Media: Communication, Research and Technology*. London: Sage.
- Rice, E. Ronald. 1987. Computer-Mediated Communication and Organizational Innovation. *Journal of Communication*, 37, 5, 65–93.
- Rice, E. Ronald in G. Love. 1987. Electronic Emotion: Socioemotional Content in a Computer-Mediated Newtork. *Communication Research*, 14, 85–108.
- Richard, Elisabeth. 1999. Tools of Governance. V: B. N. Hague in B. D. Loader (ur.), *Digital Democracy*, 73–86. London: Routledge.
- Rintel, E. Sean in Jeffery Pittam. 1997. Strangers in a Strange Land: Interaction Managment on Internet Relay Chat. *Human Communication Association*, 23, 4, 507–534.
- Robins, Kevin in Frank Webster. 1998. *Times of Technoculture*. London: Routledge.
- Saco, Diana. 2002. *Cybering Democracy: Public Space and the Internet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Sardar, Ziauddin. 1996. Alt.civilizations.faq: Cyberspace as the Darker Side of the West. V: Z. Sardar in J. R. Ravetz (ur.), *Cyberfutures: Culture and Politics on the Information Superhighway*, 14–41. London: Pluto Press.

- Saunders, S. Carol, Daniel Robey, in Tony R. Waverick. 1994. The Persistence of Status Differentials in Computer Conferencing. *Human Communication Research*, 20, 4, 443–472.
- Schmidtke, Oliver. 1998. Berlin in the Net: Prospects for Cyberdemocracy from Above and from Below. V: R. Tsagarousianou (ur.), *Cyberdemocracy*, 60–83. London: Routledge.
- Schneider, M. Steven. 1996. Creating A Democratic Public Sphere Through Political Discussion: A Case Study of Abortion Conversation on the Internet. *Social Science Computer Review*, 14, 4, 373–393.
- Schulz, Winfried. 1997. Changes of the Mass Media and the Public Sphere. *Javnost—The Public*, 4, 2, 57–70.
- Sclove, E. Richard. 1995. *Democracy and Technology*. New York: Guilford Press.
- Sharf, F. Barbara. 1999. Beyond Netiquette: The Ethics of Doing Naturalistic Discourse Research on the Internet. V: S. Jones (ur.), *Doing Internet Research*, 243–256. London: Sage.
- Short, J., Williams E. in B. Christie. 1976. *The Social Psychology of Telecommunications*. London: Wiley.
- Siegel, Jerome, V. Dubrovsky, Sarah Kiesler in Tim W. McGuire. 1986. Group Processes in Computer-Mediated Communication. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 37, 157–187.
- Slevin, James. 2000. *Internet and Society*. Cambridge: Polity Press.
- Smith, A. Marc. 1999. Invisible Crowds in Cyberspace: Mapping the Social Structure of the Usenet. V: M. A. Smith in P. Kollock (ur.), *Communities in Cyberspace*, 195–219. London: Routledge.
- Smith, A. Marc in Peter Kollock, ur. 1999. *Communities in Cyberspace*. London: Routledge.
- Smith, F. Collin in Paul Gray. 1999. The Scottish Parliament: (Re-) Shaping Parliamentary Democracy in the Information Age. V: S. Coleman (ur.) *Parliament in the Age of the Internet*, 67–79. Oxford: Oxford University Press.
- Spears, Ronald in Martin Lea. 1994. Panacea or Panopticon? The Hidden Power in Computer-Mediated Communication. *Communication Research*, 21, 427–459.
- Splichal Slavko, Andrew Calabrese in Colin Sparks. 1992. *Information Society and Civil Society*. Lafayette: Purdue University Press.
- Splichal, Slavko. 1991. Spremna beseda. V: J. Keane. *Mediji in demokracija*. Ljubljana: ZPS.
- Splichal, Slavko. 1992. *Izgubljene utopije?* Ljubljana: ZPS.
- Splichal, Slavko. 1994. Pomlad javnosti. *Javnost—The Public*, I, 1–2, 7–22.
- Splichal, Slavko. 1997. *Javno mnenje*. Ljubljana: FDV.
- Splichal, Slavko. 1999. *Public Opinion: Development and Controversies in the Twentieth Century*. Lanham: Rowman and Littlefield

- Publishers.
- Splichal, Slavko, ur. 2001. *Public Opinion and Democracy: Vox Populi – Vox Dei?* Cresskill: Hampton Press.
- Sproull, Lee in Sarah Kiesler. 1986. Reducing Social Context Cues: Electronic mail in Organizational Communication. *Management Science*, 32, 1492–1512.
- Sproull, Lee in Sarah Kiesler. 1991. *Connections: New Ways of Working in the networked Organization*. Cambridge: MIT.
- Stewart, M. Concetta, Stella F. Shields in Nandini Sen. 1998. Diversity in On-line Discussion: A study of Cultural and Gender Differences in Listserves, *The Electronic Journal of Communication*, 8, 3-4.
- Stone, A. Rosanne. 1996. *The War of Desire and Technology at the Close of the Mechanical Age*. Cambridge: The MIT Press.
- Streck, John. 1998. Pulling the Plug on Electronic Town Meetings: Participatory Democracy and the Reality of Usenet. V: C. Toulouse in W. T. Luke (ur.), *The Politics of Cyberspace*, 18–47. London: Routledge.
- Svenning, L. Lynne in John E. Ruchinskas. 1984. Organizational Teleconferencing. V: R. Rice. (ur.), *The New Media: Communication, Research and Technology*, 217–248. London: Sage.
- Škerlep, Andrej. 1998. Model računalniško posredovane komunikacije: tehnološka matrica in praktična raba v družbenem kontekstu. V: V. Vehovar (ur.), *Internet v Sloveniji*. Izola: Desk.
- Tambini, Damian. 1998. Civic Networking and Universal Rights to Connectivity: Bologna. V: R. Tsagarousianou (ur.), *Cyberdemocracy*, 84–109. London: Routledge.
- Taylor, W. Robert. 1990. *In Memoriam: J. C. R. Licklider 1915–1990*. Palo Alto: Digital.
- Taylor, A. John in Eleanor Burt. 1999. Parliaments on the Web: Learning through Innovation. V: S. Coleman (ur.), *Parliament in the Age of the Internet*, 141–155. Oxford: Oxford University Press.
- Tehranian, Majid. 1990. *Technologies of Power*. Norwood: Ablex.
- Thompson, John. 1995. *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*. Cambridge: Polity Press.
- Toffler, Alvin. 1980. *Future Shock*. Toronto: Bantam Books.
- Toffler, Alvin. 1982. *The Third Wave*. Toronto: Bantam Books.
- Toffler, Alvin. 1983. *Previews and Premises*. Toronto: Bantam Books.
- Tönnies, Ferdinand. 1999. *Skupnost in družba*. Ljubljana: FDV.
- Topf, Richard. 1998. Beyond Electoral Participation. V: H. Klingemann in D. Fuchs (ur.), *Citizens and the State*, 52–92. Oxford: Oxford University Press.
- Toulouse, Chris in Timothy W. Luke, ur. 1998. *The Politics of Cyberspace*. London: Routledge.
- Trček, Franc. 2003. *Problem informacijske (ne)dostopnosti*. Ljubljana: FDV.
- Tsagarousianou, Rosa, Damian Tambini in Cathy Bryan, ur. 1998.

- Cyberdemocracy: Technology, Cities and Civic Networks. London: Routledge.
- Tsagarousianou, Rosa. 1998. Back to the Future of Democracy: New Technologies, Civic Networks, and Direct Democracy in Greece. V: R. Tsagarousianou in drugi (ur.), *Cyberdemocracy*, 41–59. London: Routledge.
- van Dijk, Jan A.G.M. 1996. Models of Democracy: Behind the Design and Use of New Media in Politics. *Javnost—The Public*, 3, 1, 43–56.
- Varley, Pamela. 1998. Electronic Democracy: What's Really Happening in Santa Monica. V: R. Holeton (ur.), *Composing Cyberspace: Identity, Community and Knowledge in the Electronic Age*, 244–253. McGraw-Hill.
- Vintar, Mirko, Mitja Dečman in Mateja Kunstelj. 1999. Telematics and the Service of Democracy: The Slovenian Parliament and other Slovenian Public Institutions on the Internet. *Parliamentary Affairs*, 52, 3, 451–463.
- Vreg, France. 1973. *Družbeno komuniciranje: mnjenjski in komunikacijski procesi v družbenem procesu*. Maribor: Obzorja.
- Vreg, France. 1990. *Demokratično komuniciranje*. Maribor: Obzorja.
- Vreg, France. 2001. Globalizacija in elektronska demokracija. *Teorija in Praksa*, 38, 1, 5–28.
- Wakeford, Nina. 2000. New Media, New Methodologies: Studying the Web. V: D. Gauntlett (ur.), *Web Studies: Rewiring Media Studies for the Digital Age*, 31–42. London: Arnold.
- Walther, B. Joseph, Jeffrey F. Anderson in David W. Park. 1994. Interpersonal Effects in Computer-Mediated Interaction: A Meta-Analysis of Social and Antisocial Communication. *Communication Research*, 21, 4, 460–487.
- Walther, B. Joseph. 1992. Interpersonal Effects in Computer-Mediated Interaction: A Relational Perspective. *Communication Research*, 19, 52–90.
- Walther, B. Joseph. 1994. Anticipated Ongoing Interaction Versus Channel Effects on Relational Communication in Computer-Mediated Interaction. *Human Communication Research*, 20, 4, 473–501.
- Walther, B. Joseph. 1996. Computer-Mediated Communication: Impersonal, Interpersonal and Hyperpersonal Interaction. *Communication Research*, 23, 1, 3–43.
- Webster, Frank. 1995. *Theories of Information Society*. London: Routledge.
- Wellman, Barry in Milena Gulia. 1999. Virtual Communities as Communities: Net Surfers Don't Ride Alone. V: M. A. Smith in P. Kollock (ur.), *Communities in Cyberspace*, 167–194. London: Routledge.
- Werry, C. Christopher. 1996. Linguistic and Interactional Features of Internet Relay Chat. V: S. Herring (ur.), *Computer-Mediated*

- Communication: Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives*, 17
64. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Wheeler, Mark. 1998. Democracy and the Information Superhighway.
V: V. Randall (ur.), *Democratization and the Media*, 217–239. Frank Cass&Co.
- Wilhelm, G. Anthony. 1999. Virtual Sounding Boards: How Deliberative Is Online Political Discussion? V: B. N. Hague in B. D. Loader (ur.), *Digital Democracy*, 179–194. London: Routledge.
- Wilhelm, G. Anthony. 2000. *Democracy in the Digital Age: Challenges to Political Life in Cyberspace*. London: Routledge.
- Williams, Raymond. 1975/1990. *Technology and Cultural Form*. London: Routledge.
- Yates, J. Simeon. 1996. Oral and Written Linguistic Aspects of Computer Conferencing. V: S. Herring (ur.), *Computer-Mediated Communication: Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives*, 29–46. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Zolo, Danilo. 1991. *Democracy and Complexity*. Cambridge: Polity Press.

8

STVARNO IN IMENSKO KAZALO

- Aikens 15, 53, 89, 90, 140
anonimnost 69, 106, 107, 112, 123
Arterton 4, 12–17, 33–36, 81, 125, 140
- B**
Baker 13, 20, 140
Becker 13, 14, 16, 20, 31, 23, 25, 35, 140
Bimber 27, 84, 140
Blumer 65, 140
Bologna 85, 87, 123, 150
Brezovšek 5, 75, 141
Bryan 16, 53, 58, 76, 84, 131, 141, 151
Buchstein 4, 12, 17, 53, 55, 58, 59, 74, 129, 136, 138, 141
Budge 12, 15, 23–28, 30, 94, 141
- C**
Carey 115, 116, 141
Carter 84, 92, 97, 141
Clift 89, 142
Coleman 12, 32, 36–38, 58, 76, 92, 100, 140–142, 146, 147, 150, 151
„cyberdemocracy“ 16, 141, 143, 148–151
- D**
Dahlberg 53, 123, 125, 126, 142
Dahlgren 43–45, 47, 51, 52, 142
Davis 12, 16, 17, 27, 36, 37, 56, 58, 63, 68, 75, 76, 97, 123, 124, 126, 129, 142
de Sola Pool 6, 77, 142
deliberacija 30–33, 36–38, 125, 126
deliberativna demokracija 12, 16, 32, 33, 36, 38, 75, 94, 108
demokratični procesi 3, 9, 14, 22, 32, 40, 76, 83, 85, 93, 103, 113
- državljani 2–9, 12–16, 18, 19, 21–40, 42, 43, 51, 56, 58, 59, 62, 71, 74–76, 81, 82, 84–103, 106, 122, 124, 129–131, 136, 137
- Dryzek 33, 143
država 2, 8, 14, 19, 23, 25, 47, 51, 74, 85, 90–93, 95, 101, 130,
- Dutton 15, 82, 85, 86, 143
- E**
elektronska demokracija 2–4, 8, 12–23, 25, 27, 28, 30–33, 35–37, 39, 40–43, 46, 54, 58, 74, 75, 83–85, 87–90, 94, 96, 104, 106, 108, 124, 130, 131, 132, 134–136, 138, 148, 151
- e-pošta, elektronska pošta 5, 12, 20, 38, 40, 57, 78, 79, 81, 82, 84, 85, 88, 92, 97–101, 109–111, 113, 115, 128, 129,
- F**
Feenberg 134, 138, 143
Fernback 55, 56, 67, 68, 81, 119, 143
Fishkin 16, 103, 104, 125, 144
“flaming” 107
Francissen 87, 144
Friedland 15–17, 22, 27, 33, 129, 144

- Gauntlett 69, 71, 77, 144
- glasovanja 4, 5, 12–14, 21, 23, 25, 26, 29, 30, 34, 35, 38, 82, 89, 102, 129
- Grossman 4, 12–15, 22, 25–30, 75, 94–96, 144
- Gurak 15, 67, 118, 120, 128, 129, 144
- H**
- Habermas 3, 43, 47, 55, 57, 58, 60, 64, 125, 141, 143, 145, 148
- Hacker 4, 15–17, 22, 31, 39, 42, 100, 108, 145
- Hague 4, 12, 39, 40, 53, 123, 129, 140, 142, 145, 147, 149, 152
- Hale 32, 36, 38, 39, 98, 145
- Held 18, 24, 145
- Hill 58, 68, 97, 122, 124, 126, 127, 145
- Hiltz 82, 108–110, 145
- Hine 67, 69, 70, 145
- Hughes 66, 127
- hipertekst 7, 61, 69, 123
- I**
- informacije 2, 4–6, 12, 13, 16–18, 26, 28, 30, 33, 37, 38, 40, 46, 48, 49, 52, 55, 56–59, 63, 69, 71, 74–91, 93–95, 97–104, 111, 113, 115, 116, 118, 120, 123, 124, 126, 128, 129, 131, 136, – informacijska družba 2, 90, 91, 130, 140
- interakcije 5–8, 15, 30, 34, 36, 45, 46, 48, 51, 54, 57–59, 63, 64, 66, 68–71, 74, 78, 80, 82, 100, 102, 107, 109, 113, 117, 119–122, 124, 127, 137
- interaktivnost 7, 9, 12, 28, 29, 37, 53, 56, 63, 64, 75, 79, 92, 94, 100–103, 125, 127
- internet 2, 6, 7, 16, 17, 37, 39, 43, 54, 55–64, 66, 69–71, 74, 75, 77, 7984, 86, 87, 89–92, 95–100, 102,
- 103, 107, 111, 117, 123, 127, 128, 135, 136–138, 140–152
- IperBole 87, 123
- izobraževanje 21, 67
- J**
- javnost 2–6, 13, 26, 37, 42, 43, 45, 47–50, 52–55, 65, 66, 69–71, 75, 90, 91, 94, 101, 102, 106, 143, 145, 150
- javna sfera 3, 7–9, 27, 41–49, 51–65, 70, 71, 81, 89, 95, 96, 104, 106, 108, 123–125, 134, 136, 138
- Jones 54, 67, 68, 77, 80, 81, 107, 114, 116, 117, 140, 142–144, 146, 149,
- K**
- Kiesler 107–109, 111–113, 146, 149, 150
- kibernetski prostor 7, 8, 9, 15, 41, 43, 44, 53–77, 89, 90, 103, 109, 117, 118, 122, 123, 126, 136, 137, – normalizacija 9, 60, 62, 63, 70, 123
- Kitchin 54, 68, 78, 146
- Kollock 67, 79, 81, 123, 124, 143, 145–148, 150, 152
- komuniciranje 3–7, 12, 16, 20, 21, 26, 28, 31, 33, 34, 37–39, 42, 43, 45, 46, 48–53, 56, 58, 61, 63, 66, 68, 70, 71, 74, 77–80, 82, 85, 86, 89, 92, 95, 96, 98, 99, 101, 103, 105–108, 110–118, 121–123, 125, 129–132, 134, 136, 137, 151, – neposredno 46, 112–114, 119, 125, – računalniško posredovano 5, 7, 9, 12, 38, 43, 52, 54, 59, 62, 75, 77, 78, 85, 86, 94, 98, 100, 102, 104, 106–115, 117–123, 128, 129, 131, 132, 135, 136, – medosebno, množično, v skupini 44, 45, 48, 49, 51, 52, 55, 56, 68, 69, 74, 107–109, 117, 118, 125
- komunikacijske tehnologije 2–6, 8, 12–33, 35–40, 42–45, 48, 52–55, 58, 62, 65, 66, 74–79, 81–85, 89,

92, 97, 100, 111, 129, 131, 136

L

Licklider 66, 77, 78, 80, 146, 150
Loader 4, 12, 39, 40, 53, 123, 129, 140, 142, 145, 147, 149, 152

M

Macpherson 24, 25, 147
Malina 15, 32, 44, 53, 59, 130, 147
množični mediji 2, 6, 7, 8, 44–49, 52, 53, 55, 58, 62–65, 69, 77, 87, 89, 91, 107, 116, 117, 124, 131, 134, 135

Mayer 76, 77, 80, 145, 146, 147
MN E-democracy 89, 90, 125
multimedijski 60, 68, 83, 129
Musso 32, 36, 38, 39, 98, 145

N

Naisbitt 12, 16, 17–20, 24, 25, 135, 147
neposredna demokracija 89, 12, 15, 17–20, 22–25, 27–33, 35, 37, 39, 74, 75, 88, 94, 96, 135
Network Perikley 88

O

občinstvo 7, 49, 50, 60, 65, 66, 69, 70, 81, 90, 91, 128, 137
online protesti 144

P

participacija 5, 6, 8, 12–14, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 25–28, 30, 31, 34–37, 48, 49, 53, 55, 56, 75, 76, 81, 82, 83, 84, 87, 93, 95, 97, 99, 107, 130, 131, 134, 141

participatorna demokracija 8

PEN 83, 85–88, 123, 128

Peters 43, 47, 48, 52, 148

prištvarna demokracija 8, 15, 16, 23, 27–30, 35, 75, 135

politične razprave 76, 82, 83, 87, 90, 97, 98, 122
politične institucije 5, 9, 16, 17, 24, 27, 30, 32, 34, 35, 53, 76, 83, 84, 89, 90, 91, 93, 94, 97, 98, 100, 102, 130, 137, 138

Poster 43, 44, 53, 54, 55, 58, 75, 148

predstavniška demokracija 8, 15, 17–20, 22–26, 29, 31, 33, 39, 88, 131, 134

psevdo skupnost 68, 70

R

računalniško posredovanje
komuniciranje 5, 7, 9, 12, 38, 43, 52, 54, 59, 62, 75, 77, 78, 85, 86, 94, 98, 100, 102, 104, 106–115, 117–123, 128, 129, 131, 132, 135, 136, – teorije 7, 108, 109, 114, 122, 135

računalniško posredovane razprave 58, 108, 113, 117, 122, 129, 148

računalniki 9, 12, 14, 18–21, 31, 57, 77–82, 89, 106, 107, 110, 111, 114, 116, 137

racionalno 32, 36, 53, 113, 125

razpravljalni forumi 5, 15, 59, 62, 68, 71, 87, 88, 89, 90, 93, 99, 102, 108, 114, 115, 117, 118, 120, 124, 125, 126, 127, 131

reprezentacija 9, 44, 48, 50, 51, 53, 60, 61, 64, 65, 69, 70, 80, – medijske reprezentacije 8, 45, 47, 50, 51, 52, 63, 65, 69, 124, – družbene reprezentacije 45, 48, 50, 52, – spletne reprezentacije 7, 12, 61, 62, 63, 64, 69, 70, 71, 89, 123, 124, 136

Resnick 60–62, 64, 69, 148

Rheingold 68, 80, 148

Rice 106–108, 111, 112, 142, 143, 148, 149, 150

- Schulz 47–49, 51, 52, 149
Sclove 4, 149
Slevin 4, 43, 53, 62, 63, 64, 67, 81, 149
skupnost 4, 6, 9, 13, 16, 21, 27, 31, 32, 34, 52, 54, 59, 60, 65–68, 70, 77–83, 86, 88, 106–110, 120, 126, 128, 129, 137, 151
Smith 67, 79, 81, 92, 123, 124, 143, 145–150, 152
Spears 107, 108, 111, 112, 114, 150
spektakel 45, 49, 50
Splichal 4, 6, 42, 45, 47, 66, 68, 95, 147, 150
Sproull 107, 108, 111, 112, 150
Stone 78, 150
Streck 123, 124, 150
svetovni splet 5, 7, 12, 56, 60, 61, 69, 74, 77, 79, 81, 82, 86–89, 92, 109, 115, 117
- T**
telekomunikacije 14, 24, 35, 112, teledemokracija 4, 8, 12, 15, 20, 21–23, 25, 26, 32–35, 135 telefon 12–14, 19, 21, 23, 28, 31, 38, 74, 81, 84, 101, 110 televizija 6, 7, 13, 21, 23, 25, 27, 28, 30, 31, 35, 40, 45, 51, 74, 81, 82, 110, 111, 134, 137 Thompson 7, 32, 43–48, 50–52, 62, 151 Toffler 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 24, 25, 130, 135, 151 Tönnies 67, 151 Tsagarousianou 16, 33, 53–55, 76, 84, 88, 141, 143, 144, 149, 150, 151 Turoff 82, 108, 109, 145
- U**
Usenet 55, 56, 58, 68, 79, 83, 109, 118, 123, 126, 128, 132, 137
- V**
van Dijk 4, 15, 16, 17, 22, 24, 30, 39, 145, 151, 152
Velika družba 66
Velika skupnost 66
virtualna skupnost 66, 67, 68, 70, 81, 82, 106, 107, 108, 126, 137
vlada 2, 5, 20, 25, 30, 31, 32, 37, 39, 89, 90, 91, 97, 99, 101, 102, 137
Vreg 6, 151
- W**
Walther 108, 111–114, 121, 151, 152
Weare 32, 36, 38, 39, 98, 145
Wilhelm 15–17, 27, 53, 55, 63, 95, 111, 123, 124, 127, 129, 152
- Z**
znanje 17, 43, 44, 84, 116
Zolo 43, 45, 152

